

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
Π.Μ.Σ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία»

Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης

Μια σπουδή στην πορεία προς τη σύγχρονη εργασιακή
πραγματικότητα

Τεχνολογία – Επισφάλεια – Κοινωνική Εκπροσώπηση

Φοιτητής:
Λαμάι Σαϊμίρ
Α.Μ:
14501

Τριμελής Επιτροπή:
Σπουρδαλάκης Μιχάλης, επιβλέπωντας
Γράβαρης Διονύσης, συνεπιβλέπωντας
Κουζής Ιωάννης, συνεπιβλέπωντας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5 -
ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ... ..	7 -
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10 -
ΜΕΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	11 -
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	12 -
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ.....	14 -
1. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ	14 -
1.1 ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΠΟΙΗΣΗ: Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ.....	15 -
1.1.2 <i>Ιμπεριαλισμός: Η Ανάγκη Επέκτασης του Κεφαλαίου</i>	19 -
1.2 ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ: ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ.....	21 -
1.2.1 <i>Για την Εργασία ως Αναγκαία Δραστηριότητα</i>	24 -
1.2.2 <i>Για τον Καταμερισμό της Εργασίας</i>	26 -
1.3 ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ: ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΠΑΓΑΜΠΟΝΤΗΔΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΛΟΥΔΙΤΕΣ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ	29 -
1.3.1 <i>Από το Προλεταριάτο στην εργατική τάξη</i>	35 -
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	38 -
2. ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ	38 -
2.1 Η ΚΕΪΝΣΙΑΝΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ	39 -
2.1.1 <i>Για το Κράτος Πρόνοιας</i>	44 -
2.2 Ο ΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ: ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΤΕΙΛΟΡ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ.....	47 -
2.2.1 <i>Για την Κανονική «Αντρική» Εργασία</i>	52 -
2.3 ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ: Η ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ	54 -
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ.....	59 -
3. Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1970 ΚΑΙ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ.....	59 -
3.1 ΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΥΠΟ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ.....	59 -
3.1.1 <i>Ιδεολογία και Κράτος από το 1970 και Ύστερα</i>	62 -
3.1.2 <i>Διεθνοποίηση Κεφαλαίου & Καθεστώς Ευέλικτης Συσσώρευσης</i>	67 -
3.2 ΜΕΤΑΦΟΡΝΤΙΣΜΟΣ: ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΞΙΑ	71 -
3.2.1 <i>Οι νέες τεχνολογίες, η διεύρυνση των ανισοτήτων και οι νεόπτωχοι</i>	77 -
3.2.2 <i>Οι νέες τεχνολογίες και η ευελιξία στην (αγορά) εργασία (ς) και στην απασχόληση</i>	80 -
3.2.3 <i>Η επιστροφή ενός παλιού φόβου και το φλέγον ζήτημα της ανεργίας</i>	86 -
3.2.4 <i>Η Νέα Ηθική της Εργασίας και η Εξατομίκευση του Κοινωνικού</i>	89 -
3.3 ΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	94 -
3.3.1 <i>Οργανώνοντας την Επισφάλεια: Δυσκολίες και προοπτικές</i>	98 -
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	104 -
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	107 -

Στους ανθρώπους του μόχθου
που τους αξίζει ένας καλύτερος κόσμος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας χρειάστηκε να περάσω από 40 κύματα. Από το μικρό τροχάιο που είχα με αποτέλεσμα να μου ήταν αδύνατη για κάποιους μήνες η χρήση του αριστερού μου χεριού μέχρι τα καθημερινά προβλήματα, οικονομικής και ψυχολογικής φύσεως που βιώνει σήμερα όλη μου η γενιά. Είναι γεγονός ότι δε θα τα κατάφερα δίχως την πολύτιμη συνεισφορά μιας πλειάδας ανθρώπων που στάθηκαν δίπλα μου, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, σε αυτό το ταξίδι προς την Ιθάκη της γνώσης και της αλήθειας. Αισθάνομαι ότι τους οφείλω πολλά και ως εκ τούτου θα επιλέξω να μην είμαι φειδωλός ως προς τις ευχαριστίες και την αναγνώριση που τους αναλογούν.

Αρχικά λοιπόν οφείλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της εργασίας κ. Μιχάλη Σπουρδαλάκη για την «αυστηρότητα» και την ακαδημαϊκή πειθαρχία που επέδειξε στα μαθήματα του Π.Μ.Σ αλλά και κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας. Αυτή του η στάση μετατράπηκε πάνω μου σε αρετές και έτσι έμαθα, ή έτσι θέλω να πιστεύω, να μην παρεκτρέπομαι σε προχειρότητες. Ευχαριστώ οφείλω φυσικά στα μέλη που συγκρότησαν την τριμελή επιτροπή. Πρόκειται για τον κ. Διονύση Γράβαρη και τον κ. Ιωάννη Κουζή οι οποίοι με τις παρατηρήσεις τους, τόσο στο πλαίσιο της εργασίας όσο και στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών τους διαλέξεων που είχα την τύχη να παρακολουθήσω, με έκαναν σοφότερο. Επίσης ένα ευχαριστώ οφείλω στον διευθυντή του Π.Μ.Σ κ. Κύρκο Δοξιάδη, που πριν από όλα, για να κρίνει κάποιον, έμπαινε στην θέση του για να κατανοήσει τα όποια προβλήματα.

Ολοκληρώνοντας ένα κύκλο σπουδών και ζωής νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω ανθρώπους που συνέβαλαν στην συνοχή και στην συγκρότηση του τρόπου που αντιλαμβάνομαι τα πράγματα. Επιστρέφω έτσι στο πανεπιστήμιο Κρήτης όπου ήταν το πρώτο μου ραντεβού με την πολιτική επιστήμη. Σε αυτό το πλαίσιο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Θανάση Γκιούρα, τον κ. Θωμά Νουτσόπουλος, τον Κ. Ηλία Γεωργαντά και τον κ. Ευθύμη Παπαβλασόπουλο. Στο εν λόγω ακαδημαϊκό ίδρυμα γνώρισα τον κ. Διονύση Γράβαρη και μέσω αυτού ανακάλυψα το πάθος για την έρευνα στο ευρύτερο πεδίο των εργασιακών σχέσεων.

Επιπλέον οφείλω να ευχαριστήσω τους Ιάσωνα Σχοινιά/Παπαδόπουλο, Αντιλιάν Κοτζιά, και Γιώργο Μπαϊράμογλου διότι ήσαν εκείνοι που μου έκαναν «ενέσεις

αυτοπεποίθησης» τις δύσκολες εκείνες ώρες που η εργασία παρέμενε σημειωτόν. Ένα άπειρο ευχαριστώ το οφείλω στον Κυριάκο Μελίδη για τις ώρες που σπατάλησε σε μεταξύ μας συζητήσεις υπό τις αντίξοες συνθήκες της διαδικτυακής επικοινωνίας. Ο καλός μου φίλος, Γιώργος Μπανασάκης ήταν δίπλα μου όποτε τον χρειάστηκα. Και τον χρειάστηκα συχνά. Τον ευχαριστώ λοιπόν και εύχομαι για εκείνον τα καλύτερα και κυρίως εύχομαι να συνεχίσει την ακαδημαϊκή του πορεία. Η συμβολή της Αλεξάνδρας Μάτα ήταν ίσως η πιο καθοριστική για την ολοκλήρωση της εργασίας. Την ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις της ως προς την συγγραφή του τελικού κειμένου και κυρίως την ευχαριστώ για την υπομονή της όλο αυτό το διάστημα.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στους Κωστή Καρπόζηλο, Νάσο Ηλιόπουλο, Γιώτα Λαζαροπούλου, Γιώργο Γώγο, Κώστα Κεγγαγιόγλου και Χρήστο Γιαμπουράνη. Ήταν όλοι/ες τους στην διάθεσή μου, για πολλές ερωτήσεις και περισσότερες διευκρινήσεις. Με προμήθευαν συνεχώς με ιδέες και χρήσιμο υλικό για την παρούσα μελέτη. Λόγω περιορισμένου χώρου είναι αναπόφευκτο να αδικήσω φίλους και συντρόφους οι οποίοι με το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη τους, μου έδιναν δύναμη και ώθηση στο να κάνω τα επόμενα βήματα. Υπόσχομαι να τους αποζημιώσω ευχαριστώντας τους κατ' ιδίαν.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ και τεράστια ευγνωμοσύνη οφείλω στην μητέρα μου, στον πατέρα μου, στον αδερφό μου και στην αδερφή μου, για τόσα πράγματα που ίσως χρειαζόταν μια άλλη εργασία για να αναφερθούν.

Τούτων δοθέντων, μπορεί κανείς να θεωρήσει πως η παρούσα εργασία αποτελεί καρπό μιας συλλογικής προσπάθειας. Η θεώρηση αυτή μάλιστα δεν θα απείχε διόλου από την πραγματικότητα στο βαθμό όμως που τα όποια λάθη, οι όποιες αστοχίες, και οι όποιες παραλήψεις καταλογίζονται αποκλειστικά στον γράφοντα τον οποίο φυσικά και επιβαρύνουν.

Σ.Λ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ...

... Κάποιες σκέψεις

Έχουμε την πεποίθηση πως η βασική προϋπόθεση μιας καλής ακαδημαϊκής εργασίας είναι οι κατάλληλες και εύστοχες ερωτήσεις. Το κριτήριο των ερωτήσεων είναι το κατά πόσο το περιεχόμενό τους δύναται να απασχολήσει ή απασχολεί ανθρώπους, πέρα από τον «φορέα» τους. Με άλλα λόγια, το κριτήριο μιας επί της αρχής «καλής» και με νόημα εργασίας/μελέτης είναι ο βαθμός της κοινωνικής της χρησιμότητας.

Υπό αυτό το πρίσμα, η παρούσα συγκυρία δεν θα μπορούσε παρά να είναι η πηγή που τροφοδοτεί το έντονο ενδιαφέρον μας για την ανά χειράς μελέτη. Ποια είναι αλήθεια η συγκυρία; Πράγματι θα ήταν αδύνατον να ξετυλίξουμε εδώ ολόκληρο τον χάρτη της κοινωνικής πραγματικότητας. Η αφετηρία της σκέψης μας παρά ταύτα είναι η ανάπτυξη της τεχνολογίας, ή καλύτερα η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πράγμα που κατά την άποψη μας, παρουσιάζει σήμερα μια δέσμη δυνατοτήτων ούτως ώστε ο άνθρωπος να προσέγγιση την χειραφέτησή του από την αναγκαιότητα του μεταβολισμού με την φύση, από την αναγκαιότητα δηλαδή της εργασίας. Η μείωση του εργάσιμου χρόνου για παράδειγμα θα μπορούσε να γείρει την πλάστιγγα υπέρ του αξιοπρεπούς βίου μεσχόλη για δημιουργία, ευημερία και γιατί όχι «ευτυχία».

Η πεισματική πραγματικότητα όμως διαμορφώνεται, όχι με κανονιστικές, δεοντολογικές και αξιακές αναφορές αλλά βάσει συσχετισμού δυνάμεων και ταξικής πάλης. Πέρα (και μακριά) λοιπόν από τις όποιες δυνατότητες, η κοινωνική πραγματικότητα της εποχής μας χαρακτηρίζεται από μια διαρκή και πολυεπίπεδη κρίση. Μια κρίση δηλαδή που παίρνει τάσεις μονιμότητας και κανονικότητας. Σίγουρα με τούτου δεν θα συμφωνήσουν όλοι. Ωστόσο ελάχιστοι θα ήταν εκείνοι που θα διαφωνούσαν με την άποψη που υποστηρίζει ότι στην εποχή που διανύουμε ή «πίστη» στην προόδου αποτελεί παρελθόν. Τα περισσότερα χείλι έχουν ξεστομίσει έστω και μια φορά την κοινή σχεδόν διαπίστωση ότι η γενιά τούτη είναι η πρώτη που διάγει έναν βίο, χειρότερο από εκείνο της προηγούμενης και ότι οι προοπτικές της επόμενης δεν είναι οι καλύτερες. Αξιοσημείωτο δε είναι το γεγονός πως πρόκειται για

μια «κοινή αίσθηση» η οποία δεν οφείλεται μήτε σε κάποιο φυσικό φαινόμενο μήτε σε κάποια προκαθορισμένη μοίρα.

Αντιθέτως, είναι αποτέλεσμα της οργανωμένης κοινωνίας, ακριβέστερα ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσής της, που ειδικότερα τα τελευταία χρόνια έχει να επιδείξει μια σειρά ανοδικών τάσεων, όπως: αύξηση της φτώχειας, αύξηση των ανισοτήτων, αύξηση της ανεργίας, αύξηση των διακρίσεων, αύξηση της ανασφάλειας, αύξηση της αβεβαιότητας, και παραδόξως (;) αύξηση του ατομικισμού. Και δεν είναι μόνο αυτά. Την ίδια στιγμή, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, λόγου χάρη, και η κατά συνέπεια, υποχώρηση της οργανωμένης αλληλεγγύης, δημιουργούν μια ρευστή κατάσταση που αφήνουν τον άνθρωπο «γυμνό» και μετέωρο μπροστά στον πιο παλιό φόβο, στον φόβο της αγωνιάδους επιβίωσης.

Τα πράγματα στην δική μας περίπτωση, στην Ελλάδα της κρίσης, ίσως είναι δυσκολότερα να τα συλλάβουμε, μιας και είναι δύσκολο να είναι κανείς την ίδια στιγμή μελετητής και αντικείμενο μελέτης. Το σίγουρο είναι ότι συγκριτικά με άλλες χώρες του «αναπτυγμένου» κόσμου, η κατάσταση είναι κάπως χειρότερη. Και τούτο ώσπου να βρούμε μιαν άλλη ορολογία που θα ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Η Ελλάδα της κρίσης λοιπόν, όπου η πλήρης και σταθερή απασχόληση αποτελεί παρελθόν και *κυρίαρχες* είναι μορφές όπως η ευέλικτη, η πολύωρη, η χαμηλόμισθη, και όχι σπάνια η απλήρωτη εργασία. Η Ελλάδα της κρίσης, το σημείο απ' όπου το παρελθόν φαίνεται θολό, το παρόν ξεθωριασμένο και το μέλλον κατάμαυρο. Η Ελλάδα της κρίσης, που σύμφωνα με μια άποψη, καθρεφτίζει στο παρόν, την εικόνα του μέλλοντος όλης της Ευρώπης και όχι μόνο.

Όλα τούτα, και άλλα πολλά (χειρότερα) συντελούνται στον κόσμο μας λίγα μόλις χρόνια μετά από εκείνες τις διθυραμβικές συζητήσεις περί του τέλους της ιστορίας, περί του τέλους των κοινωνικών τάξεων και περί του τέλους της εργασίας. Θεωρήσεις που είχαν ως αφετηρία της ανάλυσής τους, την τεχνολογική «επανάσταση», την αυτοματοποίηση της παραγωγής και την κατάρρευση των οικονομικών και κοινωνικών εναλλακτικών προς το κυρίαρχο μοντέλο κάπου εκεί στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Επειδή, τα φαινόμενα και οι προβληματισμοί που εκτέθηκαν παραπάνω, όπως ειπώθηκε, δεν είναι ούτε φυσικά, ούτε επουράνια, προκύπτει η ανάγκη της κοινωνικής ανάλυσης και της μελέτης για την κατανόησή τους. Σε αυτό το μήκος κύματος προσπαθούμε να κινηθούμε στην παρούσα εργασία έχοντας συγκροτήσει έναν συγκεκριμένο συλλογισμό ως προς τον τρόπο που αυτή θα αναπτυχθεί. Αυτόν τον συλλογισμό τον παραδίδουμε στην κρίση του αναγνώστη αμέσως παρακάτω.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η υπόθεση του αν υπάρχει και ποια είναι σχέση μεταξύ των μεταβολών που λαμβάνουν χώρα στην διαδικασία της παραγωγής με τον τρόπο που διαρθρώνονται και εκδηλώνονται οι μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας προς την κατεύθυνση υπεράσπισης και προώθησης των συμφερόντων τους.

Πρόκειται για μια βιβλιογραφική έρευνα, η οποία πιάνει το νήμα από την βιομηχανική επανάσταση. Τούτο διότι ο γράφων θεωρεί ότι παρά τις όποιες διαφορές υπάρχουν ορισμένοι προβληματισμοί, που ως προς την μορφή τους τουλάχιστον, παραμένουν όμοιοι. Για παράδειγμα, το ζήτημα περί της εισαγωγής (νέων) τεχνολογιών και των επιδράσεών τους, το ζήτημα περί μεταβολής στο περιεχόμενο της εργασιακής δραστηριότητας, καθώς και το ζήτημα περί ταυτότητας των φορέων της εργασίας.

Λέξεις κλειδιά:

Καπιταλισμός, εργασία, επισφάλεια, τεχνολογία, κοινωνική εκπροσώπηση, παραγωγή, συλλογική δράση

ΜΕΘΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Επισημαίνουμε, ευθύς εξαρχής, ότι η παρούσα μελέτη βασίζεται στη βιβλιογραφική έρευνα.
- Διακρίνουμε - για μεθοδολογικού σκοπούς - τις εξής 3 φάσεις του καπιταλισμού: 1) βιομηχανικός καπιταλισμός, 2) οργανωμένος καπιταλισμός και 3) νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός. Αυτές οι 3 μορφές καπιταλιστικής οργάνωσης ανταποκρίνονται στο πρώτο, δεύτερο και τρίτο μέρος της μελέτης μας αντίστοιχα. Η εξέταση του εκάστοτε μέρους μελετάται στα 3 ακόλουθα διακριτά σκέλη: α) ως προς την διάρθρωση και την οργάνωση του κεφαλαίου β) ως προς την διάρθρωση και την οργάνωση της εργασίας και γ) ως προς την διάρθρωση και την οργάνωση των μορφών εκπροσώπησης του κόσμου της εργασίας.
- Τασσόμαστε με την θέση ότι «η πολιτική ασκείται και μέσα στις έννοιες πράγμα που φαίνεται εύλογο αν αναλογιστεί κανείς ότι όποιος κατασκευάζει ή χρησιμοποιεί μια έννοια, τις περισσότερες φορές δεν θέλει μόνο να δηλώσει το περιεχόμενό της, αλλά παράλληλα να δείξει την εγκυρότητα μιας ερμηνείας, να πείσει ή να πάρει με το μέρος του αυτού στους οποίους απευθύνεται κάθε φορά. Υπό το πρίσμα αυτό ιδωμένες, οι έννοιες δεν είναι αθώες, αλλά φορτισμένες με συμφέροντα, ως προς τα οποία και ενέχονται όσοι τις κατασκευάζουν ή τις χρησιμοποιούν».¹ Σε αυτό το πλαίσιο ο εννοιολογικός μηχανισμός που επιστρατεύεται εδώ έχει αναφορά στην μαρξική/μαρξιστική θεωρία.
- Προειδοποιούμε τον αναγνώστη - λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω επισήμανση - ότι δεν υπάρχει χώρος για διεξοδική ανάλυση επιμέρους συζητήσεων, όπως λόγου χάριν εκείνης περί «μεταφορντισμού ή νεοφορντισμού, νεοφιλελευθερισμού ή αποδιοργανωμένου καπιταλισμού κ.ο.κ. Ως εκ τούτου σε ορισμένα σημεία πρόκειται να διαπιστώσει την ύπαρξη μιας σχετικής χαλαρότητας ως προς την χρήση των εννοιών. Παρά ταύτα, εκεί που η αποσαφήνιση κρίνεται αναγκαία, αυτή γίνεται, είτε σε παρένθεση, είτε σε υποσημείωση.

---

¹ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 13

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παραδοχή που κάνει η παρούσα εργασία έχει ως εξής: με βάση ορισμένους – κυρίως ποσοτικούς – δείκτες παρατηρείται στην σχετική βιβλιογραφία μια ολοένα και περισσότερο φθίνουσα πορεία της συνδικαλιστικής δραστηριότητας. Η χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, η αδυναμία μαζικής κινητοποίησης μελών, οι δυσκολίες προσέγγισης ομάδων όπως οι γυναίκες, οι νέοι και οι μετανάστες, είναι κάποια βασικά χαρακτηριστικά της πορείας αυτής. Η εν λόγω παραδοχή αφορά κυρίως τον ευρωπαϊκό χώρο. Παρά ταύτα, δεχόμαστε πως παρά τις όποιες επιμέρους διαφορές και ιδιομορφίες, οι φθίνουσες τάσεις αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό όλων των κοινωνικών σχηματισμών, που τα προηγούμενα χρόνια είχαν αναπτύξει έντονη συνδικαλιστική δράση.

Η υπόθεση εργασίας τίθεται εν είδει ερωτήματος και μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: υφίσταται κάποια αιτιακή σχέση (και αν ναι, ποια;) μεταξύ του συγκεκριμένου τρόπου που οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία (α) με τον τρόπο που συγκροτούνται και εμφανίζονται τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας (β); Στο βαθμό που η υπόθεση αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα προκύπτει άμεσα το ακόλουθο ερώτημα: η σχέση του α με το β είναι μια μονοδιάστατη σχέση ή μήπως παρουσιάζεται μια κάποια αλληλόδραση όπου α και β επενεργούν το ένα στο άλλο; Σκοπός είναι να «ελέγξουμε» την παραπάνω υπόθεση και «φιλοδοξία» μας είναι να αποκτήσουμε εργαλεία για την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας όπως αυτή συγκροτήθηκε μετά την δεκαετία του 1970.

Ως εκ τούτου, κρίνουμε αναγκαία την αναδρομή στο ιστορικό πλαίσιο ωρίμανσης της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας (βιομηχανική επανάσταση) όπου θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την κυρίαρχη αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Επί της ουσίας, το ζήτημα που απασχολεί το πρώτο μέρος της εργασίας είναι α) η πορεία προς την κυριαρχία του κεφαλαίου, β) η διεύρυνση της μισθωτής εργασίας, και γ) η διαδικασία συγκρότησης του οργανωμένου εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος. Η αναφορά στην περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης γίνεται για δυο λόγους: πρώτον, διότι δίνει της δυνατότητα μέσω του ιστορικού πλαισίου να ερμηνεύσουμε τις μεταβολές με όρους προοπτικής, αλλά και για μπορέσουμε να δούμε κάποιες ομοιότητες και περισσότερες διαφορές που φαίνονται

αυτονόητες, αλλά έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το επιχείρημα μας στην παρούσα μελέτη. Ο δεύτερος λόγος, που μας οδηγεί στην αναφορά της βιομηχανικής επανάστασης, έχει να κάνει με το γεγονός, ότι δεν είναι λίγοι εκείνοι οι μελετητές, που έχουν παρομοιάσει τις ποιοτικές μεταβολές που προκάλεσαν οι νέες τεχνολογίες (1970) με εκείνες που προκλήθηκαν λόγω της βιομηχανικής επανάστασης (1750-1850)

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, αναφέρεται στην περίοδο μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μέχρι την δεκαετία του 1970. Συγκεκριμένα, ασχολείται με τον τρόπο που συγκροτήθηκε ο δυτικός καπιταλισμός στους πυλώνες α) του κράτους πρόνοιας, β) του φορντισμού και γ) του κοινωνικού κορπορατισμού. Για την κατανόηση του πρώτου σκέλους παραθέτουμε ορισμένες βασικές παραδοχές της κευνσιανής θεωρίας. Ως προς το δεύτερο σκέλος αναφερόμαστε στον τρόπο διάρθρωσης της εργασίας, στο πλαίσιο της ορθολογικής οργάνωσής της και επικεντρωνόμαστε στο περιεχόμενο της λεγόμενης κανονικής εργασίας. Στο τρίτο σκέλος εστιάζουμε στα βασικά χαρακτηριστικά διαπλοκής των αντιτιθέμενων συμφερόντων

Το τρίτο και τελευταίο μέρος μπορεί να θεωρηθεί ως κύριο. Σε αυτό επιχειρούμε να εμβαθύνουμε στην σύγχρονη εργασιακή πραγματικότητα, εκκινώντας από την κρίσιμη δεκαετία του 1970, όπου εστιάζουμε σε μια πρώτη φάση στις αιτίες που προκάλεσαν την μετάβαση από το φορντισμό στο μεταφορντισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, αρχικά α) αναφερόμαστε συνοπτικά στην υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, και ασχολούμαστε με τις οικονομικές παραδοχές της νεοκλασικής θεωρίας και τον τρόπο που αυτή αντανάκλαται στο κράτος. Στη συνέχεια, β) εστιάζουμε στην περίοδο των μετασχηματισμών, τόσο ως προς το καθεστώς της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όσο και ως προς το τρόπο διάρθρωσης της εργασίας, με γνώμονα τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, οι οποίες μελετώνται σε 3 διαστάσεις: ως προς τον χρόνο, τον χώρο, και την σχέση του ευέλικτα εργαζόμενου με την εργοδοσία. Τέλος, δεδομένων των μετασχηματισμών, γίνεται προσπάθεια κατανόησης της «φθίνουσας» τάσης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και αποπειράται η ανάδειξη νέων μορφών οργάνωσης του κόσμου της (επισφαλούς) εργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ

Η χρονική αφετηρία της μετάβασης από την ύστερη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και η πορεία της αστικής τάξης προς την εξουσία μπορεί να εντοπιστεί κάπου μεταξύ του τελευταίου τέταρτου του 15^{ου} αιώνα (ανακάλυψη του νέου κόσμου, ανάπτυξη του εμπορίου) και τα μέσα του 17^{ου} αιώνα (συνθήκη της Βεσφαλίας). Από τη μία βέβαια, οιωνοί αποσύνθεσης της φεουδαλικής κοινωνικής μορφής είχαν εμφανιστεί λίγους αιώνες νωρίτερα. Από την άλλη, η αστική τάξη δεν κατάφερε παρά να θεμελιώσει την εξουσία της στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η κατάτμηση του χρόνου στις κοινωνικές επιστήμες είναι μια πραγματική βάσανος. Ειδικά, στην περίπτωση της Βιομηχανικής Επανάστασης η οποία «δεν ήταν ένα επεισόδιο με αρχή και τέλος και το να ρωτήσει κανείς πότε ‘ολοκληρώθηκε’, είναι ανόητο, διότι η ουσία της ήταν ότι έκτοτε η επαναστατική αλλαγή έγινε κανόνας. Άλλωστε συνεχίζεται ακόμη»².

Στο πρώτο μέρος εστιάζουμε στον βιομηχανικό καπιταλισμό (συμπεριλαμβάνοντας τη μονοπωλιακή του εκδοχή), ο οποίος οριοθετείται εδώ χρονικά από το 1780 ως το 1929. Η ανάλυση εστιάζει σε 3 σκέλη: α) Ως προς την διάσταση της διάρθρωσης του κεφαλαίου επικεντρώνεται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στην Αγγλία, που δεν ήταν μόνο η πιο προχωρημένη για την εποχή της χώρα, αλλά αποτέλεσε κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης. β) Ως προς την διάσταση της παραγωγής αναφέρεται στην αστική και στην μαρξιστική παράδοση περί εργασίας, στην γέννηση του προλεταριάτου, και τους όρους εργασίας του. Και γ) ως προς τις μορφές συλλογικής δράσης και εκπροσώπησης συμφερόντων αναφέρεται στην πορεία της συγκρότησης της εργατικής τάξης ως τέτοιας και της απόκτησης αυτοσυνείδησής της.

---

² Eric Hobsbawm, Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848 [1962], μτφρ. Ε. Οικονομοπούλου, Α. Κασδάγλη, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2015, σ.46-48

1.1 Βιομηχανοποίηση: Η Επανάσταση των Παραγωγικών Μέσων

Η ποιοτική αφετηρία της μετάβασης από την μικρή εμπορευματική στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, περιγράφεται από τον Καρλ Μαρξ στο 24^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου», όπου αναφέρεται στην λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση. Σύμφωνα με τον ίδιο, προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η συσσώρευση μεγάλων μαζών κεφαλαίων και εργασιακής δύναμης στα χέρια των εμπορευματοπαραγωγών, μια κίνηση η οποία αποτελεί την στιγμή γέννησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ένας τρόπος παραγωγής ο οποίος χωρίζει τον εργάτη από την ιδιοκτησία των όρων εργασίας του. Η διαδικασία αυτή αποσπά τον εργάτη από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής του, καθώς αυτά αποτελούν ατομική ιδιοκτησία μιας μειοψηφικής κοινωνικής ομάδας (κεφαλαιοκρατών). Στον πυρήνα αυτής της σχέσης βρίσκεται η απόσπαση της υπεραξίας από την πλευρά του κεφαλαίου, που συνιστά και την προϋπόθεση της δικής του αναπαραγωγής³

Ιστορικά το έδαφος της βιομηχανικής επανάστασης προετοιμάζεται στην Αγγλία της δεκαετία του 1760, όταν ένας επιστήμονας ονόματι Τζέιμς Βατ κατασκευάζει τη μονοδρομική ατμομηχανή. Η ατμομηχανή αρχίζει να υιοθετείται από τις βιοτεχνίες γύρω στα 1775. Η σιδηρουργία γνωρίζει νέες προόδους. Στα 1776 κατασκευάζονται οι πρώτες σιδηροτροχιές και η χρήση τους γενικεύεται γρήγορα στα ανθρακωρυχεία. Στα 1779 κατασκευάζεται η πρώτη σιδερένια γέφυρα, και στα 1787, το πρώτο σιδερένιο καράβι.⁴ Στην ίδια χώρα γεννήθηκε και η «Τζένη»,⁵ το έτος 1764, η οποία έχει καταγραφεί στην βιβλιογραφία ως μια εφεύρεση που έδωσε σημαντικό έναυσμα για αυτό που έμελε να ακολουθήσει. Με την χρήση της μειώθηκε το κόστος παραγωγής της κλωστής και έτσι «η ζήτηση σε υφασμένα προϊόντα, που άλλωστε βρισκόταν σε άνοδο, μεγάλωνε ακόμα πιο πολύ [...] ως εκ τούτου χρειάστηκαν περισσότεροι υφαντουργοί και το μεροκάματο ανέβηκε. Και επειδή από τότε ο υφαντουργός μπορούσε να κερδίζει περισσότερα μένοντας στο επάγγελμά του, εγκατέλειψε βαθμιαία τις αγροτικές του απασχολήσεις και αφιερώθηκε

³ Karl Marx, Το Κεφάλαιο, μτφρ. Θ. Γκιούρας, τόμος 1ος, Αθήνα 2016, σ 671-672

⁴ Michel Beaud, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, μτφρ. Μ. Βερεττάς, Μαλλιάρης- Παιδεία 1987, σ.103

⁵ Κλωστική μηχανή την οποία εφηύρε ο Τζέιμς Χαργκρέιβς το 1764 και την ονόμασε "Κλώστρια Τζένη" (Spinning Jenny) προς τιμήν της κόρης του

ολοκληρωτικά στην ύφανση»⁶ Πέραν αυτών των χαρακτηριστικών παραδειγμάτων, την ίδια εποχή συντελείται ένας «οργανισμός» εφευρέσεων, που είχε ως αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό της σχέσης του ανθρώπου με τον άνθρωπο, με τη φύση και την εργασία.

Η βιομηχανική επανάσταση ή με τα λόγια του Καρλ Πολάνι «ο μηχανισμός αυτοκαταστροφής», είχε ως αποτέλεσμα η ανερχόμενη άρχουσα τάξη - ιδιοκτήτες/επιχειρηματίες - να ατενίζουν το παρόν και το μέλλον με ασυγκράτητη αισιοδοξία, πιστεύοντας φανατικά στην ιδέα της ανάπτυξης και λαμβάνοντας ως δεδομένο την οικονομική πρόοδο. Η τυφλή πίστη στην αυθόρμητη πρόοδο είχε ανεξέλεγκτη κοινωνική αλλαγή με θρησκευτικό φανατισμό. Ήταν τόσο βαθιά εμπειριστατωμένη η πεποίθηση αυτή, που στην Αγγλία ακόμα και οι λόρδοι και οι ευγενείς διασάλευσαν την κοινωνική τάξη, καταστρατηγώντας παμπάλαιους νόμους και έθιμα, άλλοτε με την χρήση βίας, άλλοτε με πιέσεις και εκφοβισμό,⁷ κατοχυρώνοντας με αυτό τον βίαιο τρόπο την ατομική τους ιδιοκτησία, ενώ παράλληλα συνέβαλλαν καθοριστικά στην επιτάχυνση της κοινωνικής αποδιάρθρωσης.

Μια πτυχή της συντελούμενης κοινωνικής αποδιάρθρωσης ήταν η σταδιακή παρακμή της οικιακής παραγωγής – ενδιάμεση φάση μεταξύ εμπορευματικής και βιοτεχνικής παραγωγής – η οποία με τη σειρά της «γέννησε την ανάγκη να συγκεντρωθεί η παραγωγή σε εργοστάσια».⁸ Εδώ πρέπει να τεθεί το ερώτημα: ποιοι ήταν εκείνοι που διέθεταν κεφάλαια για την επένδυση στα εργοστάσια; Από την μια, ήταν οι έμποροι, που χάρη στη συσσώρευση κεφαλαίου έγιναν σταδιακά κάτοχοι μεγάλων κεφαλαίων και από την άλλη οι παλιοί γαιοκτήμονες (της Αγγλίας), οι οποίοι απέβλεπαν με τις περιφράξεις (1760-1830)⁹ στην πρόσοδο της γης και στα κέρδη της κτηνοτροφίας. Η γη μετατράπηκε έτσι σε αντικείμενο ατομικής

---

⁶ Friedrich Engels, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, τόμος α΄ μτφρ. Λ. Αποστόλου, Μπαϋρον, Αθήνα 1975, σ.44

⁷ Karl Polanyi, Ο μεγάλος Μετασχηματισμός. Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα 2007, σ.38-78

⁸ Alan Loughheed, «Βιομηχανία και Τεχνολογική Αλλαγή», μτφρ. Ν. Σταματάκης, στο Derek Aldcroft, Simon Ville {επιμ}, Η Ευρωπαϊκή Οικονομία: 1750-1914, Αλεξάνδρια, Αθήνα 2005, σ.189

⁹ Κύματα περιφράξεων πραγματοποιούνται συνεχώς από τον 13^ο αιώνα αλλά το 1760 συντελούνται δια νόμου. Οι φεουδάρχες στην Αγγλία μπήκαν στο νόημα του καπιταλισμού αποκτώντας δικαιώματα ιδιοκτησίας για τις γαίες τους. Πράγμα που στην Ευρώπη δεν συνέβη και χρειάστηκε να γίνουν επαναστάσεις για να ανατραπεί το παλιό καθεστώς ενώ το κράτος απαλλοτρίωνε τα κτήματα και τις παραχωρούσε ύστερα είτε σε επιχειρηματίες είτε σε μικροκαλλιεργητές.

ιδιοκτησίας και κατ' επέκταση εμπόρευμα. Συνεπώς, αν κανείς ξύσει την έννοια «βιομηχανοποίηση» θα δει από πίσω της την κεφαλαιοκρατία, την εργατική τάξη, αλλά και θα διαπιστώσει τον τρόπο που, κατά τη διάρκεια της μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό η γη μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Επιπλέον, τα προϊόντα της παραγωγής προορίζονται για την αγορά των ραγδαία αναπτυσσόμενων πόλεων πράγμα που συνιστά μεταβολή ως προς τον σκοπό της παραγωγής.

Με αυτό τον τρόπο θα γίνει κατανοητό το πρώτο κύμα ανάπτυξης των αστικών κέντρων και οι συνεπαγόμενες δημογραφικές μεταβολές όπου μίκραινε η ύπαιθρος και μεγάλωνε η πόλη. Πρέπει σε τούτο το σημείο να επισημανθεί πως η αστικοποίηση, ή καλύτερα η αποδέσμευση του εργατικού δυναμικού από την ύπαιθρο και την συγκέντρωσή του στις πόλεις, η παράλληλη «γενική» αύξηση του πληθυσμού (πρόοδος στην υγιεινή), η διεύρυνση των αγορών με την κατάκτηση νέων περιοχών και οι αποικίες συγκροτούν κάποια από τα κύρια χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και πρέπει να τα λάβουμε υπόψη με σκοπό να κατανοήσουμε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο στερεώνει τις βάσεις του ο καπιταλισμός και η μαζική βιομηχανική παραγωγή που τον συνοδεύει. Μέχρι να ριζώσουν οι βάσεις αυτές, ωστόσο, για σημαντικό χρονικό διάστημα μικρή εμπορευματική παραγωγή, αγροτική οικονομία, και μαζική παραγωγή¹⁰ συνυπήρχαν δίχως κάποια συγκεκριμένη μορφή να ηγεμονεύει. Άλλωστε, στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες, εκτός ίσως από την Αγγλία, για να γίνει η βιομηχανική παραγωγή κυρίαρχος τρόπος παραγωγής χρειάστηκε να φτάσουμε στα τελευταία τέταρτο του 19^{ου}, αν όχι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα,¹¹ οπότε και έγινε.

Μπορεί, πάντως ο ρόλος της βιομηχανικής επανάστασης να ήταν καθοριστικός, ως προς την διαδικασία επιτάχυνσης της ωρίμανσης του καπιταλισμού, παρά ταύτα, θα ήταν μάλλον σημαντικό σφάλμα να ισχυριστεί κανείς ότι η (όποια) μετάβαση είναι

---

¹⁰ Εδώ έχει νόημα να θυμόμαστε ότι μια ενδιάμεση φάση μεταξύ οικιακής και βιομηχανικής παραγωγής ήταν η οικοτεχνική. Η εργασία δηλαδή που επιτελούνταν με νέα μηχανήματα αλλά όχι ακόμα σε εργοστάσια αλλά στις οικίες. Για περισσότερα βλ. Η ευρωπαϊκή Οικονομία 1750-1914

¹¹ Όπως σημειώνει η χαριεντ μπρανλεη στο η διαμόρφωση της νεωτερικότητας στην Αγγλία του 1850/60 υπήρχαν ακόμη τρεις φορές εργάτες γης από κλωστοϋφαντουργούς (σελ.281) πράγμα που σημαίνει ότι για μια σημαντική περίοδο η μικρής κλίμακας παραγωγή σε εργαστήρια/βιοτεχνίες εξακολουθούσε να είναι διάχυτη όντας σε μια οικονομική σχέση με το βιομηχανικό κεφάλαιο. Για την ίδια περίοδο ο Χομπσμπάουμ αποκαλεί τον βιομήχανο της εποχής ως «φτωχό συγγενή» του πραγματικού οικονομικού νικητή της περιόδου που δεν ήταν παρά οι έμποροι των φυτειών στις αποικιοκρατίες και αυτοί που πλαισιώναν την οικιακή βιοτεχνία . (Η Εποχή των Επαναστάσεων, σελ. 36)

αποτέλεσμα αποκλειστικά ενός και μόνο παράγοντα, όπως, οι μηχανές στην περίπτωση μας,. Μηχανές άλλωστε υπήρχαν και σε προ - καπιταλιστικές κοινωνίες, παρότι με την βιομηχανική επανάσταση ο ρόλος τους στην παραγωγή εξελίσσεται και αναβαθμίζεται. Ο Μαξ Βέμπερ, για παράδειγμα, συμπληρώνοντας ενδεχομένως τον Καρλ Μαρξ, υποστηρίζει, ότι η πρωταρχική συσσώρευση δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από οικονομική σκοπιά. Η συμβολή του Βέμπερ ως προς την κατανόηση της στιγμής γέννησης του καπιταλισμού – και της αναπαραγωγής του – συνίσταται στην ανάδειξη της καθοριστικής επιρροής της προτεσταντικής ηθικής ως πρώτη κατασκευαστική ύλη του καπιταλισμού¹². Αν το βεμπεριανό επιχείρημα περί της προτεσταντικής ηθικής δυσκολεύει να πείσει, υπάρχει και η αντίληψη για την σημασία και τον ρόλο του κράτους στην γέννηση του καπιταλισμού και ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την αστική τάξη και ότι επίσης η τελευταία αντλεί δύναμη μόνο στο πλαίσιο του έθνους κράτους¹³.

Σε κάθε περίπτωση θεωρούμε ότι το ιστορικό πλαίσιο δεν μπορεί να παραβλεφθεί. Ο μεγάλος μετασχηματισμός και το προϊόν του - ο νέος δηλαδή τρόπος που οργανώνεται η παραγωγή και η κοινωνία - δεν μπορεί να κατανοηθεί αν κάποιος δεν λάβει υπόψη για παράδειγμα τις πολιτικές (Γαλλική, Αμερικανική), φιλοσοφικές (θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου, φυσικά δικαιώματα π.χ. Λοκ.), και επιστημονικές (π.χ αστρονομία του Γαλιλαίου, Νευτώνια Μηχανική) επαναστάσεις που, είτε είχαν προηγηθεί, είτε συντελούνταν παράλληλα με την βιομηχανική. Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η βιομηχανική επανάσταση είναι η υλική αποκρυστάλλωση της πίστης στον ορθό λόγο, στην επιστήμη και στην τεχνολογία. Κατά συνέπεια, μεταξύ αυτών των μετασχηματισμών, υπάρχει μια έντονη αλληλεπίδραση, η οποία φυσικά δεν γίνεται με συνειδητούς και προγραμματισμένους όρους. Το ότι οι μεταβολές στην ιστορία δεν γίνονται με συνειδητούς όρους δεν συνεπάγεται βέβαια ότι γίνονται με όρους αναγκαιότητας. Αν κανείς υιοθετούσε τη δεύτερη εκδοχή θα υπέπιπτε στην παγίδα του ντετερμινισμού και της ιστορικής νομοτέλειας. Για αυτούς, και άλλους λόγους, ο βαθύς φιλοσοφικός προβληματισμός με την κότα και το αυγό θα βασανίζει πάντα τους μελετητές της κοινωνίας.

---

¹² Max Weber, Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, μτφρ Δ. Κούρτοβικ, ΔΟΛ, Αθήνα 2010, σ. 31-70

¹³ Michel Beaud, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, ο.π., σ.60

1.1.2 Ιμπεριαλισμός: Η Ανάγκη Επέκτασης του Κεφαλαίου

Στα τελευταία 30 χρόνια του 19^{ου} αιώνα η βιομηχανία γίνεται βασική μονάδα παραγωγής στις μεγάλες τουλάχιστον δυνάμεις της εποχής. Παράλληλα, οι αντιφάσεις του συστήματος αρχίζουν να οξύνονται και μάλιστα σε 2 επίπεδα. Από τη μια, πολώνονται τα εκ διαμέτρου αντίθετα συμφερόντα κεφαλαίου-εργασίας, που έχουν βγει πια στη επιφάνεια, οπότε και χάνει έδαφος η πίστη «στην διάχυση του πλούτου». Από την άλλη, η συσσώρευση του κεφαλαίου, χάριν της μαζικής παραγωγής, οδηγεί τους κεφαλαιοκράτες στην εξεύρεση νέων αγορών πράγμα που σε επίπεδο κράτους μεταφράζεται σε επεκτατική πολιτική.

Ως εκ τούτου, ο φακός της ανάλυσης θα εστιάσει τώρα στο διάστημα 1870-1929. Πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα που, στην πρώτη του φάση, ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από τα μονοπώλια, τα καρτέλ και τη μοιρασιά του κόσμου. Έπειτα φτάνει στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο κατά την διάρκεια του οποίου 10 μέρες συγκλόνισαν τον κόσμο.¹⁴ Στα χρόνια που ακολούθησαν έκανε την εμφάνισή της η πρώτη παγκόσμια καπιταλιστική κρίση και ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος.

Οι ρυθμοί της παγκόσμιας οικονομίας λοιπόν στις αρχές της δεκαετίας του 1870 καθορίζονταν από τον αναπτυσσόμενο ή αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό πύρινα οπότε και μια χούφτα κρατών¹⁵ που παρουσιάζονταν ως «προηγμένα» και άρα ισχυρά «έπρεπε», να χαράξουν τα σύνορα του πλανήτη (πάνω στα «καθυστερημένα» και άρα ανίσχυρα κράτη). Είναι η εποχή που χαρακτηρίζεται από την σύνδεση της έννοιας «βιομηχανική κοινωνία», με την επονομαζόμενη «θεωρία του εκσυγχρονισμού». Η βασική ιδέα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού είναι ότι οι «υπανάπτυκτες» κοινωνίες είναι παγιδευμένες μέσα στους παραδοσιακούς θεσμούς, από τους οποίους πρέπει να απελευθερωθούν, για να προσεγγίσουν την οικονομική ευημερία, που έχει επιτευχθεί στη Δύση. Η νομιμοποιητική επίφαση που τυλίγει αυτές τις επεκτάσεις, ή ζώνες επιρροής, είναι «η εξαγωγή της τέχνης του κυβερνάν» (αντίληψη τακτικής που χαρακτηρίζει κυρίως τους Άγγλους). Επρόκειτο ουσιαστικό για έναν ανταγωνισμό μεταξύ βιομηχανικών κρατών και για την επένδυση του πλεονάζοντος κεφαλαίου.

¹⁴ Πρόκειται για τον τίτλο του βιβλίου που περιγράφει τις πρώτες μέρες της Οκτωβριανής Επανάστασης όπως τις βίωσε ο συγγραφέας του, ο Αμερικάνος Τζον Ριντ.

¹⁵ Μεγάλες βιομηχανικές «αυτοκρατορίες» όπως Αγγλία, Γαλλία, Βέλγιο, Ισπανία, Πορτογαλία, η Αμερική στην απέναντι πλευρά και μόλις μετά το 1871 οι Ιταλία και Γερμανία

Μια αξιόλογη κριτική σχετικά με την πολιτική και οικονομική σημασία αυτής της προς τα έξω κίνησης του κεφαλαίου ασκείται στην μελέτη (1902) του John Hobson¹⁶, με τίτλο «Ιμπεριαλισμός: Μια Μελέτη». Ο ίδιος συγγραφέας προτάσσει την ανάγκη αναδιανεμητικής πολιτικής, εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού (π.χ Αγγλία), καθώς «δεν είναι η βιομηχανική πρόοδος που απαιτεί το άνοιγμα νέων αγορών και περιοχών επένδυσης, αλλά η στρεβλή διανομή της καταναλωτικής ικανότητας που εμποδίζει την απορρόφηση των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου εντός της χώρας».¹⁷ Αυτός ο διεθνής κεφαλαιοκρατικός ανταγωνισμός, πάντως, θα οδηγήσει αργότερα (1914-1918) στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζει ο Βλαντίμιρ Λένιν στο έργο του «Ο Ιμπεριαλισμός: Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού (1916)», περιγράφοντας τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ως ιμπεριαλιστικό, υπό μια διττή διάσταση. Από τη μια, ισχυρίζεται ο Λένιν, εντοπίζονται τα χαρακτηριστικά της αρπαγής των πλουτοπαραγωγικών πόρων άλλων χωρών και από την άλλη η ανάγκη διεύρυνσης του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ο Λένιν στέκεται ιδιαίτερα στην επικράτηση του χρηματιστικού επί του παραγωγικού κεφαλαίου και τονίζει τον τρόπο που με τον ιμπεριαλισμό, ο καπιταλισμός περνάει από την φάση του ελεύθερου συναγωνισμού (όπου κυριαρχούσε η εξαγωγή των εμπορευμάτων) στην φάση της κυριαρχίας των μονοπωλίων και των τραστ/καρτέλ (όπου κυρίαρχη είναι η εξαγωγή του κεφαλαίου). Έτσι, τα καρτέλ αφού μοιράσουν την εσωτερική αγορά, στην συνέχεια, πράττουν το ίδιο με την παγκόσμια.¹⁸

Με την επικράτηση των μονοπωλίων ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής φανέρωσε μια δομική θα έλεγε κανείς αντίφαση. Η συσσώρευση του κεφαλαίου σε λίγα μόνο χέρια είχε ως αποτέλεσμα, η αρχή της «ελεύθερης αγοράς» να μην ευδοκιμήσει. Στην Αμερική για παράδειγμα είχε διαμορφωθεί έτσι η κατάσταση που χρειάστηκε κρατική νομοθετική παρέμβαση- ένα είδος ποινολογίου έναντι των καρτέλ- με σκοπό να διασφαλιστεί ο θεμιτός και «υγιής ανταγωνισμός».¹⁹ Σε κάθε

---

¹⁶ Ο συγγραφέας παρατηρεί, μεταξύ άλλων, τον τρόπο νοηματοδότησης της επεκτατικής πολιτικής εκ μέρους των βρετανικών ελίτ. Το περιεχόμενό της κρύβει μια ισχυρή ρατσιστικής αντίληψης, η οποία αντιμετώπιζε την τεράστια πλειονότητα των υπηκόων ως παιδιά που πρέπει να εκπαιδευτούν αργά και προσεκτικά στις τέχνες της υπεύθυνης αυτοκυβέρνησης. Φυσικά, οι βρετανοί αξιωματούχοι αποφάσιζαν «πότε θα μεγαλώσουν τα παιδιά» και άρα ήσαν υπεύθυνοι για την διάρκεια της κυριαρχίας τους μιας και οι ντόπιοι με τη σειρά τους ως «ανώριμοι» λαοί ήταν ανίκανοι να αποφασίσουν.

¹⁷ John Hobson, Ιμπεριαλισμός: Μια Μελέτη, μτφρ. Θ. Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα 2013, σ. 97-98

¹⁸ Λένιν. Β., Ο Ιμπεριαλισμός: Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού, σελ. 76-121

¹⁹ Πρόκειται για το «The Sherman Antitrust Act (1890)». Το πρόβλημα ήταν πραγματικά μεγάλο, γεγονός που αντανάκλαται από τα πρώτα 2 άρθρα της εν λόγω ρύθμισης: Το άρθρο 1 κήρυξε

περίπτωση, «ο καπιταλισμός έγινε καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός μόνο σε ορισμένη, πολύ υψηλή βαθμίδα της ανάπτυξής του, όταν μερικές βασικές ιδιότητες του καπιταλισμού άρχισαν να μετατρέπονται στο αντίθετό τους, όταν σ' όλη τη γραμμή διαμορφώθηκε και φανερώθηκαν τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής εποχής από τον καπιταλισμό σε ένα ανώτερο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς»²⁰

Η κατανόηση της γέννησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που προσπαθήσαμε να καταγράψουμε ως εδώ, είναι σημαντική για την συνέχεια της παρούσας μελέτης. Ανακεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε πως το κεφάλαιο είναι μια κοινωνική σχέση εξουσίας, που στοχεύει στην απόσπαση της υπεραξίας, μέσω της μισθωτής εργασίας. Το ζήτημα της εργασίας στον καπιταλισμό και εκείνο της ταξικής πάλης, ή της εκπροσώπησης συμφερόντων, με πιο σύγχρονους όρους, απασχολούν την συνέχεια του πρώτου μέρους.

1.2 Προλετάριοι: Οι Φορείς της Εργασίας στον Καπιταλισμό²¹

Η επίδραση της βιομηχανικής επανάστασης στην διάρθρωση της παραγωγικής και της κοινωνικής δομής ήταν πολυδιάστατη. Παραπάνω, είδαμε την στιγμή γέννησης του κεφαλαίου. Σε αυτό το σημείο επιχειρείται μια συμπυκνωμένη ακτινογραφία των συνθηκών εμφάνισης και διαμόρφωσης εκείνων που δεν έχουν παρά την εργασιακή τους δύναμη προς διάθεση στο κεφάλαιο για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην.

Με την άνοδο της αστικής τάξης στην εξουσία λοιπόν το παρελθόν άρχισε να καταβροχθίζει όσους δεν «προσαρμόστηκαν» (συνέβη κατά κανόνα στην ηπειρωτική Ευρώπη), ενώ το παρόν γεννούσε τον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Η ίδια η συσσώρευση του κεφαλαίου εγκυμονεί το προλεταριάτο, το οποίο είναι αναγκαία συνθήκη για την αναπαραγωγή του πρώτου. Το πρώτο ερώτημα που τίθεται ευθύς

παράνομη κάθε συμφωνία που περιορίζει τον ανταγωνισμό. Το άρθρο 2 κήρυξε παράνομη την κατάχρηση «μονοπωλιακής θέσης» και την απόπειρα κατάχρησης αυτής. Ο νόμος ανακτήθηκε στο http://www.stern.nyu.edu/networks/ShermanClaytonFTC_Acts.pdf (τελευταία πρόσβαση 29.07.2017)

²⁰ Vladimir Lenin, Ο Ιμπεριαλισμός, ο.π., σ. 108

²¹ Η έννοια προλετάριοι χρησιμοποιείται εδώ δίχως το περιεχόμενο της «τάξης» που προϋποθέτει οι εργαζόμενοι που έχουν συνείδηση του εαυτού τους ως συνόλου και ως κοινωνικής τάξης με κοινά συμφέροντα κ.λπ.

εξαρχής είναι πως προέκυψαν οι προϋποθέσεις και οι όροι δημιουργίας του προλεταριάτου. Υπό ποιες συνθήκες δηλαδή εμφανίστηκαν εκείνοι που δίχως αυτούς καμιά μηχανή δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει;

Ένα σημαντικό κύμα έρχεται από τους ξεριζωμένους (λόγω των περιφράξεων) της υπαίθρου, τους πάλοι ποτέ δουλοπάροικους. Η δεύτερη πηγή «δημιουργίας» του κόσμου της εργασίας μπορεί να εντοπιστεί στους μικροκαλλιεργητές, που αναγκάστηκαν να πουλήσουν την γη τους, καθώς και στους ανθρώπους που συγκροτούσαν τις ακολουθίες των φεουδαρχών (π.χ. ιδιωτικός στρατός κλπ). Ένα τρίτο κύμα προέρχεται από τους μικροτεχνίτες των πόλεων, που εξέπεσαν στο προλεταριάτο, λόγω του σκληρού ανταγωνισμού της βιομηχανίας. Και όπως αναφέραμε, παρότι άλλοι ατένιζαν το μέλλον με αισιοδοξία για τις μεγάλες προοπτικές που έβλεπαν στον ορίζοντα, χάριν στην βιομηχανοποίηση της παραγωγής, η κατάσταση των εργαζομένων στην Αγγλία δεν επέτρεπε τέτοια περιθώρια. Όπως μάλιστα αναφέρει ο Φρίντριχ Ένγκελς, περιγράφοντας την κατάσταση των εργαζομένων στην βιομηχανική Αγγλία, ήταν τέτοιες οι συνθήκες ζωής που κάτω από αυτές ούτε «ένας άνθρωπος, και (ούτε) ακόμα μια ολόκληρη τάξη, μπορεί να 'ναι σε θέση να σκέφτεται, να αισθάνεται και να ζει ανθρώπινα». Ο ίδιος, παροτρύνει τους εργάτες να προσπαθήσουν να «βρουν κάποια διέξοδο απ' αυτή την κατάσταση που τους εξισώνει με ζώο, για να δημιουργήσουν για τον εαυτό τους μια καλύτερη ύπαρξη, πιο ανθρώπινη και αυτό δεν μπορούν να το κατορθώσουν παρά μόνο εφόσον θα αρχίσουν να αγωνίζονται ενάντια στα συμφέροντα της αστικής τάξης σαν τέτοιας, συμφέροντα που έγκεινται στην εκμετάλλευση των εργατών»²²

Είναι η πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία που η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα (ως κατάσταση της κοινωνικής πλειοψηφίας) για το μέλλον δεν πηγάζει από τις ιδιοτροπίες των δυνάμεων της φύσης, ή κάποιον εξωτερικό εχθρό, αλλά τα αίτιά τους εντοπίζονται μέσα στην κοινωνική δομή, στους τρόπους δηλαδή που διαπλέκονται οι κοινωνικές σχέσεις και διαρθρώνεται η παραγωγή. Έτσι το γενικευμένο κλίμα ευφορίας μάλλον δεν ήταν και τόσο γενικό, ώστε να τους συμπεριλάβει όλους. Ενώ, από την μια, οι καπιταλιστές έβγαζαν κέρδη έχοντας ως μοναδική ιδιότητα εκείνη του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, οι εργαζόμενοι

---

²² Friedrich Engels, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, τόμος β, ο.π., σ. 117

παρότι βρίσκονταν στα εργοστάσια από την δύση ως την ανατολή του ηλίου, μετά βίας κατάφερναν να καλύψουν στοιχειώδεις, για την αναπαραγωγή τους, ανάγκες.

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας στον καπιταλισμό αναλύονται, όχι μόνο από την οπτική γωνία της κοινωνιολογίας, αλλά και από εκείνη της πολιτικής οικονομίας, από τον Καρλ Μαρξ, ο οποίος αντιμετωπίζοντας την καπιταλιστική παραγωγή σαν παραγωγή και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, καταπιάνεται με το ζήτημα της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης, του τρόπου δηλαδή που αποσπάται η υπεραξία από το εμπόρευμα «εργασία». Το προλεταριάτο είναι ή έννοια που χρησιμοποιεί ο ίδιος (και ο Ένγκελς), με σκοπό να αναφερθεί σε εκείνους που από τη μια απελευθερώθηκαν από τις εξουσίες της παλιάς τάξης πραγμάτων και από την άλλη, υποδουλώθηκαν στην αναγκαιότητα της παραγωγής και της «πώλησης» της εργασιακής τους δύναμης. Πουλώντας την εργασιακή του δύναμη (μισθωτή εργασία) ο εργάτης παράγει τόσο όσο χρειάζεται για να αναπαραχθεί ο ίδιος (κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας), καθώς και τόσο, όσο χρειάζεται ο κάτοχος του κεφαλαίου, για να μείνει ικανοποιημένος από την υπεραξία (εκμετάλλευση) που αποσπά (κέρδος), με σκοπό την επανεπένδυση του συσσωρευμένου κεφαλαίου.²³ Το τελευταίο, με άλλα λόγια, σημαίνει πως η καπιταλιστική παραγωγή έχει ως σκοπό την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών στο βαθμό και μόνο που οι ανάγκες διαμεσολαβούνται από την αγορά (εμπορευματοποίηση).

Εν είδει ανακεφαλαίωσης: οι παραγωγικές σχέσεις στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στηρίζονται στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την εξαγωγή της υπεραξίας από τη παραγωγική τάξη του προλεταριάτου. Η συνάντηση αυτών των δυνάμεων (κεφαλαίου – εργασίας), οι οποίες στην μαρξιστική παράδοση βρίσκονται σε μια άνιση και άρα άδικη σχέση, που πρέπει να μετασχηματιστεί, γίνεται στην αγορά εργασίας, που σύμφωνα με την αστική παράδοση αποτελεί έναν χώρο ίσων μεταξύ ίσων. Γίνεται δηλαδή σε έναν χώρο όπου επιτυγχάνεται η «ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης». Δεν υπάρχει εδώ χώρος να αναφερθούμε επιγραμματικά στον τρόπο που βγάζουν τα προς το ζην οι μισθωτοί

---

²³Marx, Κ Το Κεφάλαιο, ο.π., σ. 184-201

εργάτες στα πρώτα στάδια του βιομηχανικού καπιταλισμού και ως εκ τούτου θα περιοριστούμε, παραπέμποντας τον αναγνώστη στην σχετική βιβλιογραφία.²⁴

1.2.1 Για την Εργασία ως Αναγκαία Δραστηριότητα

Η ανθρώπινη εργασία είναι το βασικό μέσο ύπαρξης του ανθρώπου. Στον μέχρι τώρα πολιτισμό, όπως σημειώνει ο Radovan Richta, η εργασία αποτέλεσε ένα αληθινά κυριαρχικό στοιχείο στη ζωή της συντριπτικής πλειοψηφία των ανθρώπων. Πέρα όμως από ζήτημα αναγκαιότητας, η εργασία είναι ταυτόχρονα ένας ορισμένος ιστορικός τρόπος της ουσιαστικής αυτοπραγμάτωσης, της αυτοδιάπλασης του ανθρώπου και με αυτή την έννοια ξεπερνάει τα όρια της αναγκαιότητας, αναδεικνύοντας τον βαθμό της ελευθερίας που κατακτήθηκε.²⁵ Στον πρώτο τόμο του κεφαλαίου ο Καρλ Μαρξ (1867) ορίζει την εργασία ως «μια διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μια διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος διαμεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει το μεταβολισμό του με τη φύση, μέσω της δικής του πράξης».²⁶ Επιστρατεύοντας ένα νέο εννοιολογικό πλαίσιο²⁷ ο ίδιος αναλύει την καπιταλιστική εργασία, έχοντας πρώτα παρατηρήσει πως η ιστορία όλων των κοινωνιών είναι ιστορία μεταξύ κοινωνικών τάξεων που βρίσκονται σε σύγκρουση. Στον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής η σύγκρουση αυτή προκαλείται από τον βαθύ διχασμό μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, διχασμός ο οποίος «ενσαρκώνεται» σε δυο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, α) αστική τάξη και (κεφαλαιοκρατία) β) εργατική τάξη (προλεταριάτο).

Στην μαρξιστική σκέψη, εργασία είναι η διαδικασία μέσω της οποίας ο άνθρωπος καλύπτει της ανάγκες της αναπαραγωγής του και ως εκ τούτου,

---

²⁴Για τις συνθήκες εργασίας θα κάνουμε μια νύξη παρακάτω στο 3 κεφάλαιο για να αποφύγουμε την επανάληψη εδώ περιοριζόμαστε παραπέμποντας τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται στους, K. Marx, F. Engels, E.P. Thompson, K. Polanyi, E. Hobsbawm οι οποίοι περιγράφουν από διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις (πολιτική οικονομία, ιστορία, κοινωνιολογία), από την μια τις συνθήκες εργασίας από την άλλη τα αίτια και τις επιπτώσεις αυτών των συνθηκών.

²⁵ Radovan Richta, Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι [1967], μτφρ. Ν. Καράς, Κέδρος, Αθήνα 1976, σ 114

²⁶ Μαρξ, Κ, Το κεφάλαιο τόμος 1, σελ. 153

²⁷ Όπως «παραγωγικές σχέσεις, παραγωγικές δυνάμεις, μέσα παραγωγής, υπεραξία» κ.λπ. Δεν υπάρχει χώρος εδώ να προβούμε στην αποσαφήνιση εννοιών. Επιχειρείται δε, μια τέτοια προσπάθεια με την χρήση παρενθέσεων.

ταυτολογικά, αποτελεί αναπαραγωγική δραστηριότητα. Η δραστηριότητα αυτή εμπεριέχει σκοπό. Αυτός ο σκοπός είναι μάλιστα το ιδιάζον χαρακτηριστικό της ανθρώπινης εργασίας. Πράγμα που σημαίνει ότι προτού λάβει χώρα η εργασιακή διαδικασία ο φορέας της εργασίας, ο άνθρωπος δηλαδή, έχει ήδη αναπαραστήσει νοητικά το αποτέλεσμα της. Εν αντιθέσει με άλλους ζωντανούς οργανισμούς του ζωικού βασιλείου, που εξασφαλίζουν με μηχανικό τρόπο, τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή τους, μέσα, ο άνθρωπος έχει α) τις νοητικές δυνάμεις, την ικανότητα δηλαδή, του να γεννά νοητικές παραστάσεις για αυτό που θέλει να δημιουργήσει με την εργασία του και φυσικά β) τον Λόγο, που τον βοηθά στην συνεργασία με τους άλλους ανθρώπους. Συνεπώς, ένα ζώο απλώς χρησιμοποιεί την φύση και την μεταβάλλει εκ των πραγμάτων, αποκλειστικά και μόνο δια της παρουσίας του. Από την άλλη, ο άνθρωπος μεταφέρει το σκοπό του, δίνει περιεχόμενο στη φύση και την «εξουσιάζει». Η σχέση αυτή βέβαια δεν είναι μονοδιάστατη. Ο μεταβολισμός του ανθρώπου με τη φύση έχει ως αποτέλεσμα και την «μεταβολή» του ίδιου του ανθρώπου.²⁸

Σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα ο Άνταμ Σμιθ (1776) σημείωνε στην διάσημη έρευνά του για την φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών, ότι η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, αντικρούοντας την άποψη των φυσιοκρατών²⁹ συναδέλφων του. Στο ίδιο έργο ο Σμιθ υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι για να αυξηθεί ο πλούτος πρέπει να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και οι οικονομικοί δρώντες πρέπει να ενδιαφέρονται μονάχα για την ατομική οικονομική τους ευημερία, διότι αυτό είναι το μονοπάτι που οδηγεί στην ευημερία της κοινωνίας εν συνόλω³⁰. Η εργασία δε, όπως θα συμπλήρωνε ο Ένγκελς, είναι κάτι παραπάνω από πηγή πλούτου. Για να το θέσουμε με τα δικά του λόγια: «είναι ο πρωταρχικός βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής και αυτό ισχύει σε τέτοιο βαθμό που από μια άποψη πρέπει να πούμε: η εργασία δημιούργησε τον ίδιο τον άνθρωπο».³¹

---

²⁸ Marx, Το Κεφάλαιο, ο.π., σ.153-161

²⁹ Ρεύμα της οικονομικής σκέψης του 18^{ου} αιώνα που υποστήριζαν πως η αγροτική οικονομία / γεωργία είναι η πηγή κάθε πλούτου.

³⁰ Adam Smith, Έρευνα για την Φύση και της Αιτίες του Πλούτου των Εθνών, μτφρ. Χ. Βαλλιάνος, ΔΟΛ, Αθήνα 2010 σ. 31-70

³¹Friderich Engels, Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου, μτφρ. Κ. Πίττας, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011, σ. 11

Παρότι αναγκαιότητα, πάντως, θα χρειαστεί η «προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού» για να μετατοπιστεί η εργασία στον πυρήνα της κοινωνικής δομής. Πριν από αυτή επρόκειτο μονάχα για μια ποταπή και απαξιωτική δραστηριότητα. Όπως σημειώνει ο Ulrich Beck, στον καπιταλισμό, εν αντιθέσει με προκαπιταλιστικές κοινωνίες, το επάγγελμα «λειτουργεί ως υπόδειγμα αμοιβαίας ταυτοποίησης, με την βοήθεια του οποίου μπορούμε να αξιολογήσουμε προσωπικές ανάγκες και ικανότητες καθώς και την οικονομική και την κοινωνική θέση [...] με το επάγγελμά τους τα άτομα αποκτούν πρόσβαση στα πλαίσια της κοινωνικής δραστηριότητας».³² Η συζήτηση για τα επαγγέλματα δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει σε μια έννοια κλειδί: στον καταμερισμό της εργασίας.

1.2.2 Για τον Καταμερισμό της Εργασίας

Η εργασία λοιπόν ως συνειδητή δραστηριότητα βρίσκεται στον πυρήνα των σταθερών κοινωνικών σχηματισμών, καθώς είναι η διαδικασία μέσω της οποίας ο άνθρωπος καλύπτει της ανάγκες της αναπαραγωγής του. Για την κατανόηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εκάστοτε κοινωνικής μορφής έννοια κλειδί αποτελεί ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος αναδεικνύει τις κοινωνικές σχέσεις, τη σχέση του ανθρώπου με την φύση, και τη σχέση του ανθρώπου με την εργασία αυτή καθαυτή. Ο καταμερισμός της εργασίας, όχι μόνο δεν είναι α-ιστορικός, α-χρονικός, αλλά αποτελεί και διακύβευμα για την νομιμοποίηση ή την απονομιμοποίηση του εκάστοτε ιστορικού – κοινωνικού πλαισίου

Πιο συγκεκριμένα, στην κλασική παράδοση της κοινωνιολογίας, όπως επισημαίνει ο Claus Offe, (1983) τόσο η αστική όσο και η μαρξιστική προσέγγιση, συμερίζονται την άποψη πως η εργασία είναι το κεντρικό κοινωνικό γεγονός, πράγμα που τους οδηγεί στην «κατασκευή» της κοινωνίας και της δυναμικής της ως «κοινωνία της εργασίας».³³ Σε αυτό το πλαίσιο η έννοια του καταμερισμού της εργασίας, ως διαδικασίας προσδιορισμού των ρόλων στην οικονομική ζωή, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Στον Άνταμ Σμιθ (1776), για παράδειγμα, υπάρχει σύνδεση του

³² Ulrich Beck, Η κοινωνία της διακινδύνευσης, μτφρ. Η. Οικονόμου, Πεδίο, Αθήνα 2015, σ. 242-244

³³ Claus Offe, Κοινωνία της εργασίας; , μτφρ. Γ. Τουτζιαράκη, Θ. Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 1993, σ. 207

καταμερισμού της εργασίας με την αύξηση της παραγωγής και κατ' επέκταση με την αύξηση του πλούτου των εθνών. Σύμφωνα με τον ίδιο, η αρχή που προκαλεί τον καταμερισμό της εργασίας δεν είναι τόσο αποτέλεσμα κάποιας ανθρώπινης σοφίας όσο είναι η «αναγκαία, αν και βραδεία και βαθμιαία, συνέπεια μιας ορισμένης φυσικής ροπής της ανθρώπινης φύσης, που δεν στοχεύει σε ένα τέτοιο γενικευμένο όφελος, της ροπής δηλαδή προς το να διαπραγματεύεται, να εμπορεύεται και να ανταλλάσσει ένα πράγμα με ένα άλλο».³⁴ Με διαφορετικά λόγια αυτό σημαίνει ότι η ίδια η φύση του ανθρώπου είναι στενά συνδεδεμένη με τον καταμερισμό της εργασίας και κατ'επέκταση, στον Σμιθ, με την ανταλλαγή. Στον καπιταλισμό ορισμένες σημαντικές συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας είναι η εξειδίκευση, η εξοικονόμηση χρόνου που συνήθως χάνεται κατά τη μετάβαση από ένα είδος εργασίας σε ένα άλλο και, τέλος, η εφεύρεση ενός μεγάλου αριθμού μηχανών που διευκολύνουν και συντομεύουν την εργασία, καθώς και επιτρέπουν σε έναν άνθρωπο να κάνει την εργασία πολλών.³⁵

Στο έργο του Καρλ Μαρξ ο καταμερισμός της εργασίας διαχωρίζεται με έναν διττό τρόπο. Από την μια πλευρά βρίσκεται ο καταμερισμός της εργασίας γενικά και από την άλλη ακολουθούν συγκεκριμένοι καταμερισμοί εργασίας όπως στην γεωργία, στην βιομηχανία κ.λπ. Ο ίδιος κάνει ιδιαίτερη μνεία στην σχέση μεταξύ βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας και κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Διαπιστώνει, δηλαδή, την διαίρεση, ή ακριβέστερα τις σχέσεις εξουσίας εντός της κοινωνίας, βάσει των διαφοροποιήσεων που λαμβάνουν χώρα στην παραγωγή. Όπως στον «Πλούτο των Εθνών» πάντως, έτσι και στο «Κεφάλαιο» το πιστοποιητικό γέννησης του καταμερισμού έχει αυτοφυή χαρακτηριστικά. Δεν είναι δηλαδή αποτέλεσμα κάποιου προμελετημένου σχεδιασμού. Οι διαφορετικοί τρόποι παραγωγής και οι διαφορετικοί τρόποι ζωής αναγκάζουν τους ανθρώπους να ανταλλάσουν τα παραγόμενα προϊόντα, μια ανάγκη η οποία οδηγεί στην μετατροπή των τελευταίων (των προϊόντων) σε εμπορεύματα. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η μήτρα που γεννά τον, κατά Μαρξ, κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος προκύπτει αρχικά μέσω της ανταλλαγής διαφορετικών μεταξύ τους σφαιρών παραγωγής. Ο Μαρξ υποστηρίζει πως «το θεμέλιο κάθε ανεπτυγμένου και διαμεσολαβημένου από εμπορευματική ανταλλαγή καταμερισμού εργασίας είναι ο

---

³⁴ Adam Smith, Έρευνα για την Φύση και της Αιτίες του Πλούτου των Εθνών, ο.π., σ. 41

³⁵ Ο.π., σ. 31-70

χωρισμός πόλης και υπαίθρου». ³⁶ Καθότι λοιπόν, συνεχίζει ο ίδιος, η εμπορευματική παραγωγή και η εμπορευματική κυκλοφορία αποτελούν την γενική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας απαιτεί έναν συγκριμένο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, εντός της κοινωνίας, ούτως ώστε ο τελευταίος να αναπτύσσεται και να πολλαπλασιάζεται, ενώ ο πρώτος να επιδρά πάνω του. ³⁷.

Ο Emmanuel Durkheim, έχει επίσης ασχοληθεί με την έννοια του καταμερισμού της εργασίας. Η θεώρηση του εργασία στον ίδιο συναντάται στην ίδια εξίσωση με την έννοια της αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής, λόγω του συστήματος δικαιωμάτων και καθηκόντων που δημιουργεί ο καταμερισμός, συνδέοντας με συνεκτικό τρόπο τα άτομα. Οι αιτίες του καταμερισμού βρίσκονται, σύμφωνα με τον Durkheim, στην αύξηση του πληθυσμού και στο (αυξανόμενο) μέγεθος της κοινωνίας. Έτσι η αλληλεγγύη, που προκαλείται από τον καταμερισμό της εργασίας, διακρίνεται σε α) μηχανική αλληλεγγύη και β) οργανική αλληλεγγύη. Η πρώτη χαρακτηρίζεται από ενότητα και έλλειψη διαφοροποίησης και ανταποκρίνεται σε μια κοινωνική μορφή όπου το «εμείς» υπερτερεί του «εγώ», ή που εν πάση περιπτώσει το άτομο δεν είναι το κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνίας. Το δεύτερο είδος αλληλεγγύης, η οργανική, χαρακτηρίζεται, σε αντιδιαστολή με την πρώτη, όχι από την ενότητα, αλλά από την διαφοροποίηση των ατόμων. Ουσιαστικά, ο Durkheim, υποστηρίζει πως με την επικράτηση της εκάστοτε μορφής αλληλεγγύης βάσει του καταμερισμού της εργασίας, υφίσταται ανάλογη κοινωνική μορφή. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε παραδοσιακή και στάσιμη κοινωνία, ενώ στην δεύτερη προοδευτική και δυναμική. Οι διαφορές της αντίληψης με την μαρξιστική κοινωνιολογία είναι σαφείς (καταμερισμός = αλληλεγγύη vs σύγκρουση) το ίδιο όμως είναι και οι ομοιότητες (κοινωνική αντανάκλαση βάσει καταμερισμού εργασίας). ³⁸

Θα επιμείνουμε λίγο στο ζήτημα του καταμερισμού της εργασίας ανοίγοντας το πλαίσιο της ανάλυσης πέρα από την νεωτερική σκέψη. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, βάσει της οποίας η κοινωνία δεν θεμελιώνεται στην αξία της εργασίας, διαπιστώνει κανείς ότι, παρά ταύτα, η εργασία έχει αξιοσημείωτη θέση. Έτσι, θα

---

³⁶ Marx, Το Κεφάλαιο, ο.π., σ. 322

³⁷ Ο.π, σ.308-329

³⁸ Emmanuel Durkheim, The division of labour in society, Macmilan Press, London 1984, σ. 31-87

μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, πως όταν ο Πλάτωνας χτίζει την ιδανική του πολιτεία, είναι σαφές το πόσο σημαντικό ρόλο έχει ο καταμερισμός (οι 3 τάξεις). Ακόμα και αν υποτιμώνται σε σχέση με τους φύλακες, οι δημιουργοί είναι αυτοί που, τρόπον τινά, διασφαλίζουν την αναπαραγωγή της πολιτείας. Στον Αριστοτέλη, δε, τα πράγματα είναι, μάλλον, λίγο πιο αυστηρά, καθώς αν κανείς λάβει υπ' όψιν ότι «εκτός πόλης και άρα κοινωνίας, βρίσκονται μόνο τα θηρία και οι θεοί» μπορεί εύκολα να εξάγει το συμπέρασμα πως οι άνθρωποι έχουν ανάγκη την κοινωνία. Αλλά και στην κοινωνία είναι πάλι η φύση αυτή που έχει καθορίσει τον προορισμό τόσο της γυναίκας όσο και του δούλου, το οποίο είναι να μεριμνούν για τις υλικές συνθήκες αναπαραγωγής άλλων (οικογένειας και εύπορων πολιτών αντίστοιχα).

Υπάρχει όμως στον Αριστοτέλη ένα ζήτημα το οποίο κατά κάποιο τρόπο προβληματίζει τους περισσότερους στην εποχή μας: η αυτοματοποίηση της παραγωγής. Το ζήτημα της αυτοματοποίησης της παραγωγής τίθεται απο τον ίδιο με την επισήμανση πως «αν κάθε μέσο είχε την δύναμη να ολοκληρώσει μόνο το έργο του, μετά από διαταγή ή μόνο του, τότε δεν θα χρειαζόνταν εργάτες, και ούτε οι αφέντες θα είχαν δούλους.³⁹ Όπως θα δούμε αργότερα αυτές οι σκέψεις του Αριστοτέλη αποτελούν στις μέρες μας επίκαιρη επιστημονική συζήτηση όπου ορισμένοι θεωρούν πως η εργασία τελείωσε και άλλοι πως η κοινωνία της εργασίας ολοκλήρωσε τον κύκλο της.

1.3 Ταξική Πάλη: Από τους Μπαγαμπόντηδες και τους Λουδίτες στις Διεθνείς

Η βιομηχανική επανάσταση, ως νέος μηχανισμός παραγωγής πλούτου, συνδυάστηκε με την πρόοδο στις επιστήμες, που ήταν «αφιερωμένες στην επίλυση προβλημάτων της παραγωγής».⁴⁰ Ταυτοχρόνως, όμως, ο ίδιος μηχανισμός γέννησε και νέου τύπου κοινωνικά προβλήματα, όπως η αστική φτώχεια σε αντιπαράθεση με την γεωργική, το έγκλημα για την επιβίωση, τον πόλεμο, για την επέκταση των

---

³⁹ Αριστοτέλης, Άπαντα/Πολιτικά Α-Β, Τόμος 1, μτφ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1992, σ. 49-103

⁴⁰ Hobsbawm, Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848 [1962], ο.π., σ. 37

αγορών, τα οικολογικά ζητήματα,, τον ρατσισμό, όπως θα πρόσθετε ο Καλίνικος⁴¹ και αργότερα τον ναζισμό όπως θα συμπλήρωναν οι Χορκάκαιμερ και Αντόρνο⁴² από την σχολή της Φρανκφούρτης. Τα κοινωνικά αυτά ζητήματα, που ήταν γέννημα θρέμμα της νέας κοινωνίας, ανάχθηκαν, τόσο από τους στοχαστές της εποχής, όσο και από τις πολιτικές ελίτ, στην φύση και στην λογική της κοινωνικής εξέλιξης⁴³.

Σε κάθε περίπτωση, οι φορείς της εργασίας, οι προλετάριοι δηλαδή, δεν ήταν παθητικοί δρώντες στην πορεία εξέλιξης και προσαρμογής της νέας κοινωνικής μορφής. Η ιστορία του εργατικού κινήματος είναι η ιστορία των ανθρώπων, που με την μετάβαση από την οικοτεχνική στην μαζική παραγωγή, βρήκαν τους εαυτούς τους συνάμα ελεύθερους, από την πάλαι ποτέ φεουδαλική αριστοκρατία και υποταγμένους στην σκληρή αναγκαιότητα του βιοπορισμού στην νέα αστική κοινωνία. Ως εκ τούτου, είναι μάλλον εύκολο να αντιληφθεί κανείς ότι στην πρώτη τους φάση ανέπτυσαν έναν έντονο ανταγωνισμό επιβίωσης, ακόμα και μεταξύ τους, καθώς δεν ήταν παρά ετερογενές σύνολο που αναζητούσε την πολιτική της έκφραση.⁴⁴

Είναι σαφές ότι, όπως η διαμόρφωση της αστικής, έτσι και εκείνη της εργατικής τάξης, δεν έγινε εν μια νυκτί. Όπως παρατηρεί ο E.P. Thompson, η συγκρότηση της εργατικής τάξης ήταν μια σχεσιακή διαδικασία, κατά την διάρκεια της οποίας η εργατική τάξη ήταν και η ίδια παρούσα⁴⁵. Ωστόσο, στην πορεία αυτής της διαδικασίας οι εργαζόμενοι δεν είχαν συνείδηση του εαυτού τους, ως τάξης. Χρειάστηκαν δεκαετίες κοινών εμπειριών και αγώνων, για να φτάσουν στο σημείο να αντιληφτούν το νήμα που διαπερνά τον κόσμο της εργασίας ανεξαρτήτως επαγγέλματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η συνείδηση αποκτιέται άπαξ δια παντός.

Έτσι εμφανίστηκαν μορφές δράσεις, ή μάλλον αντίδρασης, οι οποίες ήταν μάλλον καταδικασμένες να αποτύχουν. Όπως παρατηρεί ο Ένγκελς από την «αρχή» της βιομηχανικής επανάστασης η πρώτη μορφή, η πιο κτηνώδης και η πιο άγονη, που

---

⁴¹ Άλεξ Καλίνικος, *Ρατσισμός: Τι είναι και πως Παλεύετα*, μτφρ. Α.Καλοδούκας, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1999

⁴² Η διαλεκτική του διαφωτισμού. Γίνεται κριτική στον τεχνικό λόγο και στην θετικιστική σκέψη

⁴³ Έχω υπόψη τις θεωρίες των Μάλθους και Δαρβίνου. Για περισσότερες λεπτομέρειες μιας παρόμοιας συζήτησης παραπέμπουμε στον Καρλ Πολάνι και το έργο του «Ο Μεγάλος Ανασχηματισμός»

⁴⁴ Beaud, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, ο.π., σ. 152

⁴⁵ Thompson, *The making of the English working class*, σ. 9

πήρε αυτή η εξέγερση υπήρξε το έγκλημα»⁴⁶, τόσο με όρους τρομοκρατίας, προς τους εργοδότες, όσο και με όρους παραβίασης, της ιδιοκτησίας. Σταδιακά άρχισαν να αναπτύσσονται και άλλες μορφές αντίστασης, εξέγερσης και εργατικής πάλης απέναντι στην απελπιστική πραγματικότητα. Έτσι, μόλις εμφανίζονται τα πρώτα αποτελέσματα των αντιφάσεων της αστικής κοινωνίας και της βιομηχανικής παραγωγής οι εργάτες της εποχής αρχίζουν και «στρέφουν τις επιθέσεις τους όχι μόνο κατά του αστικού τρόπου παραγωγής, αλλά κατά των ίδιων των μέσων παραγωγής, καταστρέφοντας τα ξένα ανταγωνιστικά προϊόντα, κάνουν κομμάτια τις μηχανές, βάζουν φωτιά στα εργοστάσια [...]»⁴⁷. Το παραπάνω συμβαίνει καθώς αντιλαμβάνονται ως πηγή της εξαθλίωσής τους, όχι αυτό που έρχεται εξ ουρανού, αλλά αυτό που βρίσκεται τριγύρω τους. Για να γίνει όμως το εργατικό κίνημα τέτοιο έπρεπε εκείνοι που δεν είχαν παρά την ικανότητά τους για εργασία, ως μέσο επιβίωσης, να συγκροτήσουν ταυτότητα, μέσα από τις κοινές παραστάσεις, να οργανωθούν και κυρίως να φτάσουν οι συνειδήσεις τους σε ένα βαθμό κατανόησης των κοινών προβλημάτων. Όλα τούτα θα συμβούν, στον έναν, ή τον άλλο βαθμό, κάπου νωρίτερα και αλλού αργότερα, αλλά, όπως είπαμε, όχι εν μια νυκτί.

Ένα φαινόμενο λοιπόν το οποίο δεν θα ήταν λάθος αν το χαρακτήριζε κανείς ως πρώιμο εργατικό κίνημα είναι οι εξεγέρσεις ενάντια στα ίδια τα μηχανήματα τις οποίες ο Χομπσμπάουμ εντοπίζει την «αρχή» τους κάποια στιγμή στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και συνεχίζονται χοντρικά μέχρι το 1830»⁴⁸. Βλέποντας τις μηχανές να αντικαθιστούν τους ίδιους, οι εργάτες ήταν πεπεισμένοι ότι αυτές «έβλαπταν την κοινότητα»⁴⁹. Άλλωστε εκείνοι ήταν που βίωναν (μόνο) τις αρνητικές επιπτώσεις της εκμηχανισμένης παραγωγής, επιπτώσεις όπως η ανεργία, ή αποειδίκευση, η εντατικοποίηση και η αποξένωση από το προϊόν της δημιουργίας τους. Ως το 1830, η εν λόγω μορφή πάλης, αποτέλεσε ουσιαστικά μια μορφή *συλλογικής διαπραγματεύσεως μέσω ταραχών* όπως αναφέρει και πάλι ο Χομπσμπάουμ.

Επιπλέον, συχνή μεθοδολογία οργάνωσης των συμφερόντων από την πλευρά της εργασίας, αποτελούσαν σιγά - σιγά, οι στάσεις εργασίας αλλά και οι μαζικές

⁴⁶ Engels, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, τόμος β, ο.π., σ. 119

⁴⁷ Karl Marx, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, ΔΟΛ, Αθήνα 2010, σ. 32

⁴⁸ Eric Hobsbawm, Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση Εξέγερση και Τζαζ, μτφρ. Π. Μάταλας, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 20.

⁴⁹ Ένα φαινόμενο το οποίο ξεπέρασε τον αυθορμητισμό και αποκρυσταλλώθηκε στο κίνημα των «Λουδιτών»

διαδηλώσεις δεν ήταν σπάνιες. Τέτοιου τύπου δράσεις βέβαια έβρισκαν μονίμως την κρατική καταστολή απέναντί τους καθώς, μεταξύ άλλων, ήταν παράνομες δραστηριότητες. Αφού «η μοίρα τους ήταν να γίνουν βιομηχανικοί εργάτες, ήταν απλώς μια μάζα που έπρεπε να πειθαρχηθεί και να μπει στο κατάλληλο καλούπι με σκληρό καταναγκασμό. Και την δρακόντεια πειθαρχία του εργοστασίου την συμπλήρωνε η πολιτεία».⁵⁰

Η έξοδος από την παρανομία, που περιέβαλε την δράση των εργζομένων και παράλυε την ανάπτυξή τους⁵¹ ήταν θα μπορούσε να πει κανείς μια πρώτη σημαντική νίκη του κόσμου της μισθωτής εργασίας. Έλαβε χώρα το 1824⁵², όταν και αναγνωρίστηκε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, που επέτρεπε την ελεύθερη ανάπτυξη συνδικαλιστικής δραστηριότητας. Εύλογα «το δικαίωμα της νομικής ένωσης οδήγησε στην γοργή ανάπτυξη τόσο των εργατικών ενώσεων όσο και των απεργιακών αγώνων σε όλους τους βιομηχανικούς τομείς».⁵³

Επίσης, σταδιακά συγκροτείται η πυραμιδοειδής δομή του συνδικαλιστικού κινήματος, με συνδικάτο ανά επάγγελμα, ομοσπονδία και στο ανώτερο επίπεδο, συνομοσπονδία (Trade Union Congress TUC, 1868). Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι σε αυτό το πλαίσιο οι εργαζόμενοι δημιουργούν δυνατότητες για την αποτελεσματική οργάνωση της δράσης τους απέναντι στους βιομήχανους και την ίδια στιγμή αντιμετωπίζουν τις ανισοροπίες/ανωμαλίες της ελεύθερης αγοράς. Σε αυτή τη κατεύθυνση δημιουργήθηκαν, λόγω χάρη, τα ταμεία αλληλοβοήθειας και οι συνεταιρισμοί, «με τα μεν πρώτα να έχουν ως σκοπό την στήριξη των μελών τους απέναντι σε συλλογικούς (ανεργία, κρίση), ή ατομικούς (ατύχημα, αναπηρία, θάνατος) κινδύνους, οι δε συνεταιρισμοί την χορήγηση ειδών πρώτης ανάγκης σε προσιτές τιμές».⁵⁴ Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητες οι ενώσεις εργατών (trade unions) που άρχισαν να οργανώνουν μεγάλες απεργιακές

---

⁵⁰ Hobsbawm, Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848 [1962], ο.π. , σ. 282

⁵¹ Engels, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, τόμος β, ο.π., σ. 121

⁵² Με την αναγνώριση της συνδικαλιστικής ελευθερίας γίνονται προσπάθειες συγκρότησης ενώσεων σε δευτεροβάθμιο η και τριτοβάθμιο επίπεδο. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η «Γενική Ένωση των Ξυλουργών και των Μαραγκών» η οποία σχηματίστηκε το 1827.

⁵³ Τάκης Μαστρογιαννόπουλος , Η Άνοδος και η Πτώση των Εργατικών Διεθνών, Τόπος, Αθήνα 2013, σ. 120

⁵⁴ Γιώργος Μπιθυμήτρης, Σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα: Ιδεολογία, πολιτικές, οργάνωση, θεσμοί, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015, σ. 11

συγκρούσεις (απεργία ανθρακωρύχων το 1810, υφαντουργών το 1812, κλωστοϋφαντουργών το 1818, σιδηροβιομηχανίας το 1816).

Τούτων δοθέντων η εργατική τάξη δειλά – δειλά, μέσω των κοινών αγώνων, αρχίζει να αποκτά συνείδηση του εαυτού της ως τάξης. Αυτό φάνηκε, ιδιαίτερα, με την ολοκλήρωση του γαλλοπρωσικού πόλεμο του 1871, όπου δημιουργούνται δυο νέα κράτη (Γερμανία –Ιταλία), τα οποία θα αναλάβουν αμέσως σημαντικό ρόλο στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ο συγκεκριμένος πόλεμος αποτέλεσε σημαντικό σταθμό του εργατικού κινήματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τέσσερις μέρες μετά την κήρυξη του η Διεθνής Ένωση Εργατών δημοσίευσε μια προκήρυξη, όπου έκανε έκκληση στην διεθνή αλληλεγγύη των εργατών. Οι πολιτικοί εκπρόσωποι των γερμανών εργαζομένων τίθενται κατά των πολεμικών πιστώσεων, ενώ με το πέρας του πολέμου εκτυλίσσονται τα γεγονότα της Παρισινής Κομμούνας, η οποία παρά τον σύντομο βίο της (72 μέρες) ήταν ουσιαστικά η πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης «εργατικού κράτους». Ειδικότερο ενδιαφέρον αποκτά ο πόλεμος για το εργατικό κίνημα αν συλλογιστεί κανείς ότι ξεκίνησε με διακρατικά χαρακτηριστικά, ενώ στην συνέχεια πήρε σαφή ταξική διάσταση. Οι ηττημένοι Γάλλοι αστοί, φοβούμενοι ότι οι προλετάριοι θα διεκδικούσαν την εξουσία, προτίμησαν να την παραδώσουν στους εχθρούς Γερμανούς. Τα γεγονότα της Παρισινής Κομμούνας ήταν η πρώτη πραγματική επαναστατική επιτυχία της παγκόσμιας εργατικής τάξης και οι ακτίνες της επιτυχίας της αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για πολλούς μετέπειτα αγώνες, όπως αυτοί που σιγόβραζαν στην άλλη άκρη του Ατλαντικού.⁵⁵

Με την ανάγκη οργάνωσης των εργαζομένων στους χώρους εργασίας προέκυπτε και το ζήτημα της πολιτικής εκπροσώπησης. Οι φυσιολογικές που έπαιρναν παρόμοιες πρωτοβουλίες σε ένα αρχικό στάδιο ήταν «ριζοσπάστες δημοκράτες» και οπαδοί των πολιτικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίοι, κατά κανόνα, προερχόντουσαν από μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Μια σειρά αιτημάτων, όπως το εκλογικό δικαίωμα για όλους τους άντρες άνω των 21 ετών, η μυστική ψηφοφορία, η κατάργηση περιουσιακών στοιχείων για τα μέλη του κοινοβουλίου κ.α, άρχισαν να ακούγονται μέσα στο κοινοβούλιο της Αγγλίας, ήδη από την δεκαετία του

---

⁵⁵ William Foster, Ιστορία των Τριών Διεθνών, Το σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα από το 1848 μέχρι σήμερα, Γνώσεις, Αθήνα 1980, σ.104-117

1830. Εφτά χρόνια αργότερα, οι ζυμώσεις αυτές αποκρυσταλλώθηκαν στην δημιουργία της «Χάρτας του Λαού» και στους «Χαρτιστές».⁵⁶

Με ραγδαίους ρυθμούς προχωρούσε το ζήτημα της πολιτικής εκπροσώπησης του προλεταριάτου και στην ηπειρωτική Ευρώπη όπου, όπως έχει ήδη επισημανθεί, η βιομηχανική επανάσταση έφτασε μισό αιώνα αργότερα. Οι εργαζόμενοι στην ηπειρωτική Ευρώπη έδωσαν μάχες πλάι στην αστική τάξη, ενάντια στα φεουδαλικά προνόμια και γνωρίστηκαν με τον στίβο της πολιτικής, ήδη από τους αγώνες του 1830. Η εμπειρία της Αγγλίας συνέβαλε ώστε να επιταχύνουν οι εργαζόμενοι την δημιουργία πολιτικών ενώσεων, οι οποίες συγκροτούνται η μια μετά την άλλη, με αποτέλεσμα να οδηγήσουν στην σύγκλιση του πρώτου συνεδρίου της «Ένωσης των Κομμουνιστών», στις αρχές Ιουνίου του 1847⁵⁷. Ένα χρόνο αργότερα, το 1848, συντάσσεται επίσης ένα κείμενο που θα ασκήσει την σημαντικότερη επιρροή στο μέλλον του εργατικού κινήματος, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Το εν λόγω μανιφέστο κατάφερε να «προβλέψει» τις επερχόμενες ισχυρές κοινωνικές εκρήξεις σε όλη σχεδόν την ηπειρωτική Ευρώπη, οι οποίες πήραν την μορφή μιας πανευρωπαϊκής Επανάστασης, ή «άνοιξης των λαών». Βασική αιτία των επαναστάσεων αυτών ήταν η πίεση που ασκούσε η ολοένα και αυξανόμενη καπιταλιστική εκβιομηχάνιση και με την επιτυχία τους «η κεφαλαιοκρατία στερέωσε βαθμιαία την κυριαρχία της στην δυτική Ευρώπη»⁵⁸.

---

⁵⁶ Μέλη του Χαρτιστικού κινήματος ήταν κατά κανόνα άνθρωποι μεσαίων στρωμάτων όπως τυπογράφοι, επιπλοποιοί, ράφτες, ναυτικοί κ.λπ. Οι Χαρτιστές είχαν ως βασικό σκοπό τη θεωρητική προπαγάνδα και την αυτομόρφωση των εργατών, την οποία θεωρούσαν σημαντική στην πάλη για την μεταρρύθμιση της κοινωνίας. βλ. Μαστρογιαννόπουλος, Τ., *Η Άνοδος και η Πτώση των Εργατικών Διεθνών*, σ. 135-192

⁵⁷ Την «Ένωση των Κομμουνιστών» την αποτέλεσαν κυρίως Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί, Ελβετοί, Ρώσοι εμικρέδες εργάτες και διανοούμενοι που βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε πολλές Ευρωπαϊκές πόλεις. Συνήλθε στο Λονδίνο με σύνθημα «Προλετάριοι, όλων των χωρών, ενωθείτε!», βλ σχετικά Μαστρογιαννόπουλος Τ., ο.π.

⁵⁸ William Foster, *Ιστορία των Τριών Διεθνών*, ο.π., σ. 35

1.3.1 Από το Προλεταριάτο στην Εργατική Τάξη

Οι εργαζόμενοι της ηπειρωτικής Ευρώπης, μετά τις αναταραχές του 1830 συμμετείχαν στις επαναστάσεις του 1848 συμμαχώντας ξανά με τον «φύσει» εχθρό τους- την αστική τάξη. Μετά την κοινή τους νίκη απέναντι στις δυνάμεις του παλαιού καθεστώτος, το αποτέλεσμα για την εξουσία κρίθηκε στην μεταξύ τους πάλη. Η ήττα των εργαζομένων ήταν συντριπτική, παρόλα αυτά μπήκαν οι σπόροι για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, το οποίο κατά κάποιο τρόπο μεγάλωνε παράλληλα με την ανάπτυξη εκβιομηχάνισης της παραγωγής και την διεύρυνση της αγοράς, ή καλύτερα την εξάπλωση του καπιταλισμού.

Η εμπάθυνση της αντίληψη για τις άμεσες ανάγκες που είχε ο κόσμος της μισθωτής εργασίας οδήγησε σε μια προσπάθεια οργάνωσης και εκπροσώπησης των εργατικών συμφερόντων σε διαφορετικά επίπεδα. Αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών ήταν η ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Εργατών την 28^η μέρα του Σεπτέμβρη του 1864, η οποία φανερώνει την ποιοτική μεταβολή του συνδικαλιστικού κινήματος προς μια κατεύθυνση διεθνισμού. «Η ιδρυτική διακήρυξη (της Διεθνούς) έριχνε κυρίως το βάρος στον πολιτικό αγώνα»⁵⁹ καθώς «το μεγάλο καθήκον της εργατική τάξης είναι σήμερα η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας»⁶⁰ ενώ, μεταξύ άλλων, τόνιζε την ανάγκη του να έχουν οι εργάτες δική τους εξωτερική πολιτική. Η πρώτη διεθνής ήταν με άλλα λόγια ένα κεντρικό σημείο συντονισμού και συνεργασίας της παγκόσμιας εργατικής τάξης. Ένα άλλο επίπεδο διάρθρωσης του εργατικού κινήματος της ίδιας περιόδου είναι οι τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις (έχουμε ήδη αναφερθεί στην TUC-1868), ενώ στην Γερμανία το αντίστοιχο ποιοτικό άλμα συντελέστηκε με την ίδρυση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος (1864).

Παράλληλα, στην άλλη πλευρά του ατλαντικού, λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, (1865) με την ήττα του νότου στον εμφύλιο, η αγορά επεκτάθηκε και η κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών επιτάχυναν ραγδαία την Βιομηχανική/ Καπιταλιστική ολοκλήρωση. Η οξύτατη ταξική πάλη, κυρίως, των δυο δεκαετιών που ακολούθησαν (1870-1890), ήταν σαν να μετέφεραν την ωμή βία, από μια μάχη μεταξύ παρόντος και

---

⁵⁹ Ο.π, σ. 54

⁶⁰ Ο.π.

παρελθόντας, σε μια μάχη μεταξύ παρόντος και μέλλοντος.⁶¹ Εκείνοι που πρόσφατα είχαν αποκτήσει την ελευθερία τους «συνειδητοποίησαν πως είχαν προκύψει πολλοί σοβαροί λόγοι που τους έκαναν να αναλογιστούν το νόημα της νέας τους ελευθερίας»,⁶² ενώ διάφορες εργατικές συλλογικότητες υποστήριζαν πως άνθρωποι με άδεια στομάχια δεν μπορούσαν να υπογράψουν συμβάσεις ελεύθερα και όσοι το έπρατταν «είτε συναινούσαν σιωπηρά είτε υπέκυπταν αλλά σπανίως συμφωνούσαν με τους εργοδότες και τους όρους τους».⁶³

Οι αγώνες του πολυεθνικού προλεταριάτου της Αμερικής του 1886 περιγράφηκαν ως απεργιακός πυρετός ο οποίος κορυφώθηκε την πρώτη μέρα του Μάη. Βασικό αίτημα ήταν ο περιορισμός της εργάσιμης μέρας στις 8 ώρες, ενώ υπήρχαν και διεκδικήσεις όπως, η καθολική και άμεση ψήφος, η κατάργηση των νόμων περί αλητείας, βάσει των οποίων τιμωρούνταν οι άνεργοι και η κατάργηση των νόμων περί συνωμοσίας, με την οποία διώκονταν οι συνδικαλιστές.⁶⁴ Η πρωτομαγιά καθιερώθηκε λίγα χρόνια αργότερα ως διεθνής ημέρα εργατών⁶⁵ και έγινε πραγματικά ένα σημαντικό κομμάτι της ζωής της εργατικής τάξης και της εργατικής ταυτότητας με αιτήματα τα οποία στις μέρες μας αποκτούν εκ νέου επικαιρότητα. Ήταν τότε, προς το τέλος της δεκαετίας του 1880, που η εργατική τάξη άρχισε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της ως «μια τάξη με την κοινωνική και όχι μόνο με την ταξινομική έννοια, ένα σώμα μέσα στο οποίο δεν θα είχε πλέον νόημα να μιλάει κανείς για την τάξη των ανθρακωρύχων ως κάτι διακριτό από την τάξη των εργατών βαμβακιού».⁶⁶ Εκτός από την αυτόσυνείδηση η εργατική τάξη άρχισε να αντιλαμβάνεται κάτι που είναι ίσως σημαντικότερο, τις δυνατότητες της δύναμής της.

Σε κάθε περίπτωση, ο δρόμος για την ενιαία συγκρότηση της εργατικής τάξης, όχι μόνο δεν ήταν στρωμένος με ροδοπέταλα, αλλά, ολοένα και περισσότερα αγκάθια ξεφύτρωναν μπροστά του. Στην πορεία, μέσα από τους κόλπους της, εμφανίστηκαν

---

⁶¹ Από την μάχη δηλαδή μεταξύ καπιταλισμού – φεουδαρχίας στην μάχη μεταξύ καπιταλισμού – σοσιαλισμού

⁶² James Grin, Θάνατος στο Χειμάρκετ, μτφρ. Δ. Φωτόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ.26

⁶³ Ο.π., σ. 174

⁶⁴ Lois Adamic, Η ταξική Βία στην Αμερική 1830-1930, Διάδοση, Αθήνα 2008, σ. 43-58

⁶⁵ Η πρωτομαγιά, σημείωνε πολύ εύστοχο ο Χομπσμπάουν, «ήρθε από τα κάτω. Πήρε μορφή από τους ίδιους τους ανώνυμους εργαζόμενους που μέσα απ' αυτήν αναγνώρισαν τον εαυτό τους πέρα από σύνορα, γλώσσες, ακόμα και εθνικότητες, σαν μια ενιαία τάξη, αποφασίζοντας συνειδητά μια φορά κάθε χρόνο να μην πηγαίνουν στη δουλειά: να χλευάσουν την ηθική, πολιτική και οικονομική υποχρέωση στην εργασία. Ξεχωριστοί Άνθρωποι, σ. 183

⁶⁶ Eric Hobsbawm, Ξεχωριστοί Άνθρωποι.. ο.π., σ. 106

συγκρούσεις ιδεολογικού τύπου που «έχουν τις ρίζες τους στα διχοτομικά διώνυμα διεθνές-εθνικό, μύθος-πραγματικότητα, συγκεντρωτισμός-αυτονομία»⁶⁷ Η πρώτη διάσπαση της Διεθνούς, για παράδειγμα, συντελείται το 1872, λόγω του αγεφύρωτου χάσματος μεταξύ μαρξιστών και αναρχικών, σχετικά με ζητήματα τακτικής και μεθοδολογίας. Την ίδια χρονιά το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς μετακομίζει στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, όπου άρχισε να προετοιμάζει τις διεργασίες σύστασης μιας νέας Ένωσης. Η δεύτερη διεθνής (1889) που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε ως βασικές συνιστώσες τα εθνικά σοσιαλιστικά κόμματα έκανε σημαία την αναγκαιότητα της καθολικής ψηφοφορίας, όντας υπό την ηγεμονία της Γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Συνθλίβεται πάντως, με τη σειρά της, ενόψει του πρώτου παγκόσμιου πολέμου (1914) λόγω της έγκρισης των στρατιωτικών πιστώσεων εκ μέρους των Γάλλων και των Γερμανών σοσιαλιστών. Μεσούσης της πολεμικής σύρραξης ο Βλαντίμιρ Λένιν αντιπαραθέτει ως απάντηση στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο μια παγκόσμια επανάσταση «εξ ου και το σύνθημά του να μετατραπεί ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος σε εμφύλιο με την Ρωσική Επανάσταση του 1917 να αποτελεί τη συγκεκριμενοποίηση του».⁶⁸ Με την οκτωβριανή επανάσταση⁶⁹ η ιστορία έδειξε πόσο λογαριάζει τις θεωρητικές νομοτέλειες. Με βάσει τις τελευταίες η επανάσταση έπρεπε να πυροδοτηθεί σε μια οικονομία στην οποία οι παραγωγικές δυνάμεις ήταν, συγκριτικά με άλλες οικονομίες, περισσότερο αναπτυγμένες. Τότε αυτή ήταν η Αγγλία. Όμως, η ριζική αλλαγή της κοινωνικής μορφής συντελέστηκε σε ένα κράτος με 95% πληθυσμό αγροτιά και χωρίς ή μάλλον αμελητέα, εργατική τάξη. Δεν ήταν όμως μόνο αυτό. Στις δυο δεκαετίες του «σύντομου 20^{ου} αιώνα»⁷⁰ που ακολούθησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση, πρόεκυψαν νέα κοινωνικά φαινόμενα (φασισμός – ναζισμός) τα οποία θα σημαδέψουν με ανεξίτηλο τρόπο την νεωτερικότητα, πληγώνοντας θανάσιμα την τυφλή πίστη της προς την πρόοδο. Δυστυχώς η ανάλυσή τους ξεπερνάει τους σκοπούς της παρούσας εργασίας.

---

⁶⁷ Lilly Marcou, «Οι Διεθνείς του Εργατικού Κινήματος» στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=461 , ανακτήθηκε 15.07.2017

⁶⁸ Ο.π.

⁶⁹ Όπως αναφέρει ο Φόστερ, στην οκτωβριανή επανάσταση «οι εργάτες και οι αγρότες κάτω από την καθοδήγηση του κομμουνιστικού κόμματος σύντριψαν το αιματοβαμμένο τσαρισμό και το καπιταλιστικό σύστημα» (Ιστορία των Τριών Διεθνών, τόμος α, σελ. 335). Είχε προηγηθεί δε μια απόπειρα επανάστασης (1905) η οποία δεν είχε την ίδια επιτυχία.

⁷⁰ Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Έρικ Χομπσμπάουμ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ

Επιστρέφοντας στο χειρουργείο κατάτμησης του χρόνου διαπιστώνει κανείς ότι υπάρχουν στην βιβλιογραφία ποικίλες προσέγγισης για το πότε ξεκίνησε και πότε ολοκληρώθηκε η φάση του οργανωμένου καπιταλισμού, με το περιεχόμενο του οποίου καταπιάνεται τούτο το μέρος⁷¹. Οι Lash και Urry για παράδειγμα ορίζουν ως οργανωμένο καπιταλισμό τα χρόνια που διαμεσολαβούν μεταξύ του 1873 και του 1973 έχοντας στο νου τους τον Μπίσμαρκ και τις κρίσεις του πετρελαίου.⁷² Υπό μια έννοια η προσέγγισή τους έχει λογική συνέπεια, καθώς τα θεμέλια του μεταπολεμικού καπιταλισμού εμφανίζονται αρκετά νωρίτερα από το 1945. Έτσι, για παράδειγμα μορφές κοινωνικού κράτους υπάρχουν στην Γερμανία ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στην Σουηδία μετά την κρίση του 1929. Επίσης, τόσο ο Τείλορισμός όσο και ο Φορντισμός, που θα αποτελέσουν πυλώνα του κοινωνικού κράτους, εμφανίζονται ήδη στην δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Και έπειτα, δεν θα ήταν λάθος να υποστηρίξει κανείς, σχετικά με την οικονομική πολιτική ότι μεγάλη δόση κεϋνσιανής συναίνεσης υπάρχει πριν την συναίνεση αυτή καθαυτή στο περίφημο New Deal.⁷³

Πάντως, εδώ θα οριοθετήσουμε τον οργανωμένο καπιταλισμό, από το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου έως τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970, με κριτήριο το γεγονός ότι τότε φαίνεται πως παίρνει κάποια πιο «γενικά»⁷⁴

---

⁷¹ Τα επιχειρήματα αντιπαρατίθενται κυρίως για την αφετηρία μιας και αποτελείκινό τόπο ότι η δεκαετία του 1970 είναι καθοριστική χρονική στιγμή για την μετάβαση από μια περίοδο σε μια άλλη.

⁷² Scott Lash, John Urry, *The end of organized capitalism*, Polity Press, Cambridge 1987

⁷³ Το New Deal (νέο συμβόλαιο) ήταν μια δέσμη μέτρων που αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση της «μεγάλης ύφεσης», όπως ονομάστηκε η κρίση του 1929. Μεταξύ άλλων, τα μέτρα έθεταν τις βάσεις για ένα αυστηρότερο θεσμικό πλαίσιο για το τραπεζικό σύστημα, και για συγχωνεύσεις στο χρηματοπιστωτικό τομέα. Επίσης, καταργήθηκε ο κανόνας του χρυσού με σκοπό να κάνει ελκυστικότερο το δολάριο. Την ίδια στιγμή η βιομηχανία τέθηκε υπό έλεγχο ενώ εφαρμόστηκε και ένα πρόγραμμα εκτεταμένων δημοσίων επενδύσεων.

⁷⁴ Εδώ χρειάζεται μια προσοχή προς αποφυγή συγχύσεων. Η χρήση του όρου γενίκευση είναι να ληφθεί υποψιν ο μεταπολεμικός χάρτης περιορίζεται σε λίγες χώρες. Η συγκεκριμένη περίοδος έχει κατά κάποιο τρόπο εξιδανικευτεί και ο αναγνώστης πρέπει να λάβει υπόψη ότι ο αριθμός των χωρών που είχαν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Ειδικότερα, πρόκειται για τις σκανδιναβικές χώρες, την Μεγάλη Βρετανία, την δυτική Γερμανία, την Αυστριακή Γαλλία, το Βέλγιο, την Ελβετία, το Λουξεμβούργο, τις Η.Π.Α, τον Καναδά, την Αυστραλία, και την

χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της «διεθνοποίησης» του. Δεν θα αποφύγουμε βέβαια την αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο καθώς επιδιώκουμε να κάνουμε εμφανή την πρώτη ύλη που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή των πυλώνων του κοινωνικού κράτους.

Τούτον δοθέντων, το δεύτερο μέρος της εργασίας καταπιάνεται με την φάση του καπιταλισμού που επικράτησε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ανάλυση επικεντρώνεται σε 3 σκέλη: στο πρώτο θα αναφερθούμε εν πρώτοις στον μεταπολεμικό συσχετισμό δύναμης και το ιστορικό πλαίσιο, πράγμα που είναι απαραίτητο για την πληρέστερη κατανόηση της συγκεκριμένης περιόδου. Ύστερα, θα ασχοληθούμε στον τρόπο που διαρθρώνεται το μεταπολεμικό κεφάλαιο, βάσει των οικονομικών παραδοχών της Γενικής θεωρίας του Κέυνς και πως αυτό αποκρυσταλλώνεται στις εφαρμοσμένες πολιτικές του λεγόμενου κράτους πρόνοιας. Στο δεύτερο σκέλος καταπιανόμαστε με την οργάνωση της εργασίας, βάσει των Αρχών του Επιστημονικού Μάνατζμεντ και τον φορντισμό, καθώς επίσης και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πλήρους απασχόλησης, κάνοντας μνεία στην διεύρυνση της μισθωτικής εργασίας στον δημόσιο τομέα, όπου εμφανίζονται νέα κοινωνικά στρώματα. Στο τρίτο σκέλος θα εστιάσουμε στον τρόπο διάρθρωσης των αντικρουόμενων συμφερόντων, μέσω της θεσμοποίησης της ταξικής πάλης και σε αυτό που ονομάστηκε κοινωνικός κορπορατισμός.

2.1 Η Κεϋνσιανή Συναίνεση του Μεταπολεμικού Καπιταλισμού

Κατά την διάρκεια του β παγκόσμιου πολέμου, ο καπιταλισμός των δυτικών κοινωνιών χρειάστηκε να συνασπιστεί με τον κομμουνισμό της Σοβιετικής Ένωσης, με σκοπό να υποτάξουν τον κοινό εχθρό, που ήταν οι δυνάμεις του άξονα. Όταν ο στόχος αυτός έγινε πραγματικότητα με την ολοκλήρωση του πολέμου (1945) η νέα κατάσταση ήταν διαφορετική από την προπολεμική σε όλα τα επίπεδα, πλην του ότι οι σύμμαχοι στον πόλεμο ξαναέγιναν εχθροί εγκαινιάζοντας τον ψυχρό πόλεμο. Ο παγκόσμιος χάρτης μετά το 1945 χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία κοινωνικών και πολιτικών μορφών με δυο κύρια ανταγωνιστικά οικονομικά και στρατιωτικά μπλοκ

Ιαπωνία. Η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτος σε αυτές τις χώρες δεν υπήρξε μίτε γραμμική μίτε ομοιόμορφη.

να ξεχωρίζουν. Από την μια το δυτικό, υπό την ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, και από την άλλη, το ανατολικό, υπό την ηγεμονία της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών. Το πάζλ του νέου συσχετισμού συμπληρώνεται με τα δικτατορικά/αυταρχικά καθεστώτα του Ευρωπαϊκού νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα⁷⁵), και τις προσπάθειες για το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, που οδηγούν στο τελευταίο κύμα από - αποικιοποίησης.⁷⁶ Την ίδια στιγμή, οι οικονομίες των χωρών της λατινικής Αμερικής, βρίσκονται σε πλήρη οικονομική εξάρτηση και οι η τράπουλα της κοινωνικής μορφής παραμένει ανοιχτή.

Όπως προαναφέραμε το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση της δομής των δυτικών καπιταλιστικών οικονομιών (δυτικό μπλοκ) και στοχεύει στην κατανόηση της οικονομικής λογικής που κρύβεται στην έννοια της «κευσιανής συναίνεσης». Στο πλαίσιο αυτό, είναι χρήσιμη, μια σύντομη επιστροφή στην παγκόσμια κρίση⁷⁷ (1929) που γνώρισε ο καπιταλισμός μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Ίσως αυτή ήταν η πρώτη φορά που κλονίστηκε η πίστη της ίδιας της αστικής τάξης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Αν μπορούσε κανείς να περιγράψει με μια φράση τις συνέπειες που προκάλεσε αυτή θα ήταν η εξής: «η Μεγάλη Ύφεση κατέστρεψε τον οικονομικό φιλελευθερισμό για μισό αιώνα».⁷⁸ Σε αντίθεση με τις δυτικές καπιταλιστικές οικονομίες (και τις αποικίες τους) η Σοβιετική οικονομία βίωσε μεν την κρίση, αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό και κυρίως δεν χρειάστηκε να αντιμετωπίσει ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της οικονομίας με σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις, εκείνο της ανεργίας. Έτσι, αποτέλεσε ουσιαστικά ένα ανταγωνιστικό, προς το κυρίαρχο, οικονομικο-πολιτικό παράδειγμα. Στην συνέχεια, εμφανίστηκαν άλλες δυο «επιλογές», αξιόνοντας την καταλληλότητα της πρότασής τους προς μια κατεύθυνση διεξόδου από την κρίση και της επιστροφής προς την ομαλότητα του συστήματος. Οι δυο αυτές επιλογές θα μπορούσε να ταξινομηθούν

---

⁷⁵ Μπορεί η Ελλάδα να μην είχε μια ωμή δικτατορία αλλά μετά τον εμφύλιο πόλεμο ήταν τέτοια τα χαρακτηριστικά της που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ταξινομηθεί μαζί με τις υπόλοιπες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Πολλοί έχουν αναφερθεί στις ιδιομορφίες τις μετεμφυλιακής περιόδου για να αναφέρουμε ενδεικτικά τον Ηλία Νικολακόπουλο (2001) ο οποίος κάνει χρήση του όρου «Καχεκτική Δημοκρατία», για να περιγράψει την περίοδο 1946-1967.

⁷⁶ Η διαδικασία της αποαποικιοποίησης διαρκεί ως την δεκαετία του 1970 και όσες χώρες κερδίζουν την ανεξαρτησία τους εντάσσονται σε αυτό που ονομάστηκε «τρίτος κόσμος»

⁷⁷ Προσοχή: όταν αναφερόμαστε στην επιρροή των Κευσιανής λογικής ήδη στην δεκαετία του 193 δεν εννοούμε απαραίτητα του Κεύνς αυτού καθαυτού αλλά στην λογική που βάζει στην Γενική Θεωρία και άρα στην συζήτηση περί παρέμβασης του κράτους στην σφαίρα της οικονομίας.

⁷⁸ Eric Hobsbawm, Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας 1914-1991 [1994], Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 77

χονδρικά σε α) σοσιαλδημοκρατική και β) «ριζοσπαστική» δεξιά⁷⁹. Η πρώτη εκφράστηκε κυρίως (όχι μόνο) εκεί όπου είχε κάνει την εμφάνισή της η κρίση (Η.Π.Α) με το New Deal ενώ η δεύτερη ήταν μια προσπάθεια σταθεροποίησης του καπιταλιστικού συστήματος από την πλευρά των αντιδραστικών δυνάμεων, που στην Γερμανία λόγω χάριν είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία, ανοίγοντας τις πύλες για τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Αυτή που μας ενδιαφέρει είναι η πρώτη και ως εκ τούτου θα εστιάσουμε αμέσως παρακάτω στις οικονομικές παραδοχές κεννσιανής έμπνευσης που βρίσκονται πίσω από την κοινωνική συγκρότηση του μεταπολεμικού καπιταλισμού.

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί πως για τον Κένυς το μόνο πετυχημένο μοντέλο καπιταλισμού θα ήταν εκείνο που μπορεί να διασφαλίσει τη διανομή του εισοδήματος. Η μορφή της διανομής δεν αντανάκλαται απαραίτητα στην αύξηση των μισθών, αλλά κυρίως «εκπορεύεται» από την δημοσιονομική πολιτική, μέσω δηλαδή των δημόσιων επενδύσεων. Οι επενδύσεις, ιδιωτικές και δημόσιες, σύμφωνα με τον Κένυς, επενεργούν με θετικό τρόπο στην αύξηση της ενεργούς ζήτησης και κατ' επέκταση στο επίπεδο επίτευξης της πλήρους απασχόλησης των διαθέσιμων πόρων, τόσο, δηλαδή, του κεφαλαίου όσο και της εργασίας. Οι προτάσεις αυτές έρχονται σε αντίθεση με τις μέχρι τότε αντιλήψεις - οι οποίες επανέρχονται μετά το 70' σε άλλη εκδοχή - της αυτόματης θεραπείας της ελεύθερης αγοράς. Η ανεργία, λόγω χάρη, στον Κένυς δεν είναι ηθελημένη (ακόμα και αν υπάρχει η ηθελημένη είναι αμελητέα) και ούτε αποτελεί παροδικό φαινόμενο. Αυτό που επιχειρεί ο Κένυς στο έργο του «Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος» (1936), είναι να θέσει σε προτεραιότητα την αναζήτηση των δυνατοτήτων του καπιταλισμού στο να παράγει παράλληλα οικονομική αποτελεσματικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και ατομική ελευθερία⁸⁰, διότι αυτό θα ήταν ένα πραγματικά «βιώσιμο» μοντέλο. Και αν αυτό είναι το «βιώσιμο» μοντέλο ποιο είναι εκείνο που απέτυχε και γιατί απέτυχε;

Όπως επισημαίνει ο ίδιος στο 24^ο κεφάλαιο της «Γενικής Θεωρίας» δύο είναι τα πιο σημαντικά σφάλματα της οικονομίας των ελεύθερων αγορών: α) η αποτυχία της να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και β) η αυθαίρετη και άνιση διανομή του

---

⁷⁹ Με όρους οργάνωσης της εργασίας είναι γνωστότερος ίσως ο όρος αυταρχικός κορπορατισμός ο οποίος μεταφράζεται λόγω χάρη σε κατάργηση «ενοχλητικών» συνδικάτων ή απόλυτος έλεγχός τους εκ μέρους του κράτους.

⁸⁰ John Keynes, Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 9-18

πλούτου και των εισοδημάτων.⁸¹ Συνεπώς, η αντιμετώπιση των εν λόγω προβλημάτων που παρουσιάζονται στο καπιταλιστικό σύστημα είναι ο βασικός στόχος στην ανάπτυξη της κενυσιανής θεωρίας. Σε αυτή την κατεύθυνση ο Κένυς προτείνει τον μετασχηματισμό του καπιταλισμού σε ένα πιο «ανθρώπινο» μοντέλο με πυρήνα του την μέριμνα για πλήρη απασχόληση και τη δικαιότερη διανομή του εισοδήματος, πράγμα που αντανακλάται στην θεώρηση περί μακροοικονομικής πολιτικής του κράτους. Το κράτος εδώ πρέπει να μεριμνά στην εξασφάλιση της «πλήρους απασχόλησης, μέσω της πολιτικής μεγέθυνσης, με σταθεροποίηση της οικονομίας προτάσσοντας την δημοσιονομική έναντι της νομισματικής πολιτικής»⁸²

Υπό αυτό το πρίσμα, σχετικά με τις επενδύσεις, και φυσικά υπό την σκιά που εξέπεμπε ο φόβος της σοβιετοποίησης των δυτικών χωρών, μπορούν να κατανοηθούν και η δημιουργία των διακρατικών οργανισμών, που συγκροτούνται μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με σκοπό την χρηματοδότηση, για την σταθεροποίηση της οικονομίας. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα, και ο Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας⁸³ είναι κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα οργανισμών που χρηματοδοτούν της οικονομίες «φτωχότερων» κρατών, πριν ή και παράλληλα με το σχέδιο Μάρσαλ⁸⁴. Στο επίπεδο των επενδύσεων, η παραπάνω θέση οδήγησε τα κράτη στην ολοένα και πιο συνηθισμένη πρακτική της κοινωνικοποίησης των επενδύσεων και «σε μερικές περιπτώσεις στις εθνικοποιήσεις τομέων της οικονομίας»⁸⁵. Την ίδια στιγμή, η συναλλαγματική πολιτική είχε εδραιωθεί στο σύστημα Μπρέτον Γουντς, προσδιορίζοντας κάθε νόμισμα σε σχέση με το χρυσό και καθόριζε μια ισοτιμία μετατρεψιμότητας, παρότι ήδη από το 1950

---

⁸¹ Ο.π., σ. 389

⁸² Διονύσης Γράβαρης, Αντώνης Πανταζής, «Ο Ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα: Κριτικές Προσεγγίσεις και Προκλήσεις», στο <http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/09/arxeio4.1.pdf>, ανακτήθηκε 03.09.2017

⁸³ Σήμερα γνωστό ως Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης

⁸⁴ Το σχέδιο Μάρσαλ αποσκοπούσε στην ενίσχυση και κυρίως την σταθεροποίηση των καπιταλιστικών χωρών. Έχει ενδιαφέρον όμως να διαπιστώσει κανείς πως αντιλαμβανόταν η κυρίαρχη δύναμη της εποχής (Η.Π.Α) την λογική τους. Ο πρόεδρος της Τζ. Φ. Κένεντι, το 1962 δήλωνε σχετικά: Η ξένη βοήθεια είναι μια μέθοδος που επιτρέπει στις ΗΠΑ να διατηρούν μια θέση επιρροής και ελέγχου πάνω σ' όλο τον κόσμο, υποστηρίζοντας έναν μεγάλο αριθμό χωρών που θα είχαν καταρρεύσει οριστικά ή θα είχαν περάσει στο κομμουνιστικό στρατόπεδο», παρατίθεται στο Beaud.M, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, σ. 362

⁸⁵ Γράβαρης, Πανταζής, «Ο Ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα...», ο.π

πήρε τα χαρακτηριστικά ενός συστήματος πληρωμών αποκλειστικά θεμελιωμένο πάνω στο δολάριο - το οποίο δύνατο βέβαια να μετατραπεί σε χρυσό.⁸⁶

Στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τα πράγματα ο Κέυνς υπάρχει ένα ζήτημα, το οποίο απασχολεί παράλληλα και την εποχή μας. Αυτό σχετίζεται με την ενδιαφέρουσα διάκριση που κάνει ο ίδιος στην *Γενική Θεωρία*, όπου η ιδιαίτερη σημασία που δίνει στη διανομή του εισοδήματος δεν είναι τόσο μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας όσο μεταξύ αυτών των δυο και των εισοδηματιών (*rentiers*). Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως η μήτρα των προβλημάτων του καπιταλισμού, σύμφωνα με την θεώρηση αυτή, είναι ο «παρασιτικός» ρόλος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και όχι απαραίτητα η αντίθεση μεταξύ των δυνάμεων του (βιομηχανικού) κεφαλαίου και της εργασίας, τις οποίες μάλιστα ο ίδιος ονομάζει ενεργές κοινωνικές ομάδες.

Εν κατακλείδι, το κευνσιανό υπόδειγμα δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην αρχή της ενεργούς ζήτησης καθώς η ανάπτυξη της οικονομίας μπορεί και πρέπει να προέλθει από την ενίσχυση της ροπής προς κατανάλωσης και άρα στο επίκεντρο μπαίνει η αύξηση της ζήτησης, είτε κεφαλαιουχικών αγαθών είτε προϊόντων.⁸⁷ Όταν η λογική αυτή γίνεται κυρίαρχη, μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, συνδυάζεται με μια αύξηση του βιοτικού επιπέδου των δεδομένων κοινωνιών και στο βαθμό που το ιδιωτικό κεφάλαιο αδυνατεί τότε να επενδύσει, με σκοπό την δημιουργία για παράδειγμα θέσεων εργασίας – κάτι που θα είχε αντανάκλαση στην αύξηση της ζήτησης – ο δρόμος για την παρέμβαση του κράτους στην οικονομία ανοίγει. Οι δημόσιες επενδύσεις, σύμφωνα με τον Κέυνς, όχι μόνο δεν απορροφούν χώρο από τις ιδιωτικές επενδύσεις (όπως υποστηρίζει η κλασική θεωρία) αλλά δημιουργούν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των τελευταίων. Τούτο, εξηγείται ξανά με το σχήμα «δημιουργία θέσεων εργασίας → εισόδημα/αποταμίευση και κατανάλωση → οι αποταμιεύσεις είναι η πρώτη ύλη των επενδύσεων → συν τις αποταμιεύσεις υπάρχει και ζήτηση άρα και επιπλέον κίνητρο για επενδύσεις». Όλα αυτά βέβαια στο βαθμό που ο ρόλος των τραπεζών παραμένει διαμεσολαβητικός μεταξύ αποταμιεύσεων και επενδύσεων. Η άλλη όψη του νομίσματος είναι όταν αυτό δεν συμβαίνει και άρα οι τράπεζες, «παίζοντας» λόγου χάρη με τις τιμές των επιτοκίων, βάζουν περιορισμούς στην πρόσβαση του χρήματος, πράγμα που αντανάκλαται με τη σειρά του στο επίπεδο της

⁸⁶ Beaud, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, ο.π. σ.331

⁸⁷ Keynes, Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος, ο.π., σ. 73-82

απασχόλησης. Κλείνοντας, σχετικά με το δημόσιο έλλειμμα, ο Κένυς υποστηρίζει ότι αυτό οφείλεται σχεδόν σε αποκλειστικό βαθμό στον κερδοσκοπικό χαρακτήρα που έχει το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο στις οικονομίες της ελεύθερης αγοράς. Για τούτο τον λόγο ο καταλήγει να μιλά για την αναγκαία ρύθμιση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου (εισοδηματία).

2.1.1 Για το Κράτος Πρόνοιας⁸⁸

Το ζήτημα του νεωτερικού κράτους αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης από την στιγμή της γέννησής του. Οι αναλύσεις που υπάρχουν είναι μάλλον αναρίθμητες, καθώς έχουν ασχοληθεί με αυτό στοχαστές που επηρέασαν την σύγχρονη σκέψη όπως ο Χομπς, μέχρι νεαροί προπτυχιακοί φοιτητές πολιτικών επιστημών (και όχι μόνο) που κάνουν τα πρώτα τους βήματα στην προσπάθεια κατανόησης των σύγχρονων κοινωνικών δομών. Ένας εκ των στοχαστών που κινήθηκαν σε αυτό το πεδίο ήταν ο Νίκος Πουλαντζάς. Ο ορισμός που παρέθεσε ο ίδιος για το κράτος είναι πως αυτό αποτελεί την «υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμενων μεταξύ τάξεων και ταξικών μερίδων».⁸⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, είναι σκόπιμη, για την κατανόηση της εκάστοτε μορφής κράτους, η αποκωδικοποίηση του συσχετισμού δύναμης στην κοινωνία. Μιας και εδώ δεν υπάρχει χώρος για μια γενεαλογία του κοινωνικού κράτους, αφήνουμε την περίπτωση της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα και της Γερμανίας του Μπίσμαρκ, και θα πιάσουμε το νήμα από την κρίση του 1929 καθώς η δεκαετία που ακολούθησε της οικονομικής κρίσης σηματοδότησε την αρχή της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Παρέμβαση η οποία έπαψε να

---

⁸⁸ Η έννοια του «κοινωνικού κράτους» και εκείνη του «κράτους πρόνοιας» χρησιμοποιούνται πολλές φορές, όπως και στην παρούσα εργασία, ως ταυτόσημες. Ωστόσο, ένα επιχείρημα το οποίο υποστηρίζει πως επρόκειτο για έννοιες με διαφορετικό περιεχόμενο. Ένας από τους εκφραστές αυτού του επιχειρήματος είναι ο Ξενοφών Ι. Κοντιάδης ο οποίος υποστηρίζει το εξής: «ο όρος κράτος πρόνοιας, αναφέρεται, κατά περιγραφικό τρόπο, σε εκείνη την μορφή καπιταλιστικού κράτους που δρα μέσω της παροχικής, κοινωνικής διοίκησης, με σκοπό την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την συστηματική κάλυψη των κοινωνικών κινδύνων και αναγκών των πολιτών [...] αποτελεί εκείνη την μορφή κράτους που συμπεριλαμβάνει μεταξύ θεμελιωδών σκοπών του την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης και [...] ανταποκρίνεται σε μια συγκεκριμένη, ιστορικά προσδιορισμένη, μορφή οργάνωσης της σχέσης κράτους και κοινωνίας». Από την άλλη πλευρά, όπως συμπληρώνει, το κοινωνικό κράτος αποτελεί «μια συγκεκριμένη μορφή θεσμικής οργάνωσης του κράτους πρόνοιας [...] και συναρτάται με ιδιαίτερα οργανωτικά και κανονιστικά χαρακτηριστικά». Βλ. Κοντιάδης, Ξ., Εισαγωγή στην κοινωνική διοίκηση & τους θεσμούς κοινωνικής ασφάλειας σελ.17-26

⁸⁹ Νίκος Πουλαντζάς, *Συζήτηση για το κράτος*, Αγώνας, Αθήνα 1980, σ. 63

αντιμετωπίζεται ως κάτι απευκταίο και μάλλον φαινόταν ως μοναδική λύση, για την αντιμετώπιση και, κυρίως, για την υπέρβαση της κρίσης.

Μια ματιά στο ιστορικό πλαίσιο θα ήταν μάλλον αρκετή για να εξάγει κανείς το συμπέρασμα πως οι ευρωπαϊκές αστικές κυβερνήσεις σκέφτονταν και λειτουργούσαν υπό τις πιέσεις τις κοινωνικής πλειοψηφίας, η οποία μετά βίας εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της. Η επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης ήταν παρούσα στη σκέψη των εργαζομένων των δυτικών χωρών. Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι εργαζόμενοι αναγκάζουν τις κυρίαρχες αστικές τάξεις των εκάστοτε χωρών να υποχωρήσουν σε μια σειρά ζητήματα όπως αυτό του δωρου, της καθιέρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων, της εξάπλωσης συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και μέτρων προστασίας κατά της ανεργίας. Για να εντοπίσουμε και την παραλληλότητα με το προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν την δεκαετία του 1930 που οι κενυσιανές αντιλήψεις κέρδιζαν, τρόπον τινά, ζωτικά χώρο. Αυτό άλλωστε αντανακλάται στο (οικονομικό) γεγονός της άμεσης σχεδόν εγκατάλειψης του κανόνα του χρυσού, από τις περισσότερες οικονομίες, καθώς και στο γεγονός ότι οι δυτικές κυβερνήσεις αναγκάστηκαν να θέσουν ως προτεραιότητα της κρατικής πολιτικής, όχι τα οικονομικά, αλλά τα κοινωνικά προβλήματα, προστατεύοντας τις εθνικές τους αγορές και τα εθνικά νομίσματα.

Συνεπώς, με μια σχετική ασφάλεια μπορεί να λεχθεί πως την περίοδο του μεσοπολέμου γίνονται βήματα προς μια κατεύθυνση ωρίμανσης του κοινωνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Ian Gough (1979) πάντως, το κοινωνικό κράτος είναι συστατικό στοιχείο του σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και ως εκ τούτου παρατηρεί ορισμένες αντιφάσεις⁹⁰ (το ίδιο κάνει και ο Claus Offe, όπως θα δούμε, στη συνέχεια). Ο Gough χαρακτηρίζει ως κοινωνικό κράτος «την χρήση της κρατικής εξουσίας με σκοπό την τροποποίηση στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και τη συντήρηση του μη εργαζόμενου πληθυσμού».⁹¹ Πάνω σε αυτό τον ορισμό, ο Gough διακρίνει τις προνοιακές δραστηριότητες του κράτους σε δυο κατηγορίες. Από

---

⁹⁰ Ο Gough έχει ανασκευάσει αυτές τις αντιφάσεις στις οποίες κατέληγε στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Σε κάθε περίπτωση τις παραθέτουμε και είναι οι εξής 2: α) Το κοινωνικό κράτος ενώ προσαρμόζουν τους ανθρώπους στις ανάγκες της καπιταλιστικής οικονομίας, δημιουργούν πραγματικές βελτιώσεις στα επίπεδα διαβίωσης και β) το ότι οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες απαιτούν αλλά δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν οικονομικά σε έναν αυξανόμενο βαθμό κρατικής παρέμβασης στα πεδία της πρόνοιας.

⁹¹ 2 Ian Gough, *Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού Κράτους*, μτφρ. Λ. Βατικιώτης, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ.95

την μια, υπάρχουν εκείνες που αφορούν στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και από την άλλη οι (προνοιακές) δραστηριότητες εκείνες που αποσκοπούν στην συντήρηση αυτών που δεν εργάζονται. Ο τρόπος που το κοινωνικό κράτος λειτουργεί, με σκοπό να επιτελέσει τις δυο αυτές δραστηριότητες, επαφίεται στον βαθμό παρέμβασής του στην σφαίρα της οικονομίας. Μια τέτοια περίπτωση θα ήταν μέσω της φορολογικής πολιτικής, όπου το κράτος έχει την ικανότητα επηρεασμού της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. Κατά την διάρκεια των δεκαετιών 1950/60 κάτι τέτοιο συνέβαινε κατ' εξακολούθηση, διότι «το κράτος χρειαζόταν διαρκείς και μεγάλες επενδύσεις, (καθώς) σ' όλο και μεγαλύτερο βαθμό δεν είχε ανάγκη τους ανθρώπους ως παραγωγούς, παρά μόνο ως καταναλωτές».⁹² Μολονότι, όπως είδαμε, μορφές κρατικής παρέμβασης είχαν ήδη προηγηθεί, μόνο μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η συγκεκριμένη πρακτική γενικεύεται. Οι πολιτικές πρόνοιας που εφαρμόζονται συντελούν σε μια αισθητή αύξηση του βιοτικού επιπέδου της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών στις δυτικές φιλελεύθερες καπιταλιστικές χώρες. Που βρίσκεται όμως το κέντρο βάρους της πρόνοιας;

Οι Γράβαρης και Πανταζής αναφέρουν ότι μια χαρακτηριστική πτυχή του κοινωνικού κράτους είναι ότι «αναπτύσσεται στον τομέα της εκπαίδευσης η πολιτική σχεδιασμού του εργατικού δυναμικού» και προσθέτουν, «ταυτόχρονα αναπτύσσονται πεδία αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργεί η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης και αφορούν τις συνθήκες στέγασης και υγιεινής των εργατικών στρωμάτων».⁹³ Στις πρακτικές αυτές μπορεί να υπολογιστεί η αποεμπορευματοποίηση υπηρεσιών, όπως το Εθνικό Σύστημα Υγείας και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Παράλληλα, καθώς «αναδήχθηκαν, αναγκαιότητες, επιβεβλημένες από έναν επιταχυνόμενο ρυθμό ζωής και μιαν έντονη εργασιακή απασχόληση»⁹⁴ η πρόνοια στράφηκε προς την κατεύθυνση παροχής υπηρεσιών και χρηματοδότησης για ψυχαγωγία και διακοπές (βλ. κοινωνικός τουρισμός). Τα παραπάνω συμπυκνώνονται στην ακόλουθη διατύπωση του Νίκου Παλαιολόγου: το κοινωνικό κράτος «συνιστά μια βαθιά τομή για το φιλελευθερισμό και τη σχέση πολιτικής και ιδιοκτησίας, και εκφράζει την ανάγκη για τη διασφάλιση όρων της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής που τίθενται σε κίνδυνο από την ανάπτυξη του

---

⁹² Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων...*, ο.π. σ. 217 (η παρένθεση δική μου)

⁹³ Γράβαρης, Πανταζής, «Ο Ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα...» ο.π

⁹⁴ Beaud, *Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981*, ο.π., σ.321

καπιταλισμού, χωρίς, ταυτόχρονα, να θίγεται ο πυρήνας των ανταγωνιστικών σχέσεων που συγκροτούν την κοινωνία».⁹⁵

Οι προνοιακές πολιτικές, λοιπόν, του μεταπολεμικού κράτους, που του «χαρίζουν» τον επιθετικό προσδιορισμό του «κοινωνικού», είναι: α) η φορολογική πολιτική και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που μεταβάλλουν το ποσό των χρημάτων που έχουν οι πολίτες στην διάθεση τους, β) η διασφάλιση του χαρακτήρα και της ποιότητας των αξιών χρήσης που αγοράζουν οι καταναλωτές (βλ. προδιαγραφές νέων κατοικιών), γ) η επιδότηση για συγκεκριμένα αγαθά και υπηρεσίες, είτε για ορισμένους, είτε για όλους, δ) το χαμηλό κόστος ή η ελεύθερη πρόσβαση σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες που σχετίζονται με το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων (υγεία, παιδεία κ.λπ.)⁹⁶. Αυτή η ροή πρόνοιας σε είδη (κοινωνικός μισθός) και σε χρήμα (μισθός, επιδοτήσεις, κ.λπ.) εξηγεί πως το κράτος, με την παρέμβαση του στην σφαίρα της οικονομίας, επηρέασε την διανομή του εισοδήματος, διαμορφώνοντας παράλληλα, θέλοντας η μη, ένα συγκεκριμένο τρόπο κατανάλωσης.

Τελικά, είναι αρκετοί εκείνοι που παραδέχονται πως το μεταπολεμικό κράτος ρύθμισε την παραγωγή και ανέλαβε σημαντικό κομμάτι της αναπαραγωγής. Εφιστούμε, όμως, ξανά, την προσοχή στο ότι το κράτος πρόνοιας εμφανίστηκε κάτω από ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, υπό την επιρροή, δηλαδή, του ψυχρού πολέμου και του εναλλακτικού μοντέλου της παραγωγής και της κοινωνίας, που προέβλεπε η Σοβιετική Ένωση. Την ίδια στιγμή, καθοριστική ήταν η πίεση των εργαζομένων που είχαν αποκτήσει μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη όπως θα δούμε στο 3 σκέλος αυτού του μέρους.

2.2 Φορντισμός: Οι Αρχές του Τέιλορ στην Πράξη

Ο φορντισμός αντιμετωπίζεται εδώ ως μια επιπλέον όψη του μεταπολεμικού – οργανωμένου – καπιταλισμού παρότι πρόκειται για έναν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας που εμφανίστηκε ήδη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Για πρώτη φορά, την έννοια «φορντιστικό μοντέλο», την χρησιμοποιεί ο

---

⁹⁵ Νίκος Παλαιολόγος (2006), Εργασία και συνδικάτα στον 21ο αιώνα, Μελέτες του Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε.-Α.Δ.Ε.Δ.Υ, σ. 61

⁹⁶ Ian Gough, Η πολιτική οικονομίας του κοινωνικού κράτους, ο.π., σ. 94-107

Αντόνιο Γκράσμι το 1934, με σκοπό να περιγράψει την *ορθολογικοποίηση* της παραγωγής, που ακολούθησε την κρίση του 1929 στην Αμερική. Ο ίδιος στο «Αμερικανισμός και Φορντισμός» επεσήμανε πως τα δυο αυτά φαινόμενα «προκύπτουν από την ενύπαρκτη ανάγκη να προχωρήσουμε στην οργάνωση μιας προγραμματισμένης οικονομίας»⁹⁷ και λίγο παρακάτω συμπληρώνει πως «πρόκειται μονάχα για την πιο πρόσφατη φάση ενός μακρόχρονου προτσές που ξεκίνησε με την γέννηση αυτού του ίδιου του βιομηχανισμού, φάση που είναι μονάχα πιο εντατική από τις προηγούμενες και εκδηλώνεται με πιο ωμές μορφές, αλλά που και αυτή θα ξεπεραστεί»⁹⁸

Είναι σύνηθες πάντως να συναντάμε την έννοια «φορντισμός» σε συνοδεία με την έννοια «τεϊλορισμός», μιας και η πρώτη είναι η συνέχεια και η προσαρμογή/εφαρμογή της δεύτερης. Ο Φρίντριχ Τέϊλορ ήταν σύμβουλος επιχειρήσεων και συγγραφέας ενός κειμένου με τίτλο «Αρχές Επιστημονικού Μάνατζμεντ» (1911), το οποίο γίνεται στη συνέχεια οδηγός για την αποτελεσματικότερη διαχείριση της εργασιακής δύναμης στις μεγάλες μονάδες παραγωγής, ούτως ώστε να μειωθεί συνάμα η σπατάλη των υλικών πόρων και του χρόνου. Ο Χένρι Φορντ ήταν ένας (επιπλέον) βιομήχανος, που αξιοποίησε τις εν λόγω «αρχές» εισάγοντας στην παραγωγική διαδικασία (1919) την κινούμενη γραμμή παραγωγής (αλυσίδα συναρμολόγησης), με σκοπό την μείωση του κόστους και την αύξηση της παραγωγικότητας. Η γραμμική διαδικασία συναρμολόγησης «επέτρεψε σε σχετικά *ανειδίκευτους* εργάτες να προσθέτουν απλά κομμάτια σε ένα προϊόν. Καθώς τα μέρη είχαν ήδη κατασκευαστεί, το μόνο που απέμενε ήταν η συναρμολόγησή τους.»⁹⁹

Ο Τέϊλορ αντιλαμβάνεται τον βιομηχανικό εργάτη ως ένα οικονομικό ζώο, το οποίο θα μπορούσε να αυτό-εργαστεί, υπό την πίεση των μηχανών, απεμπλεκοντας από την διαδικασία της άμεσης επιτήρησης τους διευθυντές. Το δεύτερο δημιουργούσε παράλληλα ζωτικό χώρο και χρόνο για τους διευθυντές, ούτως ώστε να επεξεργάζονται νέα μοτίβα, ως προς την αποτελεσματικότητα της οργάνωσης της

---

⁹⁷ Antonio Gramsci , Αμερικανισμός και Φορντισμός, μτφρ. Ρ. Ρινάλντι,Α/συνέχεια, Αθήνα, σ.33

⁹⁸ Ο.π., σ. 70

⁹⁹ Θανάσης Τσακίρης, «Φορντισμός και Μεταφορντισμός και τα Ενδιάμεσα», στο <https://greekunions.wordpress.com/2009/03/27/%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B1/> , ανακτήθηκε 30.08.2017

εργασίας. Όπως τονίζει ο ίδιος στην εισαγωγή των Αρχών Επιστημονικού Μάνατζμεντ» στο παρελθόν – στην παραγωγική διαδικασία – την πρωτοκαθεδρία την είχε ο άνθρωπος, ενώ στο μέλλον πρέπει να την αναλάβει το σύστημα (οι μηχανές). Την τευλορανή αυτή παραδοχή παρατηρεί εύστοχα ο Braverman (1974), ο οποίος υποστηρίζει πως οι νέες μέθοδοι στην παραγωγή αφαιρούν τον έλεγχο της εργασίας από τον εργαζόμενο. Ο ίδιος μάλιστα σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «στον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής, οι νέες μέθοδοι και οι νέες τεχνολογίες ενσωματώνονται μέσα σε μια προσπάθεια εκ της διοικήσεως, με σκοπό να διαλύσει την εργασιακή διαδικασία, ως μια διαδικασία που διεξάγεται από τον εργαζόμενο, για να την ανασυστήσει, ως μια διαδικασία η οποία διεξάγεται από την διεύθυνση».¹⁰⁰

Ο Tony Watson (1980) υποστηρίζει πως οι αντιλήψεις του Τέϊλορ για τον εργαζόμενο και την εργασία ενέχουν έντονα ατομικιστικά χαρακτηριστικά, τα οποία προσπαθούν να εξηγήσουν την φύση του ανθρώπου και ως εκ τούτου ο πρώτος ισχυρίζεται πως οι θέσεις του τελευταίου χαρακτηρίζονται από μια ψυχολογική προσέγγιση.¹⁰¹ Τούτο δεν απέχει από την πραγματικότητα, αν συλλογιστεί κανείς πως ο Τέϊλορ κάνει αναφορά στο «μεγαλύτερο κακό» που δεν είναι άλλο παρά από την φυσική τεμπελιά του εργάτη, ο οποίος εκ φύσεως προτιμά τηνσχόλη έναντι της ασχολίας. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως ο συμπεριφορισμός είναι αυτός που διαπερνά συνολικά τις θέσεις που παρουσιάζει ο Τέϊλορ. Μια άποψη η οποία ενισχύεται από την βαρύτητα που δίνει ο Τέϊλορ στα κίνητρα που πρέπει να δοθούν στους εργαζόμενους. Η σκέψη αυτή οδηγεί στον παράγοντα της εντατικοποίησης και την αύξηση των μισθών, η οποία (άυξηση) όμως δεν μπορεί παρά να προκύψει από την αύξηση της παραγωγικότητας, που θα κάνει ανταγωνιστικότερη την επιχείρηση και θα βελτιώσει την θέση αμφοτέρων εργοδοτών και εργαζομένων, καθώς τα συμφέροντά τους τείνουν να συγκλίνουν.¹⁰²

Η «φορντιστική» οικονομία ουσιαστικά βασίστηκε στο ρόλο των βαριών μηχανών, στο κάρβουνο και τον ατμό και στη συνέχεια στο πετρέλαιο και τον ηλεκτρισμό, στα καπνογόνα εργοστάσια και την μεγάλης έκτασης χρήση εργατικής

---

¹⁰⁰ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, N.Y 1974, σ.118

¹⁰¹ Tony Watson, *Sociology, Work and Industry* {1980}, Routledge Taylor and Franscis, N.Y 2007, σ. 22- 27

¹⁰² Taylor F.W., *The Principle of Scientific Management*, σελ.9-16

δύναμης.¹⁰³ Ο Φορντισμός, όπως υπογραμμίζουν Λυμπεράκη και Μουρίκη, είναι η εποχή της εντατικής συσσώρευσης, σε συνδυασμό με τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας, με κινητήρια δύναμη αυτής της συσσώρευσης, να αποτελεί η δυναμική της μαζικής παραγωγής. Επομένως, επισημαίνουν οι ίδιες, όταν μιλάμε για φορντιστική οικονομία, αναφερόμαστε σε εντατικοποίηση της εργασίας, λεπτομερή καταμερισμό των καθηκόντων και εκμηχάνιση της παραγωγής, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα.¹⁰⁴ Η αύξηση της παραγωγικότητας και κατ'έπекταση της μαζικής παραγωγής διευκολύνθηκε από το θεσμικό πλαίσιο που ευνοούσε, όπως είδαμε, την σύνδεση της παραγωγής με την κατανάλωση (πολιτικές στήριξης της ζήτησης & κράτος πρόνοιας κ.λπ.). Η ιεραρχία και η γραφειοκρατία στους χώρους εργασίας ήταν πάντως από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου μοντέλου, με αποτέλεσμα, εκτός από τον έλεγχο, να μετατοπίζεται προς τα διευθυντικά στελέχη, και η γνώση της παραγωγικής διαδικασίας.

Στην κλασική του εκδοχή¹⁰⁵ ο φορντισμός παίρνει δυο βασικές μορφές, είτε ως συνεχής παραγωγή (όπως για παράδειγμα τα πετροχημικά και η παραγωγή χάλυβα) , είτε ως διαδικασία συναρμολόγησης που προϋποθέτει βαθύ τεχνικό καταμερισμό της εργασίας (όπως στην αυτοκινητοβιομηχανία, στις ηλεκτρικές συσκευές και μηχανές). Η παραγωγή είναι σταθερά προσανατολισμένη στην αναζήτηση εσωτερικών οικονομιών κλίμακας μέσα από την προϊούσα τυποποίηση της παραγωγής και τη «ρουτινοποίηση» της εργασιακής διαδικασίας. Συνεπώς, το φορντικό σύστημα οδηγεί, εγγενώς, στην σταδιακή αύξηση, του μεγέθους της παραγωγής και της παραγωγικότητας ανά εργαζόμενο. «Αυτά τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του φορντισμού απαιτούν την ύπαρξη μεγάλων και σταθερών αγορών. Αρκετά μεγάλων, ώστε να είναι σε θέση να απορροφούν τις μεγάλες ποσότητες των τυποποιημένων προϊόντων. Αρκετά σταθερών προκειμένου να εξασφαλίζουν την απόσβεση του ψηλού επενδυτικού κόστους και τη μόνιμη απασχόληση των συντελεστών της παραγωγής».¹⁰⁶ Οι οικονομίες κλίμακας που προκύπτουν, λόγω του φορντιστικού

---

¹⁰³ Τάσος Πechλιβανίδης, «Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός. Μετάλλαξη ή μεταμόρφω», στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=768&Itemid=29, ανακτήθηκε 25.08.2017

¹⁰⁴ Αντιγόνη Λυμπεράκη, Αλίκη Μουρίκη, Η Αθόρυβη Επανάσταση, Gutenberg, Αθήνα 2003, σ. 31

¹⁰⁵ Εκτός της κλασικής εκδοχής χαρτογραφήθηκαν και άλλες ιδιαίτερες εκδοχές του φορντισμού. Λόγου χάρι ο ευέλικτος φορντισμός (Γερμανία), ο κρατικός φορντισμός (Γαλλία) κλπ

¹⁰⁶ Αντιγόνη Λυμπεράκη, «Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και ευέλικτη εξειδίκευση», στο

τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, «μειώνουν το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος και κατά συνέπεια μειώνουν την τιμή. Αλλωστε, στην αιχμή του φορντικού ανταγωνιστικού δόρατος δεσπόζει η δυνατότητα να πουλιούνται τα προϊόντα σε χαμηλές τιμές».¹⁰⁷

Στο ζήτημα του χρόνου αξίζει να επιμείνουμε. Όπως εύστοχα παρατηρεί Ε.Π.Τόμσον (1967), «οι κάθε λογής ολοκληρωμένες βιομηχανικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την οικονομία του χρόνου και από την καθαρή διάκριση ανάμεσα στην δουλειά και την ζωή».¹⁰⁸ Οι εισαγωγή μηχανών στην παραγωγική διαδικασία σχετίζονται άμεσα με την εντατικοποίησή της. Ο Καρλ Μαρξ δήλωνε πως είναι «αυτονόητο» ότι με την πρόοδο του συστήματος των μηχανών και την «εξειδίκευση» των εργαζομένων πάνω σε αυτές, αυξάνεται η ένταση της εργασίας.¹⁰⁹ Τα πράγματα όμως έχουν αλλάξει από τότε. Σωστά, παρά ταύτα, είναι πολλοί εκείνοι που κινούνται στο ίδιο πλαίσιο. Η Πετράκη (2007) για παράδειγμα σημειώνει ότι: «ο σχεδιασμός των θέσεων εργασίας στο φορντισμό στηρίχθηκε στις βασικές τεχνικές του τεϊλορισμού και κυρίως αυτές της ανάλυσης των χρόνων και των κινήσεων της εργασίας, αλλά και προσαρμόστηκε στις ανάγκες της μεγάλης μαζικής παραγωγής, δηλαδή στον αυστηρά τυποποιημένο σχεδιασμό του προϊόντος, των μεθόδων χειρισμού, των εργαλείων και των υλικών».¹¹⁰

Ο φορντισμός, επομένως, ως μέθοδος οργάνωσης της εργασίας, αποτελεί την ίδια στιγμή μια συγκεκριμένη μέθοδο απόσπασης της υπεραξίας, εντός ενός συγκεκριμένου καθεστώτος συσσώρευσης. Ο βαθύς καταμερισμός της εργασίας είναι ένα από τα βασικά του χαρακτηριστικά, καθώς διέπεται από σκληρή κάθετη δομή και ιεραρχία. Οι διευθυντές (μάνατζερς) έχουν την «απόλυτη» εξουσία και είναι εκείνοι που αποφασίζουν για το περιεχόμενο της εργασίας (τι θα παραχθεί, πόσο θα παραχθεί κ.λ.π.). Ως προς την επίδραση στις ικανότητες των ανθρώπων, ο φορντισμός έχει 2 χαρακτηριστικά. Από την μια δημιουργεί ένα στρώμα υψηλά ειδικευμένων (διεύθυνση, επόπτες και κατώτερα στελέχη) και από την άλλη, ξεγυμνώνει τους χειρώνακτες εργαζόμενους από οποιοδήποτε γνώση. Υπό μια έννοια, ο φορντισμός

---

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=303&Itemid=29
ανακτήθηκε 26.08.2017

¹⁰⁷ Λυμπεράκη, ο.π.

¹⁰⁸ Edward Thompson, Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, μτφρ. Β. Τομάνας, Νησίδες, Αθήνα 1994, σ.61

¹⁰⁹ Marx., Το Κεφάλαιο, ο.π., σ. 375

¹¹⁰ Γεωργία Πετράκη, Οι Νέες Μορφές Οργάνωσης της Εργασίας, Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 24

παράγεται από εξειδικευμένη εργασία και παράγει ανειδίκευτους εργάτες . Η αύξηση της παραγωγικότητας που φέρνει την μαζική παραγωγή, διευκολύνει ένα σύστημα το οποίο είναι συνδεδεμένο με το κομμάτι της προσφοράς στην παραγωγής και με εκείνο της ζήτησης/κατανάλωσης, ως προς την δημοσιονομική πολιτική. Η κατανάλωση είχε επίδραση στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου και όλα τούτα δημιούργησαν, υπό ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, το «εύφορο» κλίμα της επονομαζόμενης «χρυσής εποχής» του καπιταλισμού.

2.2.1 Για την Κανονική «Αντρική» Εργασία

Η μορφή της εργασίας στα μεταπολεμικά χρόνια έχει περιγραφεί ως τυπική ή κανονική. Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της είναι το γεγονός ότι οι όροι και το περιεχόμενο της εργασία είναι γνωστοί και προβλέπονται στην σύμβαση των εργαζομένων και των εργοδοτών. Στον Tony Watson ως κανονική εργασία ορίζεται η σχέση εργασίας όπου ο εργαζόμενος παραμένει μακροπρόθεσμα σε μια θέση εργασίας, σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Οι εργάσιμες μέρες και εβδομάδες ανταποκρίνονται στην λογική (του είδους/κλάδου) της εργασίας, και ο εργαζόμενος λαμβάνει κανονικά την αμοιβή, καθώς και τις παροχές του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.¹¹¹ Πάντως, οι ορισμοί της κανονικής εργασίας της μεταπολεμικής περιόδου θα παραμείνουν ελλιπείς στο βαθμό που δεν υπογραμμίζουν το γεγονός ότι επρόκειτο κατά κύριο λόγο για μια αντρική υπόθεση.

Επρόκειτο για μια αντρική υπόθεση, ήδη από την εμφάνιση του φορντισμού ως τρόπου παραγωγής ο οποίος τελικά ήταν παραπάνω από μια μέθοδο οργάνωσης της εργασίας, καθώς έδειχνε ενδιαφέρον για την συμπεριφορά των εργαζομένων εντός και εκτός εργασίας κάνοντας την παραδοχή πως οι όποιες πολιτιστικές αποσκευές που φέρουν μαζί τους οι εργαζόμενοι επηρεάζουν την αποτελεσματικότητά τους στην εργασία. Πέρα λοιπόν από την πειθαρχία στο εργοστάσιο, η οποία επιβάλλεται από την ένταση της εργασίας, ο φορντισμός ελέγχει, ή μάλλον επιδιώκει να ελέγξει, τις νόρμες και τις συνήθειες των εργαζομένων, με σκοπό να διαμορφώσει και να οργανώσει κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Προς τούτο, τόσο ο Φορντ, όσο και ο φορντισμός, προκρίνουν την σταθερότητα στην εργασία, ως προς τα ωράρια, τις

---

¹¹¹ Tony Watson, *Sociology, Work and Industry*, ο.π.,σ. 141

μέρες, και τους (υψηλούς) μισθούς.¹¹² Προκρίνουν, εν πάση περίπτωση, την κανονική εργασία. Και όχι μόνο αυτό. Σε μια κατεύθυνση κατασκευής ενός νέου «μοντέλου» ανθρώπου και καταναλωτή, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ακόμα και ο ίδιος ο Φορντ παρείχε υπηρεσίες συμβουλευτικής - μια στρατιά κοινωνιολόγων - προς τους εργαζόμενους και τις οικογένειές τους, επιταχύνοντας έτσι την προσαρμογή στον νέο τρόπο ζωής. Ένα πρότυπο που είχε στο κέντρο του κάδρου τον ενήλικο άντρα που αντιμετωπιζόταν ως επικεφαλής της οικογένειας. Μόνο, όταν χρειάστηκε οι άντρες να πάνε στον πόλεμο για να προσφέρουν τις ζωές τους («προς κατανάλωση»), οι γυναίκες μπήκαν στα εργοστάσια, για να τροφοδοτήσουν με τα αναγκαία τον πόλεμο.

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η αντίληψη που μόλις περιγράψαμε εισχωρεί τρόπον τινά στην λογική της κρατικής πολιτικής και οι γυναίκες επιστρέφουν ξανά στην ιδιωτική σφαίρα αναλαμβάνοντας και πάλι αναπαραγωγικές δραστηριότητες. Με άλλα λόγια, ο φορντισμός ως μέθοδος οργάνωσης της εργασίας και ως λογική γίνεται ένας από τους πυλώνες του μεταπολεμικού οργανωμένου καπιταλισμού με την σταθερότητα στην εργασία για παράδειγμα να γίνεται κανόνας και να διασφαλίζεται μάλιστα από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας αορίστου χρόνου. Αν κανείς λάβει υπόψη τα ταραχώδη χρόνια της πρώτης σχεδόν πεντηκονταετίας του 20^{ου} αιώνα γίνεται σαφές πως τελικά το κοινωνικό ζήτημα¹¹³ υποχωρεί μόλις μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Σε αυτή την κατεύθυνση η παρέμβαση του κράτους στην οικονομία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο.

Πάντως, η ανάδειξη του «νέου ανθρώπου» ή καλύτερα του νέου καταναλωτικού προτύπου, είναι μάλλον η στιγμή που σηματοδοτεί την διαμόρφωση των μεσαίων στρωμάτων, εκείνων τουλάχιστον που προσδιορίζονται με βάση το εισόδημα. Βασικό χαρακτηριστικό τους αποτελεί το γεγονός ότι έχουν (συγκριτικά) μεγάλη αγοραστική δύναμη και κατά συνέπεια αποκτούν πρόσβαση σε αγαθά όπως το αυτοκίνητο, που παράγεται στο εργοστάσιο του Φορντ. Έχει ενδιαφέρον ότι όταν ο

---

¹¹² Στις 5 Ιανουαρίου 1914, η εταιρεία του Φορντ ανακοίνωσε τον διπλασιασμό των αποδοχών για τους εργαζόμενους και μείωσε την εργάσιμη ημέρα κατά μια ώρα. Πλέον, αντί για 2,34 δολάρια για εννέα ώρες, οι εργαζόμενοι έπαιρναν 5,00 δολάρια για οκτώ ώρες

¹¹³ Η ένδεια, η ανέχεια, και η μαζική φτώχεια ήταν κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά της βιομηχανικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Το σύνολο αυτών των κοινωνικών φαινομένων που είχαν ως κοινή αναφορά την δυσκολία αναπαραγωγής της κοινωνικής πλειοψηφίας, ονομάστηκε τότε, κοινωνικό ζήτημα

ίδιος ο Φορντ προέβη σε αύξηση μισθών¹¹⁴ κατεύθυνε τους εργαζόμενους του εργοστασίου να είναι και καταναλωτές των προϊόντων του εργοστασίου του. Η συνάντηση δηλαδή των εργαζομένων του Φόρντ με την επιχείρηση λοιπόν γινόταν σε δυο σφαίρες: στην σφαίρα της παραγωγής όπου εργάζονταν, και στην σφαίρα της κυκλοφορίας όπου κατανάλωναν. Μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο και με την διεύρυνση του κράτους στην σφαίρα της οικονομίας, διευρύνονται επίσης και οι ανάγκες στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού. Έτσι, το κράτος πρόνοιας που είδαμε παραπάνω, μπορεί να θεωρηθεί ως μια δεύτερη πηγή γέννησης και διεύρυνσης των μεσαίων στρωμάτων. Όπως υποστηρίζουν οι Μηλιός και Οικονομάκης, πρόκειται για εκείνους τους μισθωτούς εργαζομένους που «στελεγχώνουν τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, και έτσι ασκούν εξουσία στο όνομα του καπιταλιστικού συστήματος κατά τη διαδικασία της αναπαραγωγής του».¹¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι στον δημόσιο τομέα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, συγκεκριμένα δε του δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλιστικού κινήματος. Παρεμφερή ζητήματα απασχολούν το επόμενο κεφάλαιο.

2.3 Κοινωνικός Κορπορατισμός¹¹⁶: Η Θεσμοποίηση της Πάλης των Τάξεων

Το κοινωνικό κράτος δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας ιστορικής αναγκαιότητας. Μια σειρά παραγόντων ήταν εκείνοι που δημιούργησαν τις βάσεις για την κατασκευή του. Η κρίση του 1929 για παράδειγμα, η «κλονισμένη πίστη» της αστικής τάξης

---

¹¹⁴ Ο αναγνώστης μπορεί να ανακαλέσει στην μνήμη την προσέγγιση του Tony Watson πάνω στις Αρχές Επιστημονικού Μάνατζμεντ, και τα έντονα στοιχεία ψυχολογισμού και συμπεριφορισμού.

¹¹⁵ Γιάννης Μηλιός, Γιώργος Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση» στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=979&Itemid=29 (τελευταία ανακτήθηκε 22.08.2017)

¹¹⁶ Ο κορπορατισμός συνδέεται συχνά με τα φασιστικά καθεστώτα της Ιταλίας και της Γερμανίας. Προς αποφυγή συγχύσεων η σχετική βιβλιογραφία διακρίνει τα τον αυταρχικό ή κρατικό κορπορατισμό (φασιστική Ιταλία, ναζιστική Γερμανία) από τον κοινωνικό ή φιλελεύθερο ή πλουραλιστικό κορπορατισμό. Η συζήτηση για τον κορπορατισμό ως τρόπο οργάνωσης των συμφερόντων είναι πλούσια, ωστόσο εδώ θα μείνουμε στα βασικά του χαρακτηριστικά εστιάζοντας στον μεταπολεμικό του ρόλο. Ενδεικτικά βλ. Ψιμίτης, Μ (Κορπορατιστική Διαμεσολάβηση και Κοινωνικός Έλεγχος, 1999) Λάβδας, Κ (Συμφέροντα και Πολιτική: Οργάνωση Συμφερόντων και Πρότυπα Διακυβέρνησης, 2004) Αρανίτου, Β (Κοινωνικός Διάλογος και Εργοδοτικές Οργανώσεις, 2012)

στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς, η σταδιακή ηγεμονία της κευνσιανής αντίληψης που διαμόρφωσε μια ζώνη μικτής οικονομίας, ήταν ορισμένοι παράγοντες της μεταπολεμικής συναίνεσης. Ένας άλλος, ήταν η επιρροή που ασκούσε το ανταγωνιστικό παράδειγμα της σοβιετικής οικονομίας. Ενώ, δεν ήταν διόλου ασήμαντος παράγοντας και η ανάγκη ανασυγκρότησης των εθνικών οικονομιών, έπειτα από την πανωλεθρία που άφησε πίσω του ο β' παγκόσμιος πόλεμος.

Ωστόσο, η μορφή και το περιεχόμενο του καπιταλιστικού κράτους μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεν πρόκειται να κατανοηθεί αν δεν ληφθεί υπόψη η διαπραγματευτική δύναμη που απέκτησε η εργατική τάξη, ήδη στην περίοδο του μεσοπολέμου. Για πολλούς μελετητές μάλιστα η διαπραγματευτική ισχύς του οργανωμένου πια συνδικαλιστικού κινήματος ήταν ο πλέον καθοριστικός παράγοντας. Αυτό για παράδειγμα υποστηρίζει ο Leo Panitch, ο οποίος τονίζει την ανάγκη διατήρησης της συνεργασίας του κράτους με τα συνδικάτα μέσω της υπόσχεσης ότι θα συνεχιστεί το προνόμιο της διαμόρφωσης αποφάσεων, μετά τον πόλεμο, και μιας επιπλέον δέσμευσης ότι δεν θα υπάρξει επιστροφή στις προπολεμικές συνθήκες.¹¹⁷ Άλλωστε, όπως συμπληρώνει ο Έρικ Χομπσμπάουμ στην «Εποχή των Άκρων» οι στρατιώτες που πήγαν να πολεμήσουν στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο είχαν στο νου τους, όχι μόνο την ανάγκη να εναντιωθούν στις δυνάμεις του άξονα, αλλά και την ελπίδα πως θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για έναν καλύτερο κόσμο, όπου η φτώχεια και οι επαίτες θα ανήκαν οριστικά στο παρελθόν.¹¹⁸ Συνεπώς, επιβεβαιώνεται η υπόθεση πως το κοινωνικό κράτος ήταν κυρίως αποτέλεσμα της συναίνεσης που διαμορφώθηκε ως αποτέλεσμα «του μεταπολεμικού συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας».¹¹⁹

Ο συμβιβασμός αυτός, πάντως, παρότι κινήθηκε σε μια κατεύθυνση άμβλυνσης των αντικρουόμενων συμφερόντων, μέσω της αναδιανομής του πλούτου/εισοδήματος, δεν εξάλειψε την πάλη των τάξεων. Η τελευταία μετατοπίστηκε από τα εργοστάσια στην σφαίρα της πολιτικής και του «διαλόγου». Αυτός ο σχετικά νέος τρόπος οργάνωσης των συμφερόντων ονομάστηκε κοινωνικός κορπορατισμός. Υπάρχει πληθώρα ορισμών για τον κοινωνικό κορπορατισμό. Ο ένας ανήκει στον Leo Panitch, ο οποίος σημειώνει πως πρόκειται «για μια πολιτική δομή

¹¹⁷ Παρατίθεται στο Gough, Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους, ο.π.,σ.129

¹¹⁸ Hobsbawm, Η εποχή των άκρων..., ο.π., σ. 135-145

¹¹⁹ Χρήστος Βερνταρδάκης, «Το Κοινωνικό Κράτος στην Δυτική Ευρώπη», στο http://www.vernardakis.gr/uplmed/100_notes%20koinonikokratos.pdf ανακτήθηκε 30.08.2017

που απαντά στον αναπτυγμένο καπιταλισμό. Δομή η οποία ενσωματώνει τις οργανωμένες κοινωνικοοικονομικές ομάδες παραγωγών μέσα από ένα σύστημα εκπροσώπησης και αμοιβαίας συνεργατικής αλληλόδρασης, στο επίπεδο της ηγεσίας και κινητοποίησης και κοινωνικού ελέγχου στο επίπεδο μαζών».¹²⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, ο κοινωνικός κορπορατισμός έχει περιγραφεί ως ένα σχήμα τριμερούς εκπροσώπησης, όπου σε κάθε γωνία στέκονται οι δυνάμεις του κράτους, του κεφαλαίου και της εργασίας, αντίστοιχα. Ένα σχήμα το οποίο δίνει την εντύπωση πως το κράτος, έχοντας μια ουδέτερη στάση, επικυρώνει τις αποφάσεις των «παραγωγικών συντελεστών». Πέρα όμως από τις εντυπώσεις, όπως επισημαίνει ο Ian Gough, η ουδετερότητα παραμένει στην σφαίρα των φαινομένων, καθώς επί της ουσίας, αυτό λειτουργεί για λογαριασμό του κεφαλαίου, αποτιμώντας την πραγματική δύναμη του εργατικού κινήματος, το οποίο εντάσσεται και οριοθετείται μέσα σε αυτό το μηχανισμό.

Ο κοινωνικός κορπορατισμός πάντως αποτελεί έννοια κλειδί για την κατανόηση του κοινωνικού κράτους. Ένα παράδειγμα αυτής της τριμερούς συνεργίας είναι το γεγονός ότι, στα χρόνια του πληθωρισμού για παράδειγμα, δέσμευε το εργατικό κίνημα σε μια πολιτική συγκράτησης, με αντάλλαγμα την πλήρη απασχόληση και τις προνοιακές πολιτικές¹²¹, που αναφέραμε παραπάνω. Βάσει των έως τώρα λεχθέντων, μπορεί να υποστηριχτεί η άποψη πως ο κοινωνικός κορπορατισμός είχε σημαντικό ρόλο σε μια κατεύθυνση μείωσης του ταξικού ανταγωνισμού, καθώς δια μέσω της ταξικής συνεργασίας διεκδικούσε για τον εαυτό του την έκφραση του γενικού συμφέροντος.

Ένας άλλος μελετητής του κορπορατισμού είναι ο Claus Offe, ο οποίος διαπιστώνει στο εν λόγω φαινόμενο μια αύξηση του κοινωνικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας, εντός του καπιταλιστικού πλαισίου. Κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος με τον Gough, ο Offe επισημαίνει την φαινομενική αποχή του κράτους από την διαδικασία λήψης αποφάσεων. Θεωρητικά το μόνο που πράττει το κράτος είναι η επικύρωση των διαπραγματευτικών «εκροών», που προκύπτουν από τους εκπροσώπους του κεφαλαίου και της εργασίας. Πάνω σε αυτή την διαπίστωση ο ίδιος εκφράζει την θέση πως σε τελική ανάλυση ο κορπορατισμός παρότι

---

¹²⁰ Αναφέρεται στο Gough, Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους, ο.π., σ.229 (το σχετικό Panitch.L, δημοσιεύτηκε το 1997 στο Comparative Political Studies με τίτλο «The development of corporatism in liberal democracies»

¹²¹ Gough, Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους, ο.π., σ. 108-128

παρουσιάζεται ως μια συμφωνία μεταξύ ίσων, έχει ως αποτέλεσμα πολλές υποχωρήσεις εκ μέρους της εργατικής τάξης, καθώς σε τελική ανάλυση αυτό που προκαθορίζει τα όρια του τι είναι διαπραγματεύσιμο και τι όχι είναι το κεφάλαιο, έχοντας ως όπλο την ύπαρξη ή την ανυπαρξία, από μέρους του, της βούλησης για επενδύσεις. Και δεν είναι μόνο αυτό, καθώς την ίδια στιγμή, οι εκπρόσωποι των συνδικάτων, προκειμένου να μετάσχουν στην διαδικασία διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης, υπόκεινται σε νομικούς και πραγματικούς/έμπρακτους περιορισμούς, που αποσκοπούν στην αυστηρή οριοθέτηση και τελικά στην συρρίκνωση της διαπραγματευτικής τους ισχύος.¹²² Με άλλο λόγια ο Offe φτάνει στο σημείο να αμφισβητεί την ίδια την ποιότητα της δημοκρατίας, εντός του τριμερούς σχήματος το οποίο διέπεται, κατ' αυτόν, από μια σειρά περιορισμών και αποκλεισμών που σχετίζονται με την πλευρά των εργατικών συμφερόντων.

Οι ενστάσεις του Offe αποκτούν μάλλον γερές βάσεις αν λάβει κανείς υπόψη τον κορπορατισμό όπως τον αντιλαμβάνεται ο Philippe Schmitter, ο οποίος περιγράφει τον φαινόμενο ως ένα «σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων συγκροτημένο από περιορισμένο αριθμό μοναδικών, υποχρεωτικών, μη ανταγωνιστικών, λειτουργικών οριοθετημένων και ιεραρχικών οργανώσεων που έχουν κρατική αναγνώριση ή άδεια (όταν δεν δημιουργούνται εξ αρχής από το κράτος) και στις οποίες απονέμεται σκόπιμα μονοπώλιο εκπροσώπησης των αντίστοιχων κατηγοριών με αντάλλαγμα ορισμένους περιορισμούς στην επιλογή ηγεσίας και στην άρθρωση αιτημάτων». Το παραπάνω τίθεται σε αντιπαράθεση με τον πλουραλισμό ο οποίος είναι «ένα σύστημα εκπροσώπησης συμφερόντων συγκροτημένο από απροσδιόριστο αριθμό πολλαπλών, μη ιεραρχικά οργανωμένων και αυτοπροσδιοριζόμενων οργανώσεων, στις οποίες δεν παρέχεται ειδική άδεια, αναγνώριση, επιχορήγηση, και ούτε ελέγχονται από το κράτος προς την πολιτική ηγεσία ή ως προς την συνάθροιση συμφερόντων ούτε δεν έχουν μονοπώλιο εκπροσώπησης των αντίστοιχων συμφερόντων».¹²³

Τούτων δοθέντων, μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως ο κορπορατισμός περισσότερο και πρίν από όλα, μάλλον, ενδιαφέρθηκε για μια φαινομενική αρμονία του ταξικού ανταγωνισμού, μασκαρεύοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις με το πέπλο

---

¹²² Claus Offe, *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson, London 1984, σ. 248-250

¹²³ Βάλια Αρανίτου, *Κοινωνικός διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, σ. 68-69

της κρατικής αρμονίας. Παρά ταύτα θα ήταν λάθος η παραγνώριση του γεγονότος πως ικανοποιήθηκαν ορισμένα οικονομικά συμφέροντα της εργατικής τάξης που με τη σειρά της όμως, μέσω των εκπροσώπων της, οδηγήθηκε στον να εγκατάλειψει την όποια επαναστατική δράση είχε διατηρήσει ως τότε. Σε αυτή την κατεύθυνση, καθοριστικός παράγοντας ήταν η ιδεολογική μετατόπιση κομμάτων που είχαν αναφορά στον κόσμο της εργασίας. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, κάπου ως μείζονα αντιπολίτευση και αλλού ως κυβέρνηση καθοδηγούσαν, τρόπον τινά, τις αποφάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Άλλωστε, τα πολιτικά κόμματα ήταν η άλλη όψη του ταξικού συμβιβασμού. Δεν είναι τυχαίο ότι τόσο τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (όπου και όποτε την κυβερνήση) όσο και τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα (όπου και όποτε είχαν την κυβερνήση) της μεταπολεμικής περιόδου μέχρι την δεκαετία του 1970, κινούνταν στο ίδιο οικονομικό πλαίσιο.¹²⁴ Η τόσο σύντομη αναφορά στα κόμματα ίσως αδικήσει την ανάλυση. Ωστόσο, από την μια, δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος ενασχόλησης με τα κόμματα και από την άλλη την, έστω και τόσο σύντομη αναφορά, την οφείλουμε στον έμμεσο ρόλο των κομμάτων ως φορείς ιδεολογιών στην διαδικασία αυτή (κορπορατισμός). Η ιδεολογία, άλλωστε, δεν αναφέρεται σε κάποιες σκόρπιες ιδέες που εγκλωβίζονται στην σφαίρα της φαντασίας. Αντιθέτως, η ιδεολογία «αφορά μια σειρά υλικές πρακτικές που απλώνονται στα ήθη και τα έθιμα, στο τρόπο ζωής των ενεργών ατόμων και καλουπιάζεται έτσι, σαν τσιμέντο, στο σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών και οικονομικών»¹²⁵

Κλείνοντας, θα αφήσουμε ανοιχτό το ερώτημα του κατά πόσο ο αμφιλεγόμενος κορπορατισμός ενίσχυσε γενικά την δημοκρατία ή απλώς περιφούρησε την κοινωνική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οχυρώνοντας τον από τον κίνδυνο της ριζοσπαστικοποίησης της εργατικής τάξης και το σοβιετικό αντιπαράδειγμα. Σε κάθε περίπτωση, η μορφή του κράτους που γνωρίσαμε μετά το τέλος του παγκοσμίου πολέμου και ονομάσαμε εδώ οργανωμένο καπιταλισμό βασίστηκε στους πυλώνες του κοινωνικού κράτους, του κορπορατισμού, της κενσσιανής συναίνεσης, και της φορντικής μαζικής παραγωγής. Τι συνέβη όμως την δεκαετία του 1970 και κατέρρευσαν σχεδόν σύσσωμα. Τούτο, και άλλα, θα τα δούμε στο τελευταίο μέρος της εργασίας.

¹²⁴ Geoff Eley, Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία. Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-1923, μτφρ. Α. Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ.564-567

¹²⁵ Νίκος Πουλιαντζάς, Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός, Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ.39

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

3. Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1970 ΚΑΙ Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μέρος ανατρέξαμε στην ιστορία με σκοπό να αποκτήσουμε τα απαραίτητα εργαλεία για την αποκωδικοποίηση της σημερινής πραγματικότητας. Σε τούτο, το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κύριο μέρος, θα δώσουμε βαρύτητα στις σημαντικές μεταβολές που συντελέστηκαν στο διάβα του καπιταλισμού από μια εποχή σε μια άλλη.

Έτσι, πιάνοντας το νήμα από την κρίσιμη δεκαετία του 1970, θα αναφερθούμε στο πρώτο σκέλος, επιγραμματικά, στην υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και αναλυτικότερα στις νέες τεχνολογίες, στην διεθνοποίηση του κεφαλαίου και στο νέο καθεστώς συσσώρευσης. Στο δεύτερο σκέλος εμβαθύνουμε στην ανάλυση των σύγχρονων μορφών απασχόλησης κάνοντας αναφορά σε ορισμένες σημαντικές όψεις της σημερινής εργασιακής επισφάλειας. Ύστερα, στο τρίτο σκέλος, προσεγγίζουμε το θέμα του παραδοσιακού οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος ανοίγοντας την συζήτηση, με περισσότερους προβληματισμούς παρά με βεβαιότητες, για τις νέες μορφές οργάνωσης του κόσμου της εργασίας, την συλλογική δράση, για τα προβλήματα και τις προοπτικές τους. Τέλος, θα αναφερθούμε στην διεύρυνση των νέων μορφών απασχόλησης και στην επισφάλεια ως κατάσταση ζωής.

3.1 Το Μεταπολεμικό Κοινωνικό Συμβόλαιο Υπό Πολιορκία

Κάπου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 με την ανάσχεση στους ρυθμούς μεγέθυνσης άρχισε να διαφαίνεται, αμυδρά σε πρώτη φάση, η αθέτηση της υπόσχεσης για την «κοινωνία της αφθονίας» και έτσι επήλθε το πρώτο ράγισμα στην συνοχή της κεύσσιανής συναίνεσης. Η επιδείνωση της οικονομίας λοιπόν με την πρώτη πετρελαϊκή κρίση προκάλεσε προβλήματα στην χρηματοδότηση, μέσω φορολόγησης, του δημοσιονομικού ελλείμματος και σταδιακά άρχισαν να

εμφανίζονται περιοριστικές πολιτικές.¹²⁶ Με την οικονομική κρίση τα κράτη άρχισαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα στους ισολογισμούς με αποτέλεσμα να αυξάνεται η ανάγκη για δανεισμό. Η εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού επιδείνωσε την ήδη πληγωμένη οικονομία αποκαλύπτοντας τα όρια και τις αντιθέσεις του κευνσιανού υποδείγματος. Η απάντηση από την πλευρά των κυβερνήσεων ήταν η αναδιάρθρωση των δημόσιων επενδύσεων, που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το κράτος πρόνοιας, καθώς τα προβλήματα ερμηνεύτηκαν υπό δημοσιονομική σκοπιά. Η περίφημη μέχρι τις μέρες μας δημοσιονομική προσαρμογή στόχευε στο να αντιμετωπίζει α) το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, β) τον πληθωρισμό και γ) το φλέγον ζήτημα της ανεργίας.¹²⁷ Αυτή η ανάγνωση που συν τω χρόνω έγινε κυρίαρχη ανήκε (ανήκει) στην νεοκλασική αντίληψη και θεωρούσε πως όλα τα προβλήματα πηγάζουν από την δημοσιονομική πολιτική. Έτσι, η τελευταία, από λύση, μετατράπηκε σε πρόβλημα, και άρχισε να διαδίδεται η άποψη απαλλαγής του κράτους από το δημοσιονομικό «φορτίο» και τις παθογένειες που αυτό προκαλεί – του κοινωνικού κράτους συμπεριλαμβανομένου.

Καθώς όμως το κράτος πρόνοιας αποτέλεσε μεταξύ άλλων και μια μορφή οργάνωσης του κοινωνικού, στην άλλη όψη των διαρθρωτικών και των δημοσιονομικών μεταβολών, μπορούσε να παρατηρήσει κανείς μια διαφορετική μορφή κράτους με επιπτώσεις στο κοινωνικό. Το κράτος ενδιαφερόταν και αναζητούσε πια ένα είδος ευνουχισμού με σκοπό να εντάξει όλες τις σφαίρες της ανθρώπινης δραστηριότητας στην αγκαλιά της αχαλίνωτης αγοράς. Ήταν, τρόπον τινά, η αρχή της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του καπιταλιστικού κράτους που ως πρωταρχικό σκοπό τοποθετούσε τώρα την προσαρμογή σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης το οποίο θα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του νέου (και διεθνούς) συσχετισμού δύναμης, πράγμα που καταγράφει διεξοδικά για ορισμένες χώρες ο Ian Gough στην μελέτη του για την πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους.

Μπορούσε κανείς να παρατηρήσει επίσης ότι το – πάλαι ποτέ, κοινωνικό - κράτος της δεκαετίας του 1970 χαρακτηρίστηκε από μια διττή κίνηση: από τη μια, οι περισσότεροι τομείς δαπανών – που αφορούσαν το σκέλος της πρόνοιας– δέχονταν περικοπές, από την άλλη, ορισμένα κονδύλια συνέχιζαν να αυξάνονται όπως λόγου χάρη εκείνα για την αστυνομία και το στρατό καθώς το κράτος θα έπρεπε να ήταν

---

¹²⁶ Γράβαρης, Πανταζής, «Ο Ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα...» ο.π.

¹²⁷ Gough, Η πολιτική οικονομία ..., ο.π., σ. 203-222

αυτό που θα απορροφούσε τους κραδασμούς προκαλούσε ο νέος συσχετισμός δυνάμεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η θέση του κράτους μετατοπίζεται από εκείνο του «ηγέτη» της προόδου, με την θέση – γνωστή από παλαιόθεν – του ηγέτη της τάξης και της ασφάλειας.

Οι πρώτες επιπτώσεις αυτής της πολιτικο-οικονομικής κατεύθυνσης εμφανίστηκαν έντονα στην δεκαετία του 1980. Η φτώχεια και η ανεργία είχαν επιστρέψει, η χρυσή εποχή, αναδρομικά, φαινόταν περισσότερο λαμπρή από ποτέ. Τώρα (1980) «πολλές από τις πλουσιότερες και αναπτυγμένες χώρες άρχισαν για μια ακόμη φορά να συνηθίζουν στην καθημερινή θέα των ζητιάνων στους δρόμους και στο συγκλονιστικό θέαμα των αστέγων».¹²⁸

Ο Διονύσης Γράβαρης μας υπενθυμίζει ότι υπήρχαν και άλλες ερμηνείες ως προς την κρίση του κοινωνικού κράτους όπως εκείνη που κατανοεί την κρίση του, ως κρίση ανισορροπίας μεταξύ των τομέων αναπαραγωγή του κεφαλαίου και άλλες που συνδέουν αποκλειστικά την κρίση του κοινωνικού κράτους με την (ανα)αποτελεσματικότητα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία συγκριτικά με τις δυνατότητες του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς.¹²⁹ Το εντυπωσιακό είναι ότι όποια και να ήταν η αφετηρία της ερμηνείας για την κρίση, η πολιτική πρόταση για την υπέρβασή της είχε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά: περικοπές στην αρχή, ιδιωτικοποιήσεις στην συνέχεια. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και κυρίως μετά το 1990 σχεδόν σε όλο τον κόσμο, οι ιδιωτικοποιήσεις, η απορρύθμιση, η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, έγιναν πράγματα πολύ συνηθισμένα. Οι πολιτικές ατζέντες ιδιωτικοποιήσεων εμφανίστηκαν δειλά στην δεκαετία του 1970, δυναμικά την δεκαετία του 1980 και θριαμβευτικά την δεκαετία του 1990. Σε αυτό το πλαίσιο, κόμματα με προγράμματα για την απελευθέρωση της αγοράς από την τυραννία του κράτους, νέρχονταν στην εξουσία, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο (όχι απαραίτητα με εκλογές), το ένα μετά το άλλο, σε πολλές χώρες (από την Λατινική Αμερική ως την Ευρώπη).

Την ίδια στιγμή, η σοσιαλδημοκρατία που υπήρξε κύριος εκφραστής της μεταπολεμικής συναίνεσης, έχανε, αρχικά, έδαφος ενώ στην συνέχεια, μέσω του τρίτου δρόμου, έμελλε να χάσει και τον εαυτό της καταλήγοντας να κολυμπάει στα

¹²⁸ Hobsbawm, Η εποχή των άκρων..., ο.π., σ. 333

¹²⁹ Διονύσης Γράβαρης «Τρεις Θέσεις Σχετικά με την Κρίση του Κοινωνικού Κράτους», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ.554-563

ίδια ιδεολογικά νερά με τους αντιπάλους της. Το ίδιο άλλωστε θα συμβεί και με χώρες όπως η κομμουνιστική Κίνα, η οποία κάνει ήδη τα πρώτα της βήματα προς τον «σοσιαλισμός της ελεύθερης αγοράς» το 1978. Ενώ στις αρχές του 1990 οι οικονομίες του πάλαι ποτέ υπαρκτού σοσιαλισμού θα γίνουν βασιλικότεροι του βασιλέως, ή με άλλα λόγια πιο παθιασμένοι νεοφιλελεύθεροι από τους νεοφιλελεύθερους, διατηρώντας ορισμένες τοπικές ιδιοτροπίες.

3.1.1 Ιδεολογία και Κράτος από το 1970

Στην μάχη των ιδεών ο νεοφιλελευθερισμός άρχισε να επικρατεί παρουσιάζοντας παλιές ιδέες σε νέες συσκευασίες καθώς το σύνολο των πεποιθήσεων που βλέπει την κοινωνία δεν έχει μεταβληθεί. Πλαισιώνεται όμως από ορισμένες οικονομικές παραδοχές που όταν μεταπηδούν στην πολιτική σφαίρα παράγουν ως πολιτική μορφή κάτι που μάλλον θα ξένιζε τους κλασσικούς του φιλελευθερισμού. Στον πυρήνα της σκέψης του νεοφιλελευθερισμού βρίσκονται η ατομική ελευθερία και η ατομική ιδιοκτησία που θα μπορούσε να σημαίνουν πολλά πράγματα αλλά κυρίως πρόκειται για την ατομική ευθύνη του κάθε ανθρώπου να πετύχει ο ίδιος την ευημερία του καθώς η νέα αντίληψη περί κράτους εγγυάται μόνο το πλαίσιο, την ελεύθερη αγορά. Αυτό είναι το πλαίσιο που το άτομο κατανοεί και συμμετέχει στην κοινωνία. Είναι μάλιστα τέτοια η αποθέωση του ατόμου από τους φορείς της «νέας» πίστης που διακηρύττουν κραυγαλέα πως «κοινωνία δεν υπάρχει καν»¹³⁰ και προσθέτουν πως η οικονομική ελευθερία είναι προϋπόθεση κάθε άλλης ελευθερίας. Υπό το πρίσμα αυτό η κοινωνία απέχει παρασάγγας από την ταξική ή οποιαδήποτε συλλογική της συγκρότηση και τελικά δεν είναι παρά ένα άθροισμα μεμονωμένων και μη προσδιορισμένων κοινωνικά, ατομικών ενεργειών και δράσεων.

Την ίδια στιγμή, ο νεοφιλελευθερισμός και οι νεοφιλελεύθεροι, τρέφουν βαθιά καχυποψία για κάθε είδος δημοκρατίας. Με αυτή την έννοια, η διακυβέρνηση βάσει της αρχής της πλειοψηφίας θεωρείται δυνητική απειλή για τα ατομικά δικαιώματα και τις συνταγματικές ελευθερίες. Έτσι, εξηγούνται μια σειρά από εθνικές και διεθνικές ανεξάρτητες αρχές (ποιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οι κεντρικές τράπεζες) οι

---

¹³⁰ Φράση που αποδίδεται στην Μάργκαρετ Θάτσερ γνωστή μεταξύ άλλων για την σκληρή νεοφιλελεύθερη πολιτική που εφάρμοσε από το 1979

οποίες δεν επιδέχονται δημοκρατικών ελέγχων και λειτουργούν στο όνομα της ουδετερότητας και του τεχνοκρατισμού. Κάθε κρατική παρέμβαση στην ατομική οικονομική δραστηριότητα, αποκρούεται ως «προσβολή» του πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων και ως εμπόδιο στην ατομική ελευθερία¹³¹ Ή μπορεί και όχι, καθώς, η παρέμβαση του κράτους είναι ευπρόσδεκτη ως προς την διαχείριση του μονοπωλίου της βίας ή/και στην χρήση του για την διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων, ή ακριβέστερα της τάξης και της ασφάλειας. Είναι επίσης ευπρόσδεκτη, η εν λόγω δυνατότητα του κράτος, όταν υπάρχει ανάγκη, που υπάρχει εγγενώς, διεύρυνσης αγορών, είτε για παράδειγμα κάμπτοντας τις αντιστάσεις των συνδικάτων στην εσωτερική αγορά είτε, στην εξωτερική (αγορά) πολιτική βοηθώντας διάφορα στοιχεία άλλων κρατών να αναλάβουν την εξουσία με τον έναν (πραξικόπημα) ή τον άλλον τρόπο (προπαγάνδα/πειθώ).¹³² Ίσως τις περισσότερες φορές με τον πραξικοπηματικό τρόπο, του σοκ και δέος, για να υπενθυμίσουμε μόνο τα παραδείγματα της «μακρινής» Χιλής και του «πρόσφατου» Ιράκ.¹³³

Υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις παρέμβασης του νεοφιλελεύθερου κράτους όπως είναι η ανάγκη να σωθούν οι επιχειρήσεις από την χρεοκοπία, είτε αυτό αφορά μια μεμονωμένη επιχείρηση, είτε το διεθνές σύστημα εν συνόλω και την ανάγκη «σωτηρίας» του όπως συνέβη σε σημαντικό βαθμό με την κρίση του 2008 όπου την παρέμβαση ανέλαβαν τυπικά διεθνείς οργανισμοί. Από την άλλη πάντως, αν «αποτύχει» κάποιος να βρει μια θέση εργασίας, καθώς δεν υπάρχουν θεσμικοί αποκλεισμοί, σύμφωνα πάντα με τους νεοφιλελεύθερους, ευθύνεται αποκλειστικά ο ίδιος που δεν επένδυσε στο ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω της εκπαίδευσης. Σε αυτό όμως θα επανέλθουμε διεξοδικότερα παρακάτω.

Ο Χάρβεϊ είναι ένας από εκείνους που εντοπίζουν τις εντάσεις και τις αντιφάσεις του νεοφιλελεύθερου κράτους καθώς και το χάσμα που έχει μεταξύ θεωρητικών παραδοχών και πραγματικότητας. Ο ίδιος τονίζει δε ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος έχοντας κάνει φύση του ορισμένες παραδοχές «επιδιώκει μονίμως εσωτερικές αναδιοργανώσεις και νέες θεσμικές διευθετήσεις που βελτιώνουν

---

¹³¹ Νίκος Παλαιολόγος, Εργασία και συνδικάτα στον 21ο αιώνα, ο.π., σ. 88

¹³² David Harvey, Νεοφιλελευθερισμός: ιστορία και παρόν, μτφρ. Α. Αλαβάνου, Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σ. 68-123

¹³³ Στο βιβλίο της Το Δόγμα του Σοκ η Naomi Klein(2010, Λιβάνης) περιγράφει τρόπους και μεθόδους που χρησιμοποίησαν οι δυνάμεις του νεοφιλελευθερισμού με σκοπό να «επιβάλλουν» την νέα συναίνεση.

την ανταγωνιστική του θέση ως οντότητας έναντι άλλων κρατών στην παγκόσμια αγορά»¹³⁴.

. Οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζονται από το κράτος ως εμπορεύματα, ενώ, όπως προσθέτει ο Χάρβεϊ «εν όψει μιας σύγκρουσης, το τυπικό νεοφιλελεύθερο κράτος θα κλίνει προς την πλευρά του καλού επιχειρηματικού κλίματος σε αντίθεση με τα συλλογικά δικαιώματα (και την ποιότητα ζωής) των εργαζομένων ή την ικανότητα του περιβάλλοντος να αναπαράγεται. [...] συνήθως ευνοεί την αξιοπιστία του χρηματοπιστωτικού συστήματος και τη φερεγγυότητα των χρηματοπιστωτικών θεσμών».¹³⁵ Με τα ως τώρα λεχθέντα εξηγούνται και οι διαταραχές στις σφαίρες Δημόσιο και ιδιωτικό όπου το νεοφιλελεύθερο κράτος προφανώς ευνοεί το δεύτερο.

Είναι γεγονός πάντως ότι, ο νεοφιλελευθερισμός, μόλις την δεκαετία 1970 βρήκε πρόσφορο έδαφος και επανεμφανίστηκε. Επισημαίνεται αυτό διότι μετά την κρίση του 1929 και κατά την διάρκεια της Κεννσιανής ηγεμονίας οι νεοφιλελεύθερες ιδέες (ήταν τότε σε πρώιμες εκδοχές ή βρίσκονταν υπό διαμόρφωση) φυτοζωούσαν στις ακαδημαϊκές αίθουσες λίγων πανεπιστημίων - της Αυστρίας στην αρχή, του Σικάγο αργότερα - και λιγότερων Think Tanks - και όσοι τις υποστήριζαν, αντιμετωπίζονταν συνήθως ως γραφικοί και περιθωριακοί. Οι ιδέες αυτές αξίωναν την «αλήθεια» της αποτελεσματικότερης μορφής οργάνωσης της οικονομίας και στην κρίση του κεννσιανισμού απάντησαν με την μονεταριστική θεωρία, μετατοπίζοντας την συζήτηση από την δημοσιονομική πολιτική στην νομισματική και από την (ενεργό) ζήτηση στην προσφορά χρήματος βαδίζοντας χέρι-χέρι με την αποσύνδεση του κεφαλαίου που είχε ήδη ξεκινήσει (παραγωγικού/χρηματοπιστωτικού)

Σε οικονομικό επίπεδο λοιπόν ο νεοφιλελευθερισμός βασίζεται στις «μακροοικονομικές» παραδοχές του νεοκλασικού μοντέλου το οποίο επαναφέρει την ιδέα της φυσικής τάσης προς την ισορροπία που έχει η αγορά και εξηγεί την αποτυχία της τελευταίας με βάση τον παράγοντα της ακαμψίας (κράτους, θεσμών, παραγωγής, κ.λπ.). Στο βαθμό που όλες οι ακαμψίες εκλείψουν και πράγματι η αγορά δεν διέπεται από κάποιο ρυθμιστικό πλαίσιο τότε για την εξήγηση της αποτυχίας της αγοράς, το νεοκλασικό μοντέλο προσφεύγει στο περίφημο επιχείρημα περί ατελούς πληροφορίας. Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την πρώτη περίπτωση (υφίστανται

---

¹³⁴ David Harvey, Νεοφιλελευθερισμός: ιστορία και παρόν, ο.π., σ. 98

¹³⁵ Ο.π., σ. 105

ακαμψίες) υποστηρίζει την άρση τους καθώς περιορίζεται η ικανότητα των τιμών να μεταβάλλονται σε συνάρτηση με τη διαφορά ζητούμενων και προσφερόμενων ποσοτήτων, ώστε να εξασφαλίζεται ισορροπία στην αγορά. Ο μηχανισμός εξισορρόπησης «στις νεοκλασικές αγορές προϋποθέτει δηλαδή ευκαμψία τιμών στην αγορά προϊόντων, μισθών στην αγορά εργασίας και επιτοκίων στην αγορά χρήματος, ενώ ο βαθμός ευκαμψίας εξαρτάται από τις συνθήκες ανταγωνισμού που επικρατούν στην αγορά»¹³⁶ Όπου «ευκαμψία» διαβάζουμε «ευελιξία» και σημειώνουμε ήδη από τώρα το γεγονός ότι η ευελιξία μετά την κρίση του 1973 περιορίζεται αποκλειστικά στην αγορά εργασίας.

Σχετικά με την αποτυχία της «απορρυθμισμένης» αγοράς η νεοκλασική θεωρία κατηγορεί την άνιση πρόσβαση στην πληροφορία. Υπό αυτό το πρίσμα εξηγούνται και τα διάφορα ζητήματα περί διαφάνειας που απασχολούν την παγκόσμια ατζέντα 4 δεκαετίας τώρα. Η εφαρμογή δε αυτής της ερμηνείας στην αγορά εργασίας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς για την μεγαλύτερη ανωμαλία της αγοράς εργασίας (ανεργία) δεν υφίσταται κάποιο δομικό πρόβλημα αλλά το γεγονός ότι η ύπαρξη θέσεων εργασίας δεν έχει υποπέσει στην αντίληψη του δυνάμει εργαζόμενου. Θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα σύντομα. Ο πυρήνας λοιπόν της νεοκλασικής σχολής «βασίζεται, στην πραγματικότητα, στη θεμελιακή πρόταση που αποδέχεται την ύπαρξη μονοτονικής αντίστροφης σχέσης μεταξύ Ποσοστού Κέρδους και Κεφαλαίου/Εργασίας»¹³⁷ που είναι η εξήγηση κατανομής του εισοδήματος σε όρους προσφοράς-ζήτησης

Η παραδοχή που κάνει η νεοκλασική θεωρία, και άρα οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις, καθιστώντας το κράτος *non grata* στην οικονομία πηγάζει από το γεγονός ότι στο νεοκλασικό μοντέλο αυτό αντιμετωπίζεται ως εξωγενής παράγοντας. Δεν βρίσκεται δηλαδή καν στο μοντέλο και στις εξισώσεις της οικονομίας, είναι αόρατο και τέτοιο πρέπει να μείνει καθώς ως εξωτερική συνθήκη που είναι, πρόκειται να δημιουργήσει περισσότερες αστάθειες παρά κάποια ομαλή κατάσταση. Άλλωστε, οι οικονομικές μονάδες λογίζονται ως ορθολογικοί δρώντες που λαμβάνουν

---

¹³⁶ Μαρία Καραμεσίνη, «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση», στο

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=432, ανακτήθηκε 5.09.2017

¹³⁷ Κώστας Μελάς, Αντιφάσεις της επονομαζόμενης «νεοκλασικής» οικονομικής θεωρίας, ΕΚΚΕ 1987, σ. 73

αποφάσεις με γνώμονα την μεγιστοποίηση της χρησιμότητάς τους (καταναλωτές) και την μεγιστοποίηση των κερδών τους (επιχειρήσεις).

Επίσης, η νεοφιλελεύθερη θεωρία περί τεχνολογικής αλλαγής βασίζεται στις «καταναγκαστικές» δυνάμεις του ανταγωνισμού που ωθούν τις επιχειρήσεις να καινοτομούν για να πάρουν πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών. Το κίνητρο δε σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής δίδεται με τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας που καθιστούν αποκλειστική την χρήση των νέων τεχνολογιών. Πρόκειται φυσικά για μια μορφή «ανελευθερίας» αλλά αυτή ίσως είναι από τις λιγότερο έντονες αντιφάσεις της νεοκλασικής σχολής. Περισσότερο ενδιαφέρον έχει το ζήτημα των μονοπωλίων και των ολιγοπωλίων, μορφή δηλαδή αποτυχίας της ελεύθερης αγοράς, όπου η αμηχανία εκφράζεται με το ότι η νεοκλασική σχολή εστιάζει την προσοχή στην εύκολη επισήμανση ότι δύναται δηλαδή να υπάρχουν ουσιαστικά εμπόδια στην είσοδο των ανταγωνιστών.¹³⁸ Από την άλλη, αναγνωρίζονται ως ένα βαθμό τα φυσικά μονοπώλια και παρότι ενοχλούν το μοντέλο αυτό προτείνει το σπάσιμο της χρήσης τους στο βαθμό του εφικτού (χρήση π.χ του δικτύου της μεταφοράς ενέργειας της Δ.Ε.Η από άλλες επιχειρήσεις κ.λπ.). Οι υπόθέσεις πάντως περί τέλει πληροφόρησης και τέλει ανταγωνιστικών αγορών φαίνονται «είτε αφελώς ουτοπικές είτε (πρόκειται για) σκόπιμη συσκότιση των διαδικασιών που οδηγούν στη συγκέντρωση πλούτου, και άρα στην παλινόρθωση της ταξικής ισχύος».¹³⁹ Εν πάση περιπτώσει, ο ανταγωνισμός και η ανταγωνιστικότητα των οικονομικών δρώντων (άτομα – επιχειρήσεις, νοικοκυριά – κράτη) είναι σύμφωνα με αυτή την σχολή σκέψης, το απόλυτο προσόν σε τέτοιο βαθμό που αποτελούν συνάμα πρόβλημα και λύση μιας οικονομίας. Στην Ελλάδα για παράδειγμα των νεοφιλελεύθερων μνημονίων το βασικό πρόβλημα της οικονομίας ήταν η ανταγωνιστικότητα της εγχώριας οικονομίας ενώ τα μέτρα για την «θεραπεία» της ήταν η διαρθρωτική προσαρμογή της οικονομίας για να γίνει ανταγωνιστικότερη. Μια «θεραπεία» που αν εξαιρεθεί σε ένα βαθμό η γενικευμένη βία (ή μήπως δεν πρέπει να εξαιρεθεί;) είχε όλα τα απαραίτητα συστατικά που έγιναν γνωστά στην προσπάθεια μετάβασης των νεοκλασικών παραδοχών στην πράξη, αυτό δηλαδή που έχει ονομαστεί ως νεοφιλελευθερισμός. Ποια είναι τα συστατικά; μαζικές ιδιωτικοποιήσεις, επέκταση της ιδιωτικής έναντι της δημόσιας σφαίρας, υποτίμηση της εργασίας και κατάργηση

¹³⁸ David Romer, Προχωρημένη μακρο-οικονομική, μτφρ. Θ. Βασιλείου, Τυπωθήτω, Αθήνα 2006, σ. 339-418

¹³⁹ Harvey, Νεοφιλελευθερισμός: ιστορία και παρόν, ο.π., σ. 102

«ακαμψιών»¹⁴⁰ στην αγορά εργασίας, φορολογική πολιτική (για να διατηρηθεί το κράτος νυχτοφύλακας) εις βάρος των πολλών και φορολογικοί παράδεισοι για το μεγάλο κεφάλαιο κ.λπ.

3.1.2 Διεθνοποίηση Κεφαλαίου & Καθεστώς Ευέλικτης Συσσώρευσης

Υπό μια έννοια η καπιταλιστική οικονομία ήταν πάντοτε διεθνοποιημένη. Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1970 όμως γίνονται ορισμένες ποιοτικές μεταβολές που τη διαφοροποιούν από το άμεσο τουλάχιστον παρελθόν. Το γεγονός για παράδειγμα ότι το κεφάλαιο αξιοποιεί την νέα τεχνολογία προς μια κατεύθυνση διεύρυνσής του καθώς και το ότι τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο εκλείπουν οι κανονιστικές ρυθμίσεις. Όμως πως φτάσαμε σε αυτό το σημείο;

Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η βιομηχανική ανάπτυξη άλλων οικονομιών (αναπτυγμένων αλλά και αναπτυσσόμενων χωρών) κατά την διάρκεια των δεκαετιών του 1950/60 είχε αρχίσει ήδη να προκαλεί τριβές στον διεθνή ανταγωνισμό. Η πίεση αυτών των τριβών οδήγησε την ηγέτιδα δύναμη, τις Η.Π.Α στην ανεπίσημη εγκατάλειψη του Μπρέτον Γουντς το 1968 υποτιμώντας το δολάριο με σκοπό την οχύρωση της θέσης της στον διεθνή ανταγωνισμό. Με την επίσημη εγκατάλειψη του Μπρέτον Γουντς (1971) εγκαταλείφθηκε και η σταθερότητα του συστήματος διεθνών πληρωμών και έτσι εγκαινιάζεται ένας νέος κύκλος αναζήτησης διεθνούς ισορροπίας, και κυρίως ένας κύκλος αναζήτησης νέων πεδίων κερδοφορίας. Η αναζήτηση αυτή είχε διπλή κατεύθυνση με μια ταυτόχρονη αντανάκλαση σε εσωτερικές και εξωτερικές (δυνάμει) αγορές. Αποτέλεσμα της προς τα έξω αναζήτησης για κερδοφορία ήταν η αποσύνδεση των δυο βασικών μερίδων του κεφαλαίου: του χρηματοπιστωτικού από την μια και του βιομηχανικού από την άλλη. Την ίδια στιγμή, η εσωτερική αναζήτηση είχε ως αποτέλεσμα οι σφαίρες εξάπλωσης του κράτος να φαντάζουν ως μια ιδιαίτερα ελκυστική λεία για το κεφάλαιο.

Η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των δυτικών οικονομιών οδήγησε επίσης σε έναν αγώνα για τη βελτίωση των εξαγωγών πράγμα που σταδιακά γενικεύει την

---

¹⁴⁰ Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, Συνδικάτων, Μονιμότητας κ.λπ.

αντίληψη που λέει «ότι για να πουλήσει κανείς στο εξωτερικό πρέπει να είναι εγκατεστημένος στο εξωτερικό, να κάνει τη συναρμολόγηση εκεί, ή ακόμη και ολόκληρη την παραγωγή (για τη μείωση του κόστους παραγωγής καθώς το κόστος της εργασίας σε τρίτες χώρες ήταν πολύ φθηνότερο). Γίνεται πλέον κανόνας, η σπάνια στο παρελθόν περίπτωση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου: εγκατάσταση θυγατρικών εταιρειών ή εξαγορά επιχειρήσεων του εξωτερικού».¹⁴¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η καλή φήμη του προστατευτισμού, ακριβέστερα της ρύθμισης, ξεθώριασε απότομα την δεκαετία του 1970, και την θέση του πήρε ο διεθνής ανταγωνισμός που θεωρήθηκε υγιής, εφόσον βελτιώνει την αποδοτικότητα και την παραγωγικότητα, και την ίδια στιγμή χαμηλώνει τις τιμές και κατά συνέπεια χαλιναγωγεί τις πληθωριστικές τάσεις που εξελίσσονταν σε ολόένα και μεγαλύτερο πρόβλημα για τις δυτικές οικονομίες. Κατά συνέπεια, τα κράτη άρχιζαν διαπραγματεύσεις για τη μείωση των εμποδίων με σκοπό την διευκόλυνση της διασυνοριακής κίνησης των κεφαλαίων «απελευθερώνοντας» με αυτό τον τρόπο τις αγορές πρώτα για τα εμπορεύματα και το κεφάλαιο, και ύστερα για την εργασία.

Οι παραπάνω μεταβολές ήταν τα φανερά σημάδια μιας νέας μορφής του καπιταλισμού που έψαχνε νέους τρόπους απόσπασης υπεραξίας πιέζοντας επί της ουσίας σε δύο κατευθύνσεις: άρση εμποδίων, ως προς την διάσταση του χώρου, και γρήγορα κέρδη ως προς την διάσταση του χρόνου. Υπάρχει δε μια έννοια που περιγραφεί όλα τα δεινά του προηγούμενου συστήματος: ακαμψία. Η ακαμψία λοιπόν αντιμετωπίζεται ως το μέγιστο πρόβλημα καθώς εντοπίζεται σε όλες τις διαστάσεις της παραγωγικής δραστηριότητας «εμποδίζοντας» την κερδοφορία του κεφαλαίου. Συνεπώς, πρωταρχικός στόχος δεν θα μπορούσε παρά να ήταν η άρση πάσης φύσεως ακαμψίες, από τα κρατικά σύνορα και το κράτος αυτό καθαυτό (προστατευτισμός) ως την γραφειοκρατία της παραγωγής ως την αγορά εργασίας (συλλογικές συμβάσεις κ.λπ.) και σε αυτή την κατεύθυνση ο ρόλος των νέων τεχνολογιών ήταν καθοριστικός.

Έτσι, οι νέες τεχνολογίες σε συνδυασμό με τις μεταβολές στην κίνηση του κεφαλαίου δεν προκαλούν απλώς μια κάποια τομεακή αλλαγή στην οικονομία αλλά, μεταβάλλουν σχεδόν – παρότι ο τρόπος παραγωγής παραμένει καπιταλιστικός- ριζικά την οικονομική δραστηριότητα. Ήδη λοιπόν, από την δεκαετία 1970 αρχίζει να

---

¹⁴¹ Beaud, Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981, ο.π., σ. 327 (η παρένθεση δική μου)

συντελείται μια σταδιακή μετάβαση του παραγωγικού προτύπου που διαμορφώνει μια διαφορετική στρατηγική για τις επιχειρήσεις. Το κέντρο βάρους της οικονομικής ανάπτυξης των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών μετατοπίζεται από την μεταποίηση στις υπηρεσίες συγκροτώντας έτσι ένα εντελώς νέο καθεστώς συσσώρευσης το οποίο καθρεφτίζει ένα επίσης διαφορετικό σύστημα πολιτικής και κοινωνικής ρύθμισης. Ο David Harvey το αποκαλεί «καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης και σημειώνει πως αυτό χαρακτηρίζεται από την άμεση και απόλυτη αντιπαράθεση με τις ακαμψίες του φορντισμού καθώς βασίζεται στην ευελιξία σε σχέση με την εργασιακή διαδικασία, τις εργασιακές σχέσεις, τα προϊόντα και τα πρότυπα κατανάλωσης. Ο ίδιος επισημαίνει τα χαρακτηριστικά του καθεστώτος ευέλικτης συσσώρευσης όπου παρατηρεί την εμφάνιση νέων τομέων παραγωγής, νέων τρόπων παροχής χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, νέων αγορών και, πάνω απ' όλα, τους έντονους ρυθμούς εμπορικής, τεχνολογικής και οργανωτικής καινοτομίας.¹⁴² Τα συστατικά στοιχεία του νέου καθεστώτος συσσώρευσης σκιαγραφεί επίσης ο Beaud Michel ο οποίος φαίνεται να ταυτίζεται με τον Harvey καθώς διακρίνει ως σημαντικότερα σημεία τα εξής: τις μεταβολές στην διαδικασία της εργασίας, την σημαντική αναταραχή στον τρόπο ζωής που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση μιας «νέας μαζικής κατανάλωσης» και την οξύτερη διαφοροποίηση στις μορφές κινητοποίησης των εργαζομένων.¹⁴³ Η Γεωργία Πετράκη επίσης κινείται στο ίδιο πλαίσιο αναδεικνύοντας ως βασικές αρχές του νέου μοντέλου συσσώρευσης την «ενσωμάτωση της ζήτησης στην διαδικασία της παραγωγής, την αποκέντρωση στην διαδικασία λήψης απόφασης, την μείωση της ενδιάμεσης ιεραρχίας, την ανάπτυξη δικτύων προκειμένου να αξιοποιηθούν συγκριτικά πλεονεκτήματα από την εξειδίκευση και τη συνεργασία καθώς και από σταθερές σχέσεις υπεργολαβίας προκειμένου να επιτευχθεί η ποιότητα και η καινοτομία».¹⁴⁴ Η αυξανόμενη διεθνοποίηση λοιπόν των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων συνδέεται άμεσα με πολιτικές αυξανόμενης ευελιξίας προς μια κατεύθυνση βελτίωσης της ικανότητας προσαρμογής των επιχειρήσεων στις ανάγκες που δημιουργούν οι κανόνες του ανταγωνισμού.

---

¹⁴² David Harvey, *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural changes*, Blackwell Publishers, Cambridge 1990, σ. 147

¹⁴³ Beaud, *Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981*, ο.π., σ. 352

¹⁴⁴ Γεωργία Πετράκη, *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*, ο.π., σ. 95

Πάντως, πρέπει να σημειωθεί, πως έχουν χυθεί τόνοι μελάνης για την κατανόηση της καπιταλιστικής δομής κατά την διάρκεια και μετά την αναδιάρθρωσή της από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ένα ολόκληρο πλέγμα εννοιολογικού μηχανισμού επιστρατεύτηκε στην προσπάθεια περιγραφής των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της νέας πραγματικότητας με τις ερμηνείες και τις προσεγγίσεις να διαφέρουν, ανάλογα με τον βαθμό που οι εκφραστές τους βλέπουν το νέο ως συνέχεια του παλιού ή ως κάτι εξολοκλήρου καινούργιο. Οι ερμηνείες μπορούν επίσης να κατηγοριοποιηθούν βάσει του κέντρου βάρους των μετασχηματισμών. Έτσι κάποιοι εντοπίζουν τον πυρήνα των μεταβολών στην σφαίρα του πολιτισμού ενώ άλλοι περιορίζονται στη σφαίρα της παραγωγής/οικονομίας. Συνεπώς, έχουμε αναλύσεις, από τον ύστερο καπιταλισμό του Mandel, που υιοθετεί στην συνέχεια τον όρο νεοκαπιταλισμός του Gorze, στην Μετακαπιταλιστική Κοινωνία του Drucker, από την μεταβιομηχανική κοινωνία των Turain και Bell στην κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας του Castell, από την μετανεωτερικότητα των Harvey, Giddens, Bauman, Lyotar και τον αποδιαργανωμένο καπιταλισμό των Lash & Urry μέχρι την κοινωνία της διακινδύνευσης του Beck. Οι πιο τολμηροί δε, ενέπεσαν μάλλον σε μια τελεολογία για το τέλος του προλεταριάτου (Gorze) το τέλος της εργασίας (Rifkin) ή ακόμα και το τέλος της ιστορίας (Fukuyama).

Σε κάθε περίπτωση, στο νέο οικονομικό και παραγωγικό πλαίσιο αναδεικνύεται η πολυεθνική επιχείρηση ως βασικός δρών στην οικονομία. Η πολυεθνική επιχείρηση φτάνει σε τέτοιο σημείο συσσώρευσης κεφαλαίου που, όχι σπάνια, ξεπερνά και προϋπολογισμούς κρατών. Βασικό σκέλος λοιπόν της νέας παγκόσμιας - μετά το 1990 - οικονομίας αποτελεί η διόγκωση και η διεθνοποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος που με την εφαρμογή της τεχνολογίας δημιουργεί μια νέα φάση κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και έναν νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας που χωρίζει – για άλλη μια φορά – τον κόσμο σε κέντρο και περιφέρεια (παλαιότερα αναπτυγμένο-αναπτυσσόμενο-υπανάπτυκτο). Την ίδια στιγμή, αναδεικνύεται η ανάγκη για την αναβάθμιση των εργατικών δεξιοτήτων μέσω της επανακατάρτισης καθώς, «ο πυρήνας των νέων τεχνολογιών βρίσκεται στην επεξεργασία της πληροφορίας» που είναι, το πρωταρχικό διακριτό γνώρισμα του νέου τεχνολογικού υποδείγματος. Η δυνατότητα επεξεργασίας της πληροφορίας γίνεται η κεντρική δραστηριότητα που διέπει την

αποτελεσματικότητα και την παραγωγικότητα σε όλες τις διαδικασίες παραγωγής, διανομής, κατανάλωσης και διαχείρισης.¹⁴⁵

Οι οικονομίες του κέντρου αναλαμβάνουν κυρίως τον τριτογενή τομέα ενώ εκείνες τις περιφέρειες τον δευτερογενή. Σχετικά με τις βιομηχανίες των δυτικών καπιταλιστικών χωρών αποτελεσματικό και άρα κερδοφόρο επιχειρηματικό μοντέλο (εμφανίζεται να) είναι αυτό που κατασκευάζει στις χώρες της περιφέρειας τα εξαρτήματα/κομμάτια ενός προϊόντος και βάζει την σφραγίδα στο τελικό προϊόν ωσάν αυτό να παράχθηκε από του «μανατζαραίους» του κέντρου.

Σε αυτό το πλαίσιο η ακαμψία του φορντικού μοντέλου φαινόταν ήδη μακρινό παρελθόν. Ο ανταγωνισμός λοιπόν ανάμεσα στις κυριότερες καπιταλιστικές χώρες εξαιτίας της σταδιακής διάβρωσης των εθνικών αγορών, οι εξαγωγές που πολλαπλασιάστηκαν, οι επενδύσεις στο εξωτερικό, ο εν αποσυνθέσει ηγετικός ρόλος των ΗΠΑ -σε αντίθεση με την άμεση μεταπολεμική περίοδο- και το γεγονός ότι το διεθνές νομισματικό σύστημα, βασισμένο στο δολάριο, κατέρρευσε, έκαναν πολλούς να μιλάνε για μια νέα εποχή. Μια εποχή που θα εξασφάλιζε την ίδια στιγμή κέρδη για το κεφάλαιο και θα έσπαγε την γραφειοκρατία, την ιεραρχία και κυρίως την σκληρή ρουτίνα του φορντισμού. Η υπόσχεση με την αυτοματοποίηση ήταν διπλή. Είχε αποδέκτες όσο το κεφάλαιο όσο και την εργασία. Μάλλον ως προς το πρώτο τα κατάφερε αρκετά καλά. Τι συνέβη με το δεύτερο; Ποια τα αποτελέσματα της αυτοματοποίησης και του νέου μοντέλου στην φύση της εργασίας;

3.2 Μεταφορντισμός: Αυτοματοποίηση και Ευελιξία

Η πρόοδος των συστηματοποιημένων γνώσεων που ονομάζουμε επιστήμη έχει συχνά ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της τεχνολογίας, δηλαδή των παραγωγικών δυνάμεων, και την χρήση τους στην διαδικασία της παραγωγής. Ο Γάλλος Ζακ Ελλύλ ορίζει ως τεχνολογία το σύνολο των ορθολογικά επιλεγμένων μεθόδων που στοχεύουν στην απόλυτη αποτελεσματικότητα σε κάθε πεδία ανθρώπινης

---

¹⁴⁵ John Allen, «Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός», μτφρ. Θ Τσακίρης, στο Stuart Hall, Anthony McGrew, David Held {επιμ.}, Η Νεωτερικότητα Σήμερα, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ.297

δραστηριότητας»¹⁴⁶ Πάντως, η εισαγωγή των νέων μεθόδων στην παραγωγική διαδικασία αποτελεί άλλοτε καθοριστικό παράγοντα μεταβολής στην οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής μορφής και άλλοτε διαμορφώνει έντονα τις σφαίρες της κοινωνικής πραγματικότητας χωρίς να ξεριζώνει τον πυρήνα τους μεταβάλλοντας δε αυτή καθαυτή την μορφή της παραγωγικής δραστηριότητας. Σε ποια από τις 2 εκδοχές εντάσσονται οι αλλαγές της δεκαετίας του 1970;

Ο Peter Drucker λαμβάνοντας υπόψη το νέο πλαίσιο έκανε χρήση της έννοιας μετακαπιταλισμός και άρα θα έλεγε πως αυτό που συνέβη την δεκαετία του 1970 εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με μετασχηματισμούς όπως αυτοί που επήλθαν με την ανακάλυψη του νέου κόσμου και την γαλλική επανάσταση. Ο ίδιος παρότι αναγνωρίζει ότι μετά το 1970, η αγορά παραμένει εκείνος ο μηχανισμός ενσωμάτωσης της οικονομικής δραστηριότητας και κατανομής του πλούτου, υποστηρίζει ότι ο μετασχηματισμός σε πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο είναι τέτοιος που μας οδήγησε σε μια μετα-καπιταλιστική κοινωνία που στον πυρήνα της βρίσκεται η γνώση ως νέα πηγή πλούτου.¹⁴⁷

Ο Anthony Giddens ασπάζεται μια διαφορετική προσέγγιση καθώς επισημαίνει πως οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες παραμένουν καπιταλιστικές με βάση τα εξής κριτήρια: «α) η παραγωγή έχει ως σκοπό το κέρδος, που στηρίζεται στην κυριαρχία του ιδιωτικού κεφαλαίου, αποτελώντας την κινητήρια δύναμη του οικονομικού συστήματος β) η ατομική ιδιοκτησία, ιδιαίτερα η ιδιοκτησία κεφαλαίου, παραμένει εξαιρετικά άνηση και γ) η ταξική πάλη εξακολουθεί να έχει πρωταρχική σημασία τόσο για την οικονομία όσο και για την πολιτική.¹⁴⁸ Υποθέτουμε πως ο Καρλ Μαρξ θα παρατηρούσε ακόμα και σήμερα πως παραμένουμε στην επικράτεια του καπιταλισμού καθώς το κεφάλαιο παραμένει ως «νεκρή εργασία να ζωογονείται σαν το βρικόλακα μέσα από την απομύζηση ζωντανής εργασίας και ζει τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο απομυζά». ¹⁴⁹ Πάντως, είναι τέτοια η φαιά ουσία που αφιέρωσαν οι μελετητές της κοινωνίας σε αυτό το ζήτημα της εξελίξης - κυρίως οι επιπτώσεις - της τεχνολογίας στους τομείς της ηλεκτρονικής τεχνολογίας, της ρομποτικής

---

¹⁴⁶ Carl Mitcham, Η τεχνολογική σκέψη. Το μονοπάτι μεταξύ μηχανοτεχνίας και φιλοσοφίας, μτφρ. Χ. Κόκκινος, Γ. Νιάδας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2005, σ. 71-76

¹⁴⁷ Peter Drucker, Post-capitalist society, Roadledge, NY 1993, σ. 4 - 8

¹⁴⁸ Anthony Giddens, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, μτφρ. Ντ. Τριανταφυλλου, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 44

¹⁴⁹ Marx., Το Κεφάλαιο, ο.π., σ. 204

βιοτεχνολογίας, της πληροφορικής-τηλεματικής, και της ψηφιακής, που εύλογα προκύπτει το ερώτημα για τον «πραγματικό» χαρακτήρα των επιδράσεων της τεχνολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο για παράδειγμα, ορισμένοι, όπως ο Μάνουελ Κάστελ (1981), μίλησαν για κοινωνία της γνώσης και άλλοι, όπως ο Άλέν Τουρέν (1971), για μεταβιομηχανική κοινωνία. Άλλοι έκαναν λόγο για 3^η βιομηχανικοί επανάσταση¹⁵⁰ ενώ αρκετά νωρίτερα κάποιοι άλλοι έκαναν χρήση του όρου επιστημονικοτεχνική επανάσταση.¹⁵¹ Είναι σαφές όμως ότι δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ η εν λόγω συζήτηση. Αυτό όμως που είναι αναγκαίο εδώ είναι να εστιάσουμε αμέσως στις επιδράσεις που προκάλεσαν οι νέες τεχνολογίες στην μορφή οργάνωσης της εργασίας. Με αυτή την έννοια πρέπει πρώτα να επισημάνουμε ότι οι νέες αυτές τεχνολογίες παρουσιάστηκαν ως μια συνεκτική απάντηση για την υπέρβαση της κρίσης (1970) μέσω της αναδιάρθρωσης της καπιταλιστικής οικονομίας και της παραγωγικής διαδικασίας.¹⁵²

Σε αυτό το σημείο είναι ανάγκη να εντοπιστούν οι επιδράσεις των νέων τεχνολογιών στις μορφές οργάνωσης της εργασίας και ως εκ τούτου θα εστιάσουμε σε αυτό που ονομάστηκε μεταφορντισμός¹⁵³ Ο Richta Radivan (1967) παρατηρούσε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 την πρωτοτυπία της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης (δική του ορολογία), σύμφωνα με τον οποίο είναι η αρχή της *αυτοματοποίησης*. Υπό το πρίσμα αυτό οι νέες τεχνολογίες εκτοπίζουν από την άμεση παραγωγή της περιορισμένες φυσικές και πνευματικές δυνάμεις του ανθρώπου δίνοντας στην παραγωγή μια εσωτερική τεχνική ενότητα που αποτελεί την βάση για την αυτόματη ανάπτυξη της παραγωγής. Ο Radivan υποστηρίζει στη συνέχεια πως με την είσοδο της επιστήμης στο σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας, εκείνη (η επιστήμη) γίνεται βαθμιαία, η κεντρική παραγωγική δύναμη της κοινωνίας και ουσιαστικά ο «αποφασιστικός παράγοντας» της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.¹⁵⁴ Ωστόσο, στα πρώτα της στάδια, η αυτοματοποίηση αφορούσε μόνο τον

---

¹⁵⁰ Jeremy Rifkin, Η Τρίτη Βιομηχανική Επανάσταση, μτφρ. Α. Φιλιπάτος, Λίβανης, Αθήνα 2012

¹⁵¹ Radovan Richta, Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι, ο.π.

¹⁵² Είναι ευρύτερα γνωστό ότι οι σημαντικότερες εφευρέσεις σε επίπεδο τεχνολογίας έγιναν τις 2 δεκαετία που ακολούθησαν την δεκαετία του 1970. Η διαδικασία αυτή φυσικά δεν σταμάτησε ποτέ καθώς συνεχίζεται ως τις μέρες μας όπου υφίσταται, έστω και σε πρωτόλειο στάδιο, 3D εκτυπωτής με τον οποίο είναι εφικτή η παραγωγή αντικειμένων/προϊόντων/αξιών με το πάτημα ενός κουμπιού.

¹⁵³ Εδώ δεν υπάρχει χώρος να ασχοληθούμε με τις σημαντικές ενδεχομένως λεπτομέρειες της συζήτησης περί νεοφορντισμού και μεταφορντισμού. Τονίζουμε επίσης ότι τώρα θα εστιάσουμε στην διάσταση της παραγωγής όχι στις κοινωνικές ή πολιτικές προεκτάσεις.

¹⁵⁴ Richta, Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι, ο.π., σ. 31-37

τομέα εκείνο του παραγωγικού συστήματος που παράγει ενδιάμεσα μέσα παραγωγής (τομέας II)¹⁵⁵.

Οι νέες τεχνολογίες, διευκόλυναν όπως είδαμε την επέκταση του κεφαλαίου προς τον χώρο και τον χρόνο, η αυτοματοποίηση της παραγωγής αύξησε την παραγωγικότητα χάριν στην «ρομποτοποίηση» της παραγωγής και το γεγονός ότι οι υπολογιστές έγιναν τρόπον τινά το «πραγματικό μυαλό» της αυτοματοποιημένης μονάδας έδειχναν πως τα πράγματα άλλαζαν σημαντικά. Σε αυτό το πλαίσιο της «νέας οικονομίας», η ανταγωνιστική επιχείρηση εξαρτάται ναι μεν από την δυναμική της παραγωγικότητας, περισσότερο δε εξαρτάται από το κατά πόσο υπάρχει η ευελιξία/ευλυγισία που επιτρέπει τις γρήγορες προσαρμογές όσον αφορά τη ρύθμιση της αβεβαιότητας που επικρατεί στις παραγγελίες ή στις διακυμάνσεις της αγοράς.¹⁵⁶

Συνεπώς, αν μπορούσαμε να περιγράψουμε τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής υπό τον μεταφορντισμό αυτός θα ήταν πως επρόκειτο για μια διαδικασία στην οποία οι επιχειρήσεις υιοθετούν ευέλικτες τεχνολογίες αυτοματισμού και ευέλικτα συστήματα παραγωγής. Λόγω της γεωγραφικής διασποράς των μονάδων παραγωγής μάλιστα, σε ένα πρώτο στάδιο της αυτοματοποίησης, προκύπτει η ανάγκη της συγκέντρωσης πληροφοριών και της συγκέντρωσης του ελέγχου γεγονός που οδηγεί στην «απομάκρυνση» του χειρονακτικού χειριστή δια της εισαγωγής μικροεπεξεργαστών. Κατά συνέπεια, το δεύτερο στάδιο της αυτοματοποίησης δεν μπορεί παρά να χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή ενός συστήματος ελέγχου και εντολών με την βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται η τεχνική υποδομή της ανταλλαγής πληροφοριών. Η επέκταση του ανθρώπινου σώματος γίνεται το πληκτρολόγιο που αποτελεί πλέον το μέσο με το οποίο μεταβιβάζονται οι εντολές καθώς ολόκληρα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας έχουν συνδεθεί μεταξύ τους.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Σταδιακά και στους τομείς 1 (παραγωγής μέσω εργασίας) και III (παραγωγής μέσω και αντικειμένων κατανάλωσης) για περισσότερα βλ. Ίωακείμογλου. Η., *Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης*, Θέσεις, τεύχος 4, 1983, Ανακτήθηκε: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=58 (τελευταία πρόσβαση 02.09.2017)

¹⁵⁶ Benjamin Coriat, *Ρομποτική, Ασυνέχεια*, μτφρ. Ει. Μιγάδη, Αθήνα 1988, σ. 72-86

¹⁵⁷ Ρυλμόν Λινάρδος, «Νέες τεχνολογίες, οργάνωση της εργασίας και σχηματισμός των ειδικοτήτων», στο <http://www.inegsee.gr/ekdosi/Nees-texnologies-organwsh-ths-ergasias-kai-sxhmatismos-twneidikothtwn/>, ανακτήθηκε 29/08/2017 σ. 92 -106,

Όπως πάντως το φορτιστικό έτσι και το μεταφορτιστικό μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής εμφανίζεται σε διάφορες εκδοχές. Στο έργο της για τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας η Γεωργία Πετράκη συμπυκνώνει αυτές τις εκδοχές σε 4 μοντέλα: το Ιαπωνικό μοντέλο, το αμερικανικό μοντέλο των ανθρώπινων πόρων, το σουηδικό κοινωνικοτεχνικό μοντέλο, και το γερμανικό μοντέλο της υψηλής ειδίκευσης. Βασικές τεχνικές οργάνωσης της παραγωγής του πρώτου μοντέλου ήταν η πολιτική διαχείρισης των αποθεμάτων με βάση την σωστή ώρα (just-in-time) που συνεπάγεται μείωση ή/και πλήρη εξαφάνιση των αποθεμάτων και αναζήτηση συνεχούς βελτίωσης των μεθόδων παραγωγής. Το αμερικανικό μοντέλο αναπτύσσεται ήδη από την δεκαετία του 1950 και συνδέεται άμεσα με την «φιλοσοφία» του συμπεριφορισμού καθώς οι διευθυντές των επιχειρήσεων προσπαθούσαν να πείσουν τους εργαζόμενους για τα πραγματικά τους συμφέροντα τα οποία προφανώς δεν ταυτίζονταν με τα συνδικάτα και την συλλογική δράση. Η πηγή αύξησης της παραγωγικότητας σε αυτή την περίπτωση ήταν η παροχή ατομικών κινήτρων μέσω τεχνικών αναγνώρισης και επικοινωνίας σε συνδυασμό με μια επιφανειακή διεύρυνση των καθηκόντων και των δεξιοτήτων. Το σουηδικό ή σκανδιναβικό μοντέλο εστίαζε στην ποιότητα της εργασίας καλλιεργώντας τις εργατικές ειδικότητες ως ολοκληρωμένα επαγγέλματα. Παράλληλα, σπάζοντας την σκληρή γραφειοκρατία και την ιεραρχία στους χώρους εργασίας, έδωσε βάρος στις αυτοδιοικούμενες ομάδες εργασίας. Το τέταρτο, μοντέλο εφαρμόστηκε στους ηγεμονικούς κλάδους της γερμανικής οικονομίας και χαρακτηρίστηκε από την ποιότητα της εργασίας και των προϊόντων καθώς και τις συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Πέραν πάντως των πολυεθνικών επιχειρήσεων που αναφέραμε νωρίτερα στην εποχή του μεταφορντισμού πολλαπλασιάζονται οι μικρές επιχειρήσεις (με όρους franchise) καθώς έχουν την δυνατότητα να προσαρμοστούν στην ασταθή ζήτηση της αγοράς, αλλά και οι υπεργολαβίες οι οποίες εμφανίζονται ως μια μέθοδος άμεσης άρσης των ακαμψιών στους όρους εργασίας. Στο ζήτημα της εργασίας μάλιστα η «καινοτομία» των τεχνολογικών αλλαγών και της διαμόρφωσης του μεταφορντισμού είναι η εμφάνιση της ανάγκης για ένα εργατικό δυναμικό που έχει μια ιδέα για όλες τις παραγωγικές διαδικασίες καθώς το πολυδύναμο χαρακτηριστικό της εργασίας είναι απαραίτητο για την αποτελεσματική χρήση των νέων τεχνολογιών. Υπό αυτό το πρίσμα είναι σαφής η σύνδεση του μεταφορντισμού τρόπου οργάνωσης της

παραγωγής με την ανάγκη για μια συνεχή εκπαίδευσης και επανακατάρτιση. Τα ζητήματα αυτά θα μας απασχολήσουν αμέσως παρακάτω. Έχει νόημα να κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο με την εξής ερώτηση: τελικά οι νέες τεχνολογίες είναι καλές οι κακές για τον άνθρωπο ή καλύτερα σε άλλη διατύπωση, διευκολύνουν ή επιβαρύνουν τον ανθρώπινο βίο;

Είναι αμφίβολο αν όλες οι μέχρι σήμερα (19^ο αιώνας) μηχανικές εφευρέσεις ελάφρυναν τον καθημερινό μόχθο οποιουδήποτε ανθρώπινου όντος, θα απαντούσε ο John. S. Mill εκφράζοντας μια δικαιολογημένα απαισιόδοξη άποψη. Ως προς την κατανόηση του «δικαιολογημένα» συνιστούμε στον αναγνώστη να ανακαλέσει στην μνήμη του τις συνθήκες ζωής της εποχής του Mill ή να ανατρέξει στο ιστορικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας (κεφ.1.3). Οριοθετώντας την ανάπτυξη της τεχνολογίας στο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο (καπιταλισμός) ο Καρλ Μαρξ προτρέπει τον Mill να διορθώσει την θέση του αντικαθιστώντας το δεύτερο σκέλος με την εξής πρόταση: οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου που δεν ζει από την εργασία των άλλων. Η παρατήρηση αυτή, σημαίνει πως ο Μαρξ θα απαντούσε στο ερώτημα περί καλής ή κακής τεχνολογίας ότι η τελευταία μολονότι δύναται να έχει έναν *de facto* προοδευτικό ρόλο, ωστόσο, δεδομένου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η τεχνολογία ούτε είναι ούτε θα μπορούσε να είναι καλή και χρήσιμη για τους εργαζόμενους. Η θέση του βασίζεται στην παραδοχή ότι οι (όποιες) νέες τεχνολογίες στον καπιταλισμό έχουν ως σκοπό να μειώσουν το κόστος παραγωγής και να αυξήσουν την εκμετάλλευση μέσω της αύξηση απόσπασης υπεραξίας.¹⁵⁸ Στο βαθμό που η θεώρηση του Μαρξ ισχύει το συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα είναι ότι η τεχνολογία δεν έχει εγγενώς προθέσεις και σκοπούς, δεν είναι από την «φύση» ούτε καλή ούτε κακή, δύναται μάλιστα να είναι λιγότερη χρήσιμη ή πάρα πολύ χρήσιμη έως παντελώς άχρηστη. Είναι τελικά η κοινωνική της πρακτική, ο τρόπος χρήσης της και η ιδιαίτερη εφαρμογή της που την πλαισιώνει με περιεχόμενο. Οφείλουμε πάντως να αναγνωρίσουμε ότι από την εποχή των Mill και Μαρξ τα πράγματα έχουν αλλάξει. Ως εκ τούτου είναι ανάγκη να δούμε τώρα τον τρόπο που οι νέες τεχνολογίες μεταμόρφωσαν την εργασιακή δραστηριότητα, αυτή τη φορά όχι ως προς την οργάνωση της, αλλά ως προς τις συνέπειες που δημιουργεί στους φορείς της

---

¹⁵⁸ Marx, Το Κεφάλαιο, ο.π., σ. 339-360 (σ.σ η αποστροφή του Mill αναφέρεται στο 13ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου σελ.339)

εργασίας, τις μεταμορφώσεις που προκαλεί στην επαγγελματική δομή, και την πολυσυζητημένη σχέση της με την ανεργία.

3.2.1 Οι Νέες Τεχνολογίες, η Διεύρυνση των Ανισοτήτων και οι Νεόπτωχοι

Ποια είναι τελικά τα αποτελέσματα της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία; Πριν δοθεί οποιαδήποτε απάντηση σε αυτό το ζήτημα επιστούμε στον αναγνώστη την προσοχή στο ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη το ιστορικό πλαίσιο. Συνεπώς, αναδιατυπώνοντας την ερώτηση: ποια είναι τα αποτελέσματα των νέων τεχνολογιών και της εφαρμογής τους στην παραγωγική διαδικασία από τα τέλη της δεκαετία του 1970 και ύστερα; Στο βαθμό που οι επιδράσεις της τεχνολογίας έχουν πλήρως εκφραστεί ένα μάλλον μπορεί να λεχθεί με ασφάλεια. Οι νέες τεχνολογίες σε καμία περίπτωση δεν έχουν αποτέλεσμα το τέλος της εργασίας, το τέλος της εργατικής τάξης και κατ' επέκταση το τέλος της «υπεραξίας» και άρα του καπιταλισμού όπως υποστήριζαν μεταξύ άλλων οι Rifkin στο Τέλος της Εργασίας, Gorze, στο Αντίο Προλεταριάτο και Drucker στην Μετακαπιταλιστική Κοινωνία.

Αντιθέτως, όπως θα προσπαθήσουμε να επιχειρηματολογήσουμε παρακάτω, η χρήση των νέων τεχνολογιών στην λογική του κεφαλαίου ενέτεινε την εκμετάλλευση του κόσμου της εργασίας μέσω της επισφάλειας και των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, διεύρυνε τις ανισότητες, δημιουργώντας παράλληλα τους νεόπτωχους. Μια ομάδα – η πλειοψηφία μάλλον – ανθρώπων που είναι είτε άνεργοι είτε εργαζόμενοι και όμως φτωχοί. Ο Zygmunt Bauman χρησιμοποιεί την έννοια της «τάξης παριών» την οποία συγκροτούν εκείνοι που θεωρούνται τελείως άχρηστοι - συνιστούν κάτι που χωρίς αυτό εμείς οι υπόλοιποι θα μπορούσαμε κάλλιστα να ζήσουμε ενώ οι ίδιοι πιστεύουν πως η ύπαρξή τους δεν έχει κανένα νόημα¹⁵⁹Υπάρχουν πολλά σχήματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή της σημερινής ζοφερής πραγματικότητας σχετικά με την διεύρυνση των ανισοτήτων που οι διάφορες πτυχές της είναι η συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια λίγων και η συγκέντρωση της φτώχειας στα «χέρια» των πολλών. Γίνεται λόγος για παράδειγμα για «ενταγμένους» στο κοινωνικό ιστό και «αποκλεισμένους» από αυτό, ή για τους

---

¹⁵⁹ Zygmunt Bauman, Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι, μτφρ. Κ. Γεώργιας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 183

«εντός» και «εκτός» ή σκέτο για νεόπτωχους. Αν προσδιορίσουμε την φτώχεια με βάση το συνολικό εισόδημα των ατόμων/νοικοκυριών και την αποτύπωσή (των εισοδημάτων) στο βιοτικό επίπεδο οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως μετά την δεκαετία του 1970 το ζήτημα (της φτώχειας) επανεμφανίζεται με δραματικό τρόπο. Τούτο, ειδικότερα στις μέρες μας, όπου διανύουμε μια καπιταλιστική κρίση «διαρκείας» αυτό είναι φανερό δια γυμνού οφθαλμού. Ακόμα όμως και αν η διαπίστωση που λέει ότι «τα φαινόμενα απατούν» έχει καθολική ισχύ, τα στοιχεία που έχουμε επιβεβαιώνουν την σημαντικότερη αίσθηση (όραση).

Ο Thomas Piketty για παράδειγμα εντοπίζει μια αυξητική συγκεντρωτική τάση επί της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου από την δεκαετία του 1970 και τονίζει το γεγονός της συγκεντρωτικής αυτής σύνδεσης με το ύψος της φορολογίας επί του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ίδιο όσο μικραίνει η τείνει να εξαλείφεται παντελώς η δεύτερη τόσο μεγαλώνει ή τείνει να ξεπεράσει κάθε (καπιταλιστικό) προηγούμενο η πρώτη. Μια δεύτερη (όχι τελευταία) πηγή αύξησης των ανισοτήτων βρίσκεται κατά τον Piketty στα εισοδήματα που προέρχονται από την εργασία (μισθούς). Ο ίδιος παρατηρεί ότι από την δεκαετία του 1980 συντελείται μια σταδιακή αύξηση αυτών των ανισοτήτων ως τις μέρες μας. «Γιατί η ανισότητα των εισοδημάτων της εργασίας και ειδικότερα η ανισότητα των μισθών είναι περισσότερη ή λιγότερο έντονη σε διαφορετικές κοινωνίες και διαφορετικές εποχές;», αναρωτιέται ο Piketty. Στην απάντηση που δίνει σκιαγραφεί την σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και τεχνολογίας και ξεχωρίζει τον ρόλο του κατώτατου μισθού ο οποίος συμπίεζεται ολοένα και περισσότερο λόγω της ευελιξίας των μισθών.

Εδώ πρέπει να τονιστεί το εξής: παρόλο που η παραγωγικότητα της εργασίας βρίσκεται σε άνοδο σχεδόν από το 1980 ως τα τέλη του 2000, η διανομή του πλούτου είναι δυσανάλογη καθώς όπως παρατηρεί και πάλι ο Piketty στην περίπτωση των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα εισοδήματα που βρίσκονται στο 1% αυξάνονται αισθητά και πολύ ταχύτερα από το μέσο εισόδημα. Ειδικότερα δε το διάστημα 1990-2010 το μέσο εισόδημα παγώνει ενώ ταυτόχρονα παρατηρούνται ιλιγγιώδης αυξήσεις μισθών των υπερ-στελεχών¹⁶⁰. Ας επιστρέψουμε όμως στις επιδράσεις των νέων τεχνολογιών στην μορφή και στο περιεχόμενο της εργασίας.

---

¹⁶⁰ Thomas Piketty, Το κεφάλαιο στον 21ο Αιώνα, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 375-465

Ένας από εκείνους που παρατήρησε αρκετά νωρίς τις επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών σημειώνει πως οι τελευταίες απωθούν τον άνθρωπο πέρα από τα όρια της άμεσης παραγωγής: από τη μια μεριά προς σύνθετες εργασίες, όπως η εφαρμογή της επιστήμης και από την άλλη, προς νέες περιοχές που μέχρι πρότινος ήταν ελάχιστα αναπτυγμένες (υπηρεσία). Σε αυτό το πλαίσιο η εργασία δεν έχει πια καμία σχέση με το άτομο, με τις ικανότητές του και τις ιδιαίτερες προθέσεις του καθώς της αφαιρέθηκαν και τα τελευταία υπολείμματα χειρονακτικού χαρακτήρα και μεταμορφώνεται πλέον σε μια απλή μηχανική και μονότονη εκτελεστική λειτουργία. Η αυτοματοποίηση ενσωματώνει προοδευτικά όλες τις βασικές λειτουργίες της άμεσης παραγωγής στο τεχνικό σύστημα και τοποθετεί τον άνθρωπο στο περιθώριο της παραγωγής.¹⁶¹

Ο Ulrich Beck παρατηρεί ότι από την δεκαετία του 1970, λόγω των νέων τεχνολογιών και τις αυτοματοποίησης που αυτές προκαλούν, το σύστημα της τυποποιημένης (κανονικής) απασχόλησης αρχίζει να αμβλύνεται και να ξεφτίζει, καθώς ελαστικοποιούνται οι υποστηρικτικοί του άξονες: εργατικό δίκαιο, χώρος εργασίας, και εργάσιμος χρόνος. Έτσι, όπως προσθέτει ο ίδιος, τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας γίνονται ρευστά ενώ η δια βίου πλήρους απασχόλησης συντριβεται μέσα από τις διάφορες μορφές ελαστικοποίησης του εργάσιμου χρόνου. Την ίδια στιγμή ως προς την διάσταση του χώρου ο Beck υπογραμμίζει το γεγονός της χωρικής αποκέντρωσης καθώς οι επιχειρήσεις έχουν την δυνατότητα να συνδεθούν ηλεκτρονικά, είναι σχεδόν ανεξάρτητες από γεωγραφικές παραμέτρους, και υπό αυτή την έννοια η «άμεση συνεργασία», δεν υποδηλώνει πια αποκλειστικά και μόνο την συνεργασία δυο ανθρώπων στον ίδιο χώρο.¹⁶²

Σε αυτό το σημείο ίσως να είχε ενδιαφέρον μια σύνδεση μεταξύ Beck και Piketty με την εξής έννοια: η ελαστικοποίηση του χρόνου και του χώρου της εργασίας δεν συντελείται ανεξάρτητα και ουδέτερα ως προς το εισόδημα και την διανομή του. Με άλλα λόγια υπάρχει μια σειρά επιδράσεων, όχι γραμμικών, που συνδέει, στο υφιστάμενο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο, την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών με την δυσμενή αναδιανομή του εισοδήματος. Επρόκειτο για την χλιοειπωμένη μεν, ορθολογική δε παρατήρηση ότι «ο νεοφιλελευθερισμός κάνει τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς, φτωχότερους». Βέβαια στο βαθμό που η

---

¹⁶¹ Richta, Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι.., ο.π.,σ. 114-135

¹⁶² Ulrich Beck, Η κοινωνία της διακινδύνευσης, ο.π., σ. 242-262

ευελιξία των επιχειρήσεων διευρύνεται, γενικεύεται ταυτόχρονα το φαινόμενο της περιφέρειας «άτυπης», μη κανονικής απασχόλησης και με αυτή την έννοια η πραγματικότητα που βιώνουμε από την δεκαετία του 1970 δεν κάνει μόνο τους φτωχούς, φτωχότερους αλλά συμπίεζει προς τα κάτω και τα πάλαι ποτέ μεσαία στρώματα που αποτέλεσαν κάποια στιγμή στο παρελθόν (κυρίως μεταπολεμικά) νομιμοποιητική βάση του συστήματος. Στην νέα κατάσταση πάντως η φύση της εργασίας χαρακτηρίζεται από νέες μορφές (ευέλικτης) απασχόλησης και από αυτό που ονομάστηκε επισφάλεια στα οποία εστιάζουμε αμέσως παρακάτω.

3.2.2 Οι Νέες Τεχνολογίες και η Ευελιξία στην (αγορά) Εργασία (ς) και στην Απασχόληση

Η επίδραση των νέων τεχνολογιών στο περιεχόμενο των εξελίξεων στην αγορά εργασίας, στην εργασιακή δραστηριότητα και την δομή της απασχόλησης, είναι στο επίκεντρο αυτού του κεφαλαίου. Έννοια κλειδί για την κατανόηση των επιδράσεων είναι εκείνη της ευελιξίας. Η Ευελιξία είναι μια έννοια πολυδιάστατη και πολύμορφη, με πολλαπλές εφαρμογές σε βραχυπρόθεσμο ή μακροπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα. Έχουμε ήδη χρησιμοποιήσει την έννοια της ευελιξίας όταν αναφερθήκαμε στο καθεστώς «ευέλικτης συσσώρευσης». Αυτή όμως (η ευελιξία) δεν περιορίζεται στην περιγραφή του καθεστώτος συσσώρευση ή της «ευέλικτης επιχείρησης». Υπό μια ευρεία έννοια, η ευελιξία σχετίζεται με το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής και την ικανότητα προσαρμογής και ανταπόκρισης ενός συστήματος, μιας επιχείρησης, μιας ομάδας, ενός ατόμου (κ.λπ.) στις αλλαγές του περιβάλλοντός του είτε αυτές προκαλούνται από ενδογενείς είτε από εξωγενείς παράγοντες.¹⁶³ Υπάρχει πάντως πληθώρα προσεγγίσεων στο ζήτημα της ευελιξίας. Για να αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο την συστημική προσέγγιση η οποία υποστηρίζει πως «η ευελιξία ενός οικονομικού συστήματος εξαρτάται από την ικανότητα του να αντιμετωπίζει μια δομική κρίση μέσα από το μετασχηματισμό του».¹⁶⁴

Τώρα, αξίζει να σημειωθεί πως η ανάγκη των επιχειρήσεων για ευέλικτη εργασία εμφανίστηκε σταδιακά από την δεκαετία του 1970, γεγονός το οποίο

¹⁶³ Γεωργακοπούλου Β.Ν., *Ευελιξία της εργασίας και γυναικεία απασχόληση στον τραπεζικό τομέα*, σ. 3 (ΙΝΕ/ΟΤΕ 1998)

¹⁶⁴ Μαρία Καραμεσίνη, «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή..», ο.π

σύμφωνα με τον John Atkinson δημιούργησε ένα δίπολο στην αγορά εργασίας. Ο ίδιος σημειώνει ότι από την μια πλευρά βρίσκονται οι εργαζόμενοι του «πυρήνα» και από την άλλη εκείνοι της «περιφέρειας» (η μήτρα των ευέλικτων εργαζομένων) και με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή οι πρώτοι εξειδικεύονται ολοένα και περισσότερο ενώ οι δεύτεροι εξωθούνται στην ανεργία, στην εργασιακή επισφάλεια και στην ανάγκη για επανακατάρτιση. Σε αυτό το πλαίσιο οι συνθήκες εργασίας των εργαζομένων της περιφέρειας χειροτερεύουν ραγδαία ενώ στον πυρήνα οχυρώνονται δημιουργώντας μια ομοιογενή ομάδα.¹⁶⁵ Πρώτη ύλη στην συγκρότηση της περιφέρειας αποτέλεσαν οι νέοι, οι γυναίκες που εκείνη την περίοδο ξαναμπαινουν μαζικά στην παραγωγή, και οι μετανάστες. Προοπτικά βέβαια η περιφέρεια τείνει να εξαπλώνεται στον πυρήνα, εξαλείφοντας τις διαφορές.

Εδώ, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την έννοια της ευελιξίας σε αντιπαράθεση με την έννοια της ακαμψίας που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια της ευελιξίας είναι εκείνη που εγκαταστάθηκε στο επίκεντρο της συζήτησης με την μετάβαση από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό. Έτσι, έχουμε μεταξύ άλλων την ευέλικτη επιχείρηση αντί τις μεγάλης βιομηχανίας, την ευέλικτη παραγωγή αντί της μαζικής παραγωγής, και την ευέλικτη εργασία αντί της κανονικής/τυπικής εργασίας. Ουσιαστικά, η έννοια της ευελιξίας, προοπτικά από την δεκαετία του 1970 κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος διαβρώνοντας σε αρκετές περιπτώσεις την κανονική εργασία. Μολονότι, η έννοια της ευελιξίας λοιπόν δεν αναφέρεται μόνο στις μορφές απασχόλησης για τους σκοπούς της εργασίας τούτης θα παραμείνουμε σε αυτήν εστιάζοντας μάλιστα σε 3 διαστάσεις. Ως εκ τούτου, θα δούμε την ευελιξία ως προς το χώρο, τον χρόνο και την σχέση του εργαζόμενου με τον εργοδότη.

Πριν προχωρήσουμε ας θυμηθούμε τον κατά Watson ορισμό της κανονικής εργασίας¹⁶⁶ ή να το αναδιατυπώσουμε με άλλα λόγια, καθώς είναι αναγκαίος για να εντοπιστούν οι παράμετροι εισόδου της ευελιξίας στην εργασία. Μια διαφορετική διατύπωση λοιπόν της κανονικής εργασίας θα μπορούσε να είχε ως εξής: κανονική εργασία είναι η μισθωτή εξαρτημένη εργασία αορίστου χρόνου και πλήρους

---

¹⁶⁵ John Atkinson, *Flexibility, uncertainty and manpower management*, σ. 25-26

¹⁶⁶ Ο ορισμός έχει παρατεθεί παραπάνω και έχει ως εξής: πρόκειται για την σχέση εργασία όπου ο εργαζόμενος παραμένει μακροπρόθεσμα σε μια θέση εργασίας, σε ένα συγκεκριμένο χώρο, όπου οι εργάσιμες μέρες και βδομάδες ανταποκρίνονται στην λογική (του είδους/κλάδου) της εργασίας, και λαμβάνει κανονικά την αμοιβή καθώς και τις παροχές του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης

απασχόλησης που συνδέει με δικαιώματα και υποχρεώσεις ένα και μόνο εργοδότη με τον εργαζόμενο, συνήθως τον πατέρα της οικογένειας, που ο χρόνος εκπαίδευσής του είναι σχετικά σύντομος και το αντικείμενο εργασίας σαφώς προσδιορισμένο.¹⁶⁷ Ως εκ τούτου, με βάση τον συλλογισμό που εκθέσαμε νωρίτερα, στα χαρακτηριστικά της κανονικής εργασίας διακρίνουμε την διάσταση του (σταθερού) τόπου/χώρου, (σταθερού) χρόνου, (σταθερού) εργοδότη. Τι συμβαίνει όταν (κυρίως) λόγω της τεχνολογίας η κανονική εργασία διαβρώνεται; Το αποτέλεσμα λοιπόν εμφανίζεται σε διάφορες πτυχές της εργασίας όμως εδώ θα συμπυκνώσουμε τα αποτελέσματα διαφόρων πτυχών ως εξής:

Ευελιξία ως προς το χρόνο

Η επίδραση των νέων τεχνολογιών διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας και των ευέλικτων πολιτικών διαχείρισης του εργάσιμου χρόνου. Αναπτύσσεται σε αυτό το πλαίσιο η μερική και η προσωρινή απασχόληση και την ίδια στιγμή συντελείται η διαδικασία εξατομίκευσης της έννοιας του χρόνου εργασίας πράγμα που καθιστά δυσδιάκριτο τον ελεύθερο από τον εργάσιμο χρόνο. Η βασικότερη έκφραση της ευελιξίας με γνώμονα τον χρόνο αποτελεί η προσωρινή απασχόληση που διέπεται από συμβάσεις ορισμένου χρόνου.

Μια κρυμμένη όψη αυτής της μορφής ευελιξίας είναι όταν ανθρώπινες δραστηριότητες, εκτός συμβατικού χρόνου εργασίας, επενδύονται και διατίθενται για την άσκηση της επαγγελματικής δραστηριότητας (επανακατάρτιση, δια βίου μάθηση κ.λπ.). Επιπροσθέτως, η ανάπτυξη του φαινομένου της ουσιαστικής επιμήκυνσης του εργάσιμου χρόνου πέραν των νομίμων ή συμβατικών ορίων, δημιουργεί συγχύσεις ως προς τη διάκριση της εργασιακής, οικογενειακής και κοινωνικής ζωής.

Η εσωτερική ευελιξία των επιχειρήσεων δεν θα μπορούσε παρά να συνδέεται άμεσα με τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, η οποία λαμβάνει τις ακόλουθες εκδοχές: Υπερωριακή απασχόληση που ανταποκρίνεται στην κάλυψη των πρόσθετων ή έκτακτων αναγκών της επιχείρησης μέσα από την αξιοποίηση του ήδη υπάρχοντος προσωπικού. Ευέλικτο και κυκλικό ωράριο, που το ημερήσιο ωράριο δεν παραμένει σταθερό αλλά διαφοροποιείται μέσα στα πλαίσια της εβδομάδας προσαρμοσμένο κυρίως στις ανάγκες της επιχείρησης. Διακεκομμένο ημερήσιο ωράριο, που το

---

¹⁶⁷ Ιωάννης Κουζής, Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση, Παπαζήσης, Αθήνα 1990, σ. 6

ημερήσιο ωράριο δεν είναι συνεχές αλλά η εργασία του μισθωτού παρέχεται διακεκομμένα κατά τη διάρκεια της ημέρας σε δύο τουλάχιστον περιόδους. Απασχόληση κατά βάρδιες η οποία αναφέρεται στην ευελιξία όπου διαφορετικές ομάδες εργαζομένων καλύπτουν τις ίδιες θέσεις στην επιχείρηση που λειτουργεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα εντός της ημέρας. Η ευελιξία του χρόνου εργασίας έγκειται στην περίπτωση που οι ομάδες αυτές εναλλάσσονται περιοδικά ώστε να μην υπάρχει για το προσωπικό σταθερό ημερήσιο ωράριο. Τέλος, αυτό που δεν πρέπει να παραληφθεί είναι το γεγονός πως η πολιτική για τον εργάσιμο χρόνο ενέχουν αναδιανεμητικές πολιτικές και υπ' αυτή την έννοια δημιουργούν νέες ανισότητες.¹⁶⁸

Ευελιξία ως προς το χώρο

Η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή «εκτόπισε» σε σημαντικό βαθμό τον εργαζόμενο από τον τόπο της παραγωγής. Κατά συνέπεια, εμφανίζονται νέες, η καλύτερα επαναμφανίζονται παραδοσιακές, μορφές απασχόλησης όπως η απασχόληση με σύστημα φασόν στο οποίο παράγεται μέρος ή το σύνολο του προϊόντος εκτός των εγκαταστάσεων της εργοδότης επιχείρησης με τη μορφή της εργολαβίας, στο χώρο του εργολάβου αυτοαπασχολούμενου.

Μια άλλη μορφή απασχόλησης στην περίπτωση αυτή είναι η τηλεργασίας η οποία εκτελείται με τη χρήση των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας και επικοινωνίας, στοιχείο που αποτελεί ουσιαστικό και κεντρικό χαρακτηριστικό της, σε τόπο εκτός του παραδοσιακού εργασιακού χώρου. Πρόκειται δηλαδή για ένα συνδυασμό της χρήσης της νέας τεχνολογίας με την αποδέσμευση του εργαζομένου από τον συμβατικό χώρο εργασίας. Η τηλεργασία λαμβάνει πολλές επί μέρους εκφράσεις ανάλογα με την κατηγορία και το επίπεδο εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού, το χώρο που εκτελείται η εργασία (αν πρόκειται για εξ ολοκλήρου ή μερικώς εξ αποστάσεως παροχή εργασίας), το βαθμό ελέγχου του περιεχομένου της εργασίας από τον εργοδότη σε συνδυασμό με τη online ή off line σύνδεσή του με την επιχείρηση κ.λ.π. Προωθημένες πρακτικές τηλεργασίας σήμερα εντοπίζονται σε περιπτώσεις γραφείων παροχής υπηρεσιών από γεωγραφικούς χώρους απομακρυσμένους σε σχέση με εκείνον του εργοδότη. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί, ότι

---

¹⁶⁸ Κουζής. Ι., Ο.π., σ. 20-101, Επίσης, Ulrich Beck, *Κοινωνία της διακινδύνευσης*, σ.249

η χωρική ελαστικοποίηση, η κινητικότητα δηλαδή, της μισθωτής εργασίας, σύμφωνα με τον Beck, προκαλεί αυτό που ο ίδιος ονομάζει: ιδιωτικοποίηση των διακινδυνεύσεων της σωματικής και της ψυχικής υγείας.¹⁶⁹

Ευελιξία ως προς το την σχέση με την εργοδοσία

Ο μετασχηματισμός της εργασίας επέδρασε δραστικά στην σχέση του μισθωτού εργαζόμενου με την πλευρά της εργοδοσίας. Εκείνος ο τύπος του επιχειρηματία που στεκόταν περήφανα στην κορυφή της γραφειοκρατικής φορντιστικής πυραμίδας μετά την δεκαετία του 1970 άρχισε να φθίνει. Με τις νέες τεχνολογίες η γραφειοκρατία συνδέεται με την αναποτελεσματικότητα και η εργασία τρόπον τινά οριζοντοποιείται. Η ποιοτική μεταβολή εδώ είναι το γεγονός ότι εργαζόμενοι που βρίσκονται σε εξαρτημένη σχέση εργασίας εμφανίζονται ως ανεξάρτητοι, δηλαδή ως αυταπασχολούμενοι και άρα εργοδότες του εαυτού τους. Στις μέρες μας, μια από τις έννοιες που εκφράζει αυτή την κατάσταση είναι οι «μπλοκάκηδες», και ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιχείρηση deliveroo στην Αγγλία, όπου οι ντελιβεράδες στην πραγματικότητα είναι ψευδο-αυταπασχολούμενοι.

Παρόμοια χαρακτηριστικά εμφανίζει και η τηλεργασία που είδαμε νωρίτερα. Σε αυτή την διάσταση της τηλεργασίας (πέρα από τον τόπο) ο εργαζόμενος εμφανίζεται ωςάν να είναι εκείνος που παρέχει μια υπηρεσία (π.χ υποστήριξη ηλεκτρονικού δικτύου) αλλά η ανάγκη της συνεχούς του σύνδεσης, δίχως πρόγραμμα, δείχνει πως η «απεξάρτηση» είναι μόνο η κορυφή του παγόβουνου.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση η οποία τείνει να γίνει συνηθισμένη πρακτική είναι η περίπτωση των περίφημων εργολαβιών, ειδικότερα δε στην εκδοχή των εταιριών προσωρινής απασχόλησης. Οι τελευταίες προσλαμβάνουν για λογαριασμό τους προσωπικό και το παραχωρούν έναντι αμοιβής για ορισμένο χρονικό διάστημα σε άλλες επιχειρήσεις για την κάλυψη προσωρινών αναγκών τους. Προσεγγίζοντας το θέμα από την σκοπιά του εργαζόμενου, το ερώτημα που τίθεται είναι ποιος είναι ο εργοδότης; Η δανειζόμενη επιχείρηση είναι εκείνη που ουσιαστικά ασκεί το διευθυντικό δικαίωμα απέναντί του εφ' όσον για το διάστημα που απασχολείται σε αυτήν αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Ως προς τον τύπο όμως,

---

¹⁶⁹ Κουζής. Ι., Ο.π. Επίσης, Beck. U, Ο.π. σ.. 250

εργοδότης θεωρείται πάντοτε η δανείζουσα επιχείρηση. Η σύγκυση αυτή πάντως δεν είναι τυχαία. Ουσιαστικά λειτουργεί ως ένα παράθυρο για την άρση της ακαμψίας στο ζήτημα του μισθού για παράδειγμα, που δύναται να έχουν καταφέρει οι εργαζόμενοι της δανειζόμενης επιχείρησης. Έτσι, η τελευταία καταφεύγει στην λύση του δανεισμού για να αποφύγει τα εργασιακά δικαιώματα δείχνοντας την προτίμησή της φυσικά στην φθηνότερη λύση. Αξιοσημείωτο εδώ, πέρα από τον «άμεσο» και τον «έμμεσο» εργοδότη είναι το γεγονός ότι δημιουργούνται πολλαπλές ταχύτητες εργαζομένων με ότι αυτό συνεπάγεται ως προς τις δυνατότητες τους να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους ως σύνολο.

Η παραπάνω απόπειρα συμπύκνωσης οδηγείται στο να αφήσει εκτός συγκεκριμένες πτυχές της ευελιξίας στην εργασία ειδικότερα δε στην περίπτωση όπου η ευελιξία συνδιάζεται με άλλη μεταβλητή όπως για παράδειγμα ευελιξία με ασφάλεια η ευελιξία και δεξιότητες (μαθητεία, πρακτική άσκηση κ.λπ). Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες συμπεράσματα που προκύπτουν όπως δηλαδή το ότι οι μορφές ευέλικτης απασχόλησης είναι μάλλον δύσκολο να μπου σε ιδεότυπους και καθαρές κατηγορίες καθώς παρουσιάζουν παράλληλα χαρακτηριστικά από σε διαφορετικές πτυχές. Η ευελιξία όμως δεν περιορίζεται σε τούτα. Μάλιστα υπό μια έννοια, θα μπορούσε κανείς -ειδικότερα αν λάβει υπόψη και την πρόσφατη οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της – να υποστηρίξει μια μεγάλη αλήθεια με λίγες μόλις λέξεις: η ευελιξία βρίσκεται παντού. Ειδικότερα δε αν προστεθεί και η έλλειψη Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας¹⁷⁰, η ευελιξία διαπερνά όλο το φάσμα των εργασιακών σχέσεων. Έτσι, μπορεί κανείς να διακρίνει ευελιξία στις απολύσεις, στους μισθούς, στα δικαιώματα κ.α.

Οι νομιμοποιητικές εννοιολογικές αναφορές της ευελιξίας είναι (κυρίως) η ανταγωνιστικότητα και η παραγωγικότητα. Στην πραγματικότητα όμως, πίσω από την ευελιξία, με τους όρους τουλάχιστον που εφαρμόστηκε και εφαρμόζεται, κρύβεται η απόλυτη κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας. Το αποτέλεσμα είναι μεγαλύτερα κέρδη για τους κατόχους του κεφαλαίου και (ακόμα) μεγαλύτερη ανασφάλεια για τον κόσμο της εργασίας.

---

¹⁷⁰ Ο ορίζοντάς μας περιορίζεται στην Ελληνική περίπτωση. Παρά ταύτα, ακόμα σε χώρες όπου υφίστανται συλλογικές διαπραγματεύσεις, οι εκροές τους είναι ισχνές καθώς η ισχύς των συνδικάτων είναι χαμηλή. Επιπλέον, αξίζει να προστεθεί πως οι περισσότερες μορφές ευελιξίας έχουν την μήτρα της επινοητικότητάς στους διακρατικούς θεσμούς και οργανισμούς (όπως, η Ευρωπαϊκή Ένωση ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο).

3.2.3 Η επιστροφή Ενός Παλιού Φόβου και το Φλέγον Ζήτημα της Ανεργίας

Ήδη από τον καιρό της βιομηχανικής επανάστασης, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, η εισαγωγή νέων μεθόδων στις μονάδες παραγωγής συνδέθηκε με το φαινόμενο της ανεργίας. Οι λουδίτες ήταν πεπεισμένοι για τον «σατανικό» ρόλο των μηχανών που τους εκτόπιζαν από τον μοναδικό τρόπο βιοπορισμού τους. Μια νέα εκδοχή του κινήματος που πρωτογνωρίσαμε τον 19^ο αιώνα, φέρει το όνομα Νεολουδισμός¹⁷¹ και παρότι δεν εστιάζει στο ζήτημα της ανεργίας, αμφισβητεί το γεγονός ότι οι νέες τεχνολογίες μπορούν να βελτιώσουν τον κόσμο. Ίσως αυτό που έχει περισσότερο ενδιαφέρον είναι η επέκταση των θέσεων των νεολουδιτών οι οποίοι αμφισβητώντας ουσιαστικά την νέα τεχνολογία αποδοκιμάζουν παράλληλα τα «προϊόντα της» όπως αυτό της παγκοσμιοποίησης.

Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα της ανεργίας θα μας απασχολήσει εδώ όχι μόνο ως μια ενδεχόμενη επίπτωση των νέων τεχνολογιών αλλά και ως μιας βασική συνιστώσα στην διαμόρφωση της σύγχρονης εργασιακής πραγματικότητας. Και αυτό διότι τα διάφορα φαινόμενα της αγοράς εργασίας δεν μπορούν να μελετηθούν στην καθαρή τους μορφή. Η ευελιξία για παράδειγμα συνδέεται άμεσα με την ανεργία καθώς, σύμφωνα με την ηγεμονική νεοκλασική θεωρία (θα επανέλθουμε σε αυτό) για την καταπολέμηση της δεύτερης, η διεύρυνση της πρώτης είναι το αποτελεσματικότερο, αν όχι το μοναδικό, μονοπάτι. Από την άλλη, λίγοι θα αμφισβητούσαν την επίδραση της ύπαρξης του εφεδρικού στρατού στην υποτίμηση της εργασίας και την διάβρωση των δικαιωμάτων εκείνων που ήδη εργάζονται. Με αυτήν την έννοια λοιπόν αξίζει να ξαναπαίσουμε το νήμα από εκείνη την θέση περί του τέλους της εργασίας, επισημαίνοντας αυτή τη φορά αυτό που κατά γνώμη μας, και όχι μόνο, είναι η άλλη της όψη, ο φόβος δηλαδή για την κοινωνία της ανεργίας.

Ένας από τους εκφραστές αυτής της θεώρησης είναι ο Claus Offe ο οποίος αμφισβητεί το γεγονός ότι οι σύγχρονες, μετά το 1970, κοινωνίες βασίζονται αποκλειστικά στην εργασία. Υπό αυτό το πρίσμα, ο ίδιος αμφισβητεί έντονα την δυνατότητα της αγοράς εργασίας να επιλύει το πρόβλημα της κατανομής εισοδήματος και εργασίας κατά τρόπο κοινωνικά αποδεκτό. Βασιζόμενος σε αυτή του την

---

¹⁷¹ Carolyn Gregoire , «A field guide to anti-technology movement, past and present» στο http://www.huffingtonpost.com/2014/01/17/life-without-technology-t_n_4561571.html ανακτήθηκε 03. 09.2017

διαπίστωση, ο Offe, επισημαίνει την ανάγκη δημιουργίας ενός «οριζόντιου συνδυασμού διακεκριμένων οργανωτικών αρχών» που θα βελτιώνει τις ανωμαλίες (ανεργία) της αγοράς εργασίας αντισταθμίζοντας παράλληλα τα μειονεκτήματά της χωρίς όμως να την καταργεί (την αγορά εργασίας) ως διανεμητική αρχή.¹⁷² Ο Offe, συνεπώς, επικεντρώνεται σε αυτό που με άλλους όρους θα μπορούσε να λεχθεί ως σφαίρα της κυκλοφορίας.

Άλλοι όμως είναι πιο σαφείς ως προς την άμεση σύνδεση της νέας τεχνολογίας με την ανεργία. Οι Chris Freeman & Luc Soete, θέτουν το δίλημμα ευθύς εξαρχής: εργασία για όλους ή μαζική ανεργία; αναρωτούνται. Στην ανάλυσή τους διακρίνουν την επίδραση της πληροφορικής και της ευρύτερης τεχνολογικής αλλαγής στην αύξηση της ανεργίας ειδικότερα κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Παρότι αναγνωρίζουν ότι οι νέες τεχνολογίες/καινοτομίες δημιουργούν επίσης νέα επαγγέλματα, περισσότερο δε φαίνεται να τους απασχολούν εκείνες οι θέσεις εργασίας που οδηγούνται στο καλάθι των αχρήστων καθώς, για να το πούμε σχηματικά, οι επιπτώσεις των τελευταίων αφορούν το σήμερα ενώ εκείνες του πρώτου το αύριο. Σε μια τέτοια κατεύθυνση, γεφύρωσης δηλαδή αυτού του χάσματος, οι συγγραφείς προτείνουν την άσκησης μιας συγκεκριμένης πολιτικής δημοσίων επενδύσεων με γνώμονα την βέλτιστη, για την κοινωνία ως σύνολο, εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και την, όσο αυτό είναι εφικτό όπως επισημαίνουν, επιστροφή στην πλήρη απασχόληση.¹⁷³

Υπάρχουν φυσικά και οι πιο αισιόδοξες προσεγγίσεις και σε αρκετές από αυτές έχουμε ήδη αναφερθεί. Ίσως όμως έχει νόημα να εστιάσουμε λίγο παραπάνω σε μια χαρακτηριστική εκδοχή της «αισιοδοξίας». Ο Manuel Castells είναι η καταλληλότερη περίπτωση. Ο Castells επεξεργάζεται διάφορες έρευνες για την σχέση των νέων τεχνολογιών και ανεργίας και σημειώνει το γεγονός πως πράγματι η εισαγωγή ρομπότ σε μια αλυσίδα παραγωγής μειώνει τον ανθρώπινο χρόνο εργασίας για ένα δεδομένο επίπεδο παραγωγής αλλά τούτο, όπως προσθέτει, δεν συνεπάγεται πως υπάρχει κάποια ντετερμινιστική σύνδεση. Με αυτή την έννοια, η πληροφορική τεχνολογία από μόνη της δεν προκαλεί ανεργία ακόμα και αν μειώνει τον εργάσιμο χρόνο ανά μονάδα παραγωγής. Δεν υπάρχει συστηματική δομική σχέση ανάμεσα στη διάχυση

---

¹⁷² Claus Offe, Κοινωνία της εργασίας, ο.π., σ. 104-108

¹⁷³ Chris Freeman, Luc Soete, Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία;, μτφρ. Κ. Παρασκευόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 259-308

των πληροφορικών τεχνολογιών και την εξέλιξη του επιπέδου απασχόλησης στην οικονομία σαν σύνολο. Στον τρόπο λειτουργίας του κράτους πάντως φτάνει στο τέλος της ημέρας και ο Castells καθώς τονίζει το γεγονός πως η εξέλιξη του επιπέδου απασχόλησης και άρα της ανεργίας, εξαρτάται σε συντριπτικό βαθμό από τις κοινωνικά καθορισμένες αποφάσεις τόσο σχετικά με την χρήση τεχνολογίας όσο και σε άλλα πεδία.¹⁷⁴

Μπορεί λοιπόν ο ρόλος της τεχνολογίας να είναι λιγότερο η περισσότερο σημαντικός στην δημιουργία του φαινομένου (ανεργία) που ταλανίζει την εποχή μας ήδη από την δεκαετία του 1970 και έχει διογκωθεί ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι μελετητές αφιερώνουν σε αυτό την δέουσα προσοχή και επισημαίνουν την ανάγκη παρέμβασης του κράτους και της κοινωνικής πολιτικής. Τα κράτη και οι κυβερνήσεις, τυπικά τουλάχιστον, λαμβάνουν υπόψη αυτές τις επισημάνσεις, όντας όμως πεπεισμένοι για την ορθολογικότητα της νεοκλασικής θεωρίας, αντλούν από την τελευταία εργαλεία τα οποία δεν έχουν ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα. Ποια είναι αυτά τα εργαλεία; Σε αντίθεση με την μαρξιστική, που εντοπίζει το φαινόμενο της ανεργίας στην σφαίρα της παραγωγής και στα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής συσσώρευσης, και την Κευνσιανή, που έχοντας κάνει την ανάλυση περί καπιταλιστικών κρίσεων υποκατανάλωσης οδηγείται στην στήριξη της ενεργούς ζήτησης μέσω δημοσίων επενδύσεων και μιας κάποιας γενναϊόδωρης χρηματοδότησης των ανέργων, η νεοκλασική θεωρία εστιάζει αποκλειστικά στην σφαίρα της κατανομής των θέσεων εργασίας και τονίζει ιδιαίτερα την πτυχή της περίφημης εκούσιας / ηθελημένης ανεργίας.

Θα ήταν μάλλον εύστοχο, αν θυμηθούμε κάποιες από τις παραδοχές της νεοκλασικής θεωρίας που είδαμε νωρίτερα, αν υποστηρίξει κανείς, πως στην πραγματικότητα η νεοκλασική προσέγγιση δεν θεωρεί την ανεργία ως το μεγαλύτερο πρόβλημα, σε ένα βαθμό μάλιστα δεν την θεωρεί καν πρόβλημα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε, το γεγονός ότι μεταξύ 2 μεταβλητών οι οποίες ευρύτερα αντιμετωπίζονται ως ανταγωνιστικές για την οικονομία, μεταξύ δηλαδή της ανεργίας και του πληθωρισμού, οι νεοκλασικοί δίνουν σχεδόν αποκλειστική βαρύτητα στην δεύτερη. Αυτό καταδικάζει τις κυβερνήσεις να εφαρμόζουν πολιτικές για την ανεργία

---

¹⁷⁴ Manuel Castells, *The rise of network society* {1996}, Willey-Blackwell, Sussex 2010, σ. 267-281

οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα καθώς είτε δεν έχουν κανένα απολύτως αποτέλεσμα είτε την καμουφλάρουν κάτω από μορφές ευέλικτης απασχόλησης όπως η μαθητεία, κ.λπ.

Η εστίαση σε δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα θα συμβάλει στην περαιτέρω κατανόηση των παραπάνω. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν η λεγόμενη ανεργία τριβής, συμπεριλαμβάνεται στην περίπτωση της εκούσιας ανεργίας, και εμφανίζεται ως απόρροια της επιλογής των ατόμων να μετακινηθούν από μια θέση μισθωτής απασχόλησης σε μια άλλη. Για την αντιμετώπιση της συγκεκριμένης μορφής ανεργίας, η εφαρμοσμένη κοινωνική πολιτική περιορίζεται κυρίως στην θεσμοθέτηση γραφείων ευρέσεων εργασίας, τα οποία στοχεύουν στην μείωση του χρόνου προσαρμογής της προσφοράς προς την ζήτηση εργασίας. Το δεύτερο παράδειγμα είναι εκείνο της διαρθρωτικής ανεργίας η οποία συμπεριλαμβάνεται στην ακούσια ανεργία καθώς οφείλεται περισσότερο σε «εξωγενείς» μεταβλητές (π.χ τεχνολογικές μεταβολές) και οδηγεί στην αναντιστοιχία μεταξύ των εργατικών δεξιοτήτων και των προσόντων που διαθέτουν οι άνεργοι σε σχέση με τις απαιτήσεις των εργοδοτών, (σχήμα προσφοράς – ζήτησης). Στην περίπτωση αυτή, η κατ' εξοχήν κοινωνική πολιτική επικεντρώνονται σε ζητήματα εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και επανακατάρτισης του εργατικού δυναμικού (π.χ προγράμματα Voucher).¹⁷⁵ Υπάρχουν πάντως διάφορες υποπεριπτώσεις των παραπάνω μορφών αλλά και άλλες μορφές ανεργίας όπως η φυσική, εποχιακή, κυκλική ανεργία κ.λπ. Πέρα όμως από τα αίτια της ανεργίας, η ανεργία αυτή καθαυτή αποτελεί αιτία για άλλα κοινωνικά φαινόμενα. Ορισμένα, εξ' αυτών αναφέρονται στο επόμενο κεφάλαιο.

3.2.4 Η Νέα Ηθική της Εργασίας και η Εξατομίκευση του Κοινωνικού

Η προτεσταντική ηθική, σύμφωνα πάντα με τον Μαξ Βέμπερ, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση του καπιταλιστικού «πνεύματος» μέσω του πάθους για την σκληρή εργασία, την αποταμίευση, και την μανία για ατομικά κέρδη. Το ουσιωδέστατο αίσθημα του καθήκοντος απέναντι στο επάγγελμα ήταν το βασικό θεμέλιο της καπιταλιστικής ηθικής προσφέροντας την βάση για την εμπέδωση της

---

¹⁷⁵ Διονύσης Γράβαρης, «Αίτια και τύποι ανεργίας: η αποκατάσταση μιας σχέσης», στο Μανόλης Αγγελίδης, Διονύσης Γράβαρης, Δημήτρης Σακκάς {επιμ.}, Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Ευθύνη, Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 215-259

αντίληψης για την εργασία σαν αυτοσκοπού, σαν ανώτερης δύναμης. Ο καπιταλισμός, σημειώνει ο Βέμπερ, έχοντας ως όπλο την πειθαρχία της προτεσταντικής ηθικής, επικράτησε έναντι της παραδοσιακής κρατίας.¹⁷⁶ Έτσι, η αξία της εργασίας θεμελίωσε, όπως έχει προαναφερθεί, την νέα τάξη πραγμάτων επονομαζόμενη με άλλα λόγια ως «αστική κοινωνία». Στην αστική κοινωνία, όπως επισημαίνει ο Zygmunt Bauman, το να μην εργάζεσαι συνιστά αφύσικη κατάσταση και ως εκ τούτου οι περισσότεροι άνθρωποι εκπληρώνουν το καθήκον τους, και θα ήταν άδικο να τους ζητηθεί να μοιραστούν το μερίδιό τους από τα ωφέληματα ή τα κέρδη τους με άλλους οι οποίοι, ενώ και αυτοί μπορούν να εκπληρώσουν τα καθήκοντά τους, για τον ένα ή τον άλλο λόγο το αμελούν.¹⁷⁷

Τα πράγματα ωστόσο πήραν διαφορετική τροπή τα χρόνια που ακολούθησαν μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καθώς ήταν σχεδόν κοινή διαπίστωση πως το (καπιταλιστικό) κράτος έπρεπε να μεριμνά για τους πολίτες του και ασκώντας κοινωνική πολιτική να είναι ο «ηγέτης» που θα ανοίξει δρόμους προς την πρόοδο. Και ως ένα βαθμό το έκανε αποτυπώντας ουσιαστικά και τον συσχετισμό δυνάμεων μιας συγκεκριμένης περιόδου. Παρόλα αυτά κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1970 τα πράγματα άλλαξαν και πάλι. Οι νέες τεχνολογίες και η διεθνοποίηση του κεφαλαίου οδήγησαν στην αναδιάρθρωση της παραγωγής και του καπιταλιστικού κράτους με αποτέλεσμα το τελευταίο να βρίσκεται για άλλη μια φορά σε μια μάχη με το παρελθόν, μόνο που αυτή τη φορά το παρελθόν ήταν ένα δικό του κομμάτι που έπρεπε να αφήσει στην αγκαλιά της ιστορίας. Όπως στην γέννησή του, έτσι και τώρα μια νέα ηθική βρισκόταν υπό δημιουργία, για να διευκολύνει τρόπον τινά την πορεία της μετάβασης. Ποιο ήταν (και παραμένει) το περιεχόμενο αυτής της νέας ηθικής;

Το κράτος ευνουχίζεται από τα περισσότερα στοιχεία του κοινωνικού (εαυτού) μεταφέροντάς στα άτομα την μέριμνα για την πρόνοια, την κοινωνική ασφάλιση κ.ο.κ. Σε αυτό το πλαίσιο, η πλήρης και σταθερή εργασία δεν μπορεί να υφίσταται, ενώ παράλληλα, με την σημαντική συμβολή των νέων τεχνολογιών, ανοίγει ο δρόμος προς την ευελιξία, την ελαστικοποίηση και την ανεργία. Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά βάζουν ταφόπλακα στην βεβαιότητα της επόμενης μέρας και όσοι /όσες τις υφίστανται αδυνατούν να σχεδιάσουν τον βίο τους βραχυπρόθεσμα πόσο μάλλον μακροπρόθεσμα. Για την ακρίβεια όχι μόνο όσοι την υφίστανται καθώς, όπως

¹⁷⁶ Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ο.π., σ. 40-60

¹⁷⁷ Bauman, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, ο.π., σ. 30

προσθέτει ο Pierre Bourdieu, «η αντικειμενική ανασφάλεια θέτει τα θεμέλια για μια γενικευμένη υποκειμενική ανασφάλεια η οποία επηρεάζει το σύνολο των εργαζομένων ακόμη και εκείνους που δεν πλήττονται άμεσα». Ο ίδιος προσθέτει πως η εργασιακή αβεβαιότητα εγγράφεται σε έναν τρόπο κυριαρχίας νέου τύπου που ως θεμέλιο έχει την θέσπιση ενός γενικευμένου και μόνιμου καθεστώτος ανασφάλειας και ως στόχο τον εξαναγκασμό των εργαζομένων στην υποταγή και στην αποδοχή της εκμετάλλευσης.¹⁷⁸ Ως εκ τούτου, η εργασία απέχει πολύ από το να αποτελέσει μέσο αυτοπραγμάτωσης, ικανοποίησης και δημιουργίας. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Richard Sennett, οι εργαζόμενοι διέπονται από τον φόβο ότι, όχι μόνο μπορούν να χάσουν ανά πάσα στιγμή την εργασία τους, αλλά ότι θα χάσουν τον έλεγχο πάνω στη ίδια τους τη ζωή. Υπό αυτές τις συνθήκες, προσθέτει ο Sennett, εργαζόμενοι και άνεργοι εξωθούνται ουσιαστικά σε έναν πόλεμο όλων εναντίων άλλων.

Σε αντίθεση με τον εργαζόμενο σε σταθερές συνθήκες λοιπόν, ο «ελαστικοποιημένος άνθρωπος» αντιλαμβάνεται, στο τέλος της ημέρας, πως η εργασία όχι μόνο δεν τον βοηθάει στην αρμονία της οικογένειας (στιγμές χαλάρωσης και δημιουργίας) αλλά αντίθετα καταβροχθίζει τον εργαζόμενο απαιτώντας από εκείνον ολοένα και περισσότερο χρόνο, ειδάλλως ο (πραγματικός) μπαμπούλας της ανεργίας βρίσκεται δίπλα τους. Αυτή η ιδιαίτερη (μη) σχέση με τον χρόνο έχει ως αποτέλεσμα την διάλυση των μέχρι πρότινος δεσμών και την εμπόδιση νέων γεγονόσ που διαβρώνει την εμπιστοσύνη, την αφοσίωση και την αμοιβαία δέσμευση διαλύοντας παράλληλα τον κοινωνικό ιστό¹⁷⁹

Συνεπώς, η νέα ηθική της εργασίας επικεντρώνεται στην «δημιουργία» ενός ανθρώπου, αποκλειστικά υπεύθυνου του εαυτού του, ακόμα και όταν «το συμβάν (μπορεί να) είναι πέρα από τον έλεγχο του» και την σφαίρα της επιρροής του. Το ευέλικτο καθεστώς τον ωθεί στο να υποστηρίζει ότι η «δύναμη της θέλησης είναι η ουσία του ηθικού του χαρακτήρα». Υπό αυτό το πρίσμα, η αβεβαιότητα, όχι μόνο δεν είναι συγκυριακή ή συνέπεια κάποιας ιστορικής καταστροφής αλλά είναι μια διαρκής συνθήκη που εμφανίζεται να έχει μόνιμα χαρακτηριστικά. Η ηθική της εργασίας, ή ακριβέστερα η νέα ηθική του ανθρώπου, αντλεί έμπνευση από την λογική του

---

¹⁷⁸ Pierre Bourdieu, *Αντεπίθεση πυρών, για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, Λ. Στυλιανούδη, Μ. Θανοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2017, σ. 149-157

¹⁷⁹ Richard Sennett, *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος*, μτφρ. Β. Τομάνας, Νησίδες, Αθήνα 2011 σ.13-30

επιχειρηματία, πρέπει δηλαδή ο εργαζόμενος να λάβει ρίσκα για να κάνει προκοπή στην ζωή.¹⁸⁰ Σε αυτό το σημείο, εντοπίζεται αυτό που ο Φουκώ ονόμασε «τεχνική του εαυτού» ένας τρόπος αυτό-κυβέρνησης των ατόμων που σε κοινωνίες ρευστές σαν τις σύγχρονές μας αναζητούν εναγωνίως κάτι σταθερό έστω και μέσα τους, κάτι σαν το αρχαίο γνώθι σ' αυτόν¹⁸¹ Έτσι, οι εργαζόμενοι είναι επιχειρηματίες της εργασιακής τους δύναμης, είτε αυτή είναι το σώμα τους είτε είναι ο νους τους, ενώ συχνά, αντιμετωπίζουν τον χώρο εργασίας, τους ως μια κοινότητα εργασίας και συμμετοχής όπου δεν μπορεί και δεν πρέπει να υπάρχουν κοινωνικοί ανταγωνισμοί ή συγκρούσεις συμφερόντων. Σε αυτό το πλαίσιο, από την μια η υποκειμενικότητα του εργαζομένου όχι μόνο δεν αποτελεί παράγοντα δυσλειτουργίας όπως παλαιότερα, αλλά αντίθετα οι εργοδότες την προϋποθέτουν και την απαιτούν.¹⁸² Από την άλλη, η προαναφερόμενη αίτηση περί κοινότητας ισοδυναμεί σχεδόν με την ταύτιση των συμφερόντων του εργαζόμενου με εκείνα του επιχειρηματία.

Παράλληλα, η ευελιξία, και η αστάθεια παρότι εμφανίστηκαν ως τα στοιχεία εκείνα που θα οδηγήσουν τον άνθρωπο πέρα και μακριά από την ρουτίνα και την πλήξη στο τέλος της ημέρας του στέρησαν το νόημα του βίου καθώς ο άνθρωπος αδυνατεί να κάνει προβολή του εαυτού του στο άμεσο μέλλον. Ο αναγνώστης μπορεί να διαπιστώσει αυτές και άλλες παρόμοιες εκτιμήσεις στον καθημερινό του λόγο. Πόσες φορές άραγε έχουμε υπάρξει μάρτυρες, ή έχουμε εκστομίσει εμείς οι ίδιοι, διάφορες σοφιστείες του τύπου «ζήσε το σήμερα σαν να μην υπάρχει αύριο» ή «ζήσε την κάθε σου στιγμή σαν να'ναι η τελευταία» κ.α. Αυτές (οι ρήσεις) πράγματι καθρεφτίζουν την πραγματικότητα και σε ένα βαθμό μάλιστα την νομιμοποιούν δίδοντας στην ρευστότητα και την αβεβαιότητα φυσικά χαρακτηριστικά.

Ίσως όμως δεν υπάρχει πιο πρόσφορο πεδίο για να διαπιστώσει κανείς τα χαρακτηριστικά της νέας ηθικής από ότι στο πεδίο του κράτους. Ας σκεφτούμε για παράδειγμα το κράτος ως εκείνο τον μηχανισμό ο οποίος αποτελεί την έκφραση της οργανωμένης κοινωνίας και άρα η κάθε του παρέμβαση μεταφράζεται σε παρέμβαση αυτής της οργανωμένης κοινωνίας. Σε περιπτώσεις ανθρώπων που βρίσκονται για τον έναν ή τον άλλον λόγο σε δυσμένεια οι όροι που το κράτος παρεμβαίνει πλησιάζουν,

---

¹⁸⁰ Ο.π., σ.40-45

¹⁸¹ Foucault, Ethics, subjectivities and truth, The new press, New York, 1994, σ. 87

¹⁸² Αρκεί εδώ να δει κανείς τις αγγελίες για εργασία σήμερα που ξεχειλίζουν από εργοδότες που ζητάνε «εμφανίσιμους, ευδιάθετους, χαμογελαστούς, ευέλικτους, χωρίς πολλές υποχρεώσεις» εργαζομένους.

αν δεν ταυτίζονται με την ψυχολογική προσέγγιση. Στις προσπάθειες αντιμετώπισης της ανεργίας για παράδειγμα το κράτος θεωρεί πως θέσεις εργασίας υπάρχουν, αντανακλώντας τις θεωρίες που είδαμε νωρίτερα, αλλά για κάποιους λόγους ο δυνάμει εργαζόμενος δεν έχει καταφέρει να τις βρει ή αν τις έχει βρει δεν έχει καταφέρει να κάνει τον εαυτό του αρκετά ελκυστικό ώστε να τον προτιμήσουν. Υπό αυτό το πρίσμα η κρατική/κοινωνική πολιτική ξεκινάει και τελειώνει δίνοντας συμβουλές ωσάν ο άνεργος να είναι ξαπλωμένος στο κρεβάτι ενός άλλου Φρόιντ!

Έτσι, άφησε πίσω πολιτικές που στόχευαν στην δημιουργία θέσεων εργασίας και τα επιδόματα που εξασφάλιζαν μια κάποια αξιοπρέπεια, χαρακτηρίζοντας αυτές ως «παθητικές» πολιτικές. Μετά την δεκαετία του 1970 την θέση τους πήραν οι περίφημες «ενεργητικές» πολιτικές που υπό μια έννοια, ενέχουν το στοιχείο της κίνησης, και άρα της αστάθειας. Το άτομο πρέπει να είναι μόνιμα ενεργό. Να μην καθησυχάζεται. Να μην βολεύεται. Οι παρεμβάσεις των «ενεργητικών» πολιτικών απασχόλησης αποσκοπούν στο να υποστηρίξουν τους ίδιους τους άνεργους να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της ανεργίας καλύπτοντας τα ατομικά τους «ελλείμματα», καθώς και να παραμένουν ενεργοί εντός του εργατικού δυναμικού.

Στο πλαίσιο αυτό, η υποστήριξη των ανέργων στοχεύει στο να αναπτύσσουν (οι άνεργοι) μια ενεργητική ατομική στρατηγική για την έξοδο από την (δική τους) κρίση¹⁸³. Η συγκεκριμένη αντίληψη στην πραγματικότητα όπως σημειώνει ο Γιώργος Τσιώλης «δίνει έμφαση κυρίως στο σκέλος της προσφοράς εργασίας και ειδικότερα στην αύξηση της απασχολησιμότητας, της προσαρμοστικότητας και της κινητικότητας των εργαζομένων» και συμπληρώνει «επίσης δίνει έμφαση στην ενίσχυση των προσόντων, των εργαζομένων και των αναζητούντων εργασία, στη βελτίωση των υπηρεσιών σύζευξης της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, στη βελτίωση της πληροφόρησης, στην απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και στη μείωση του κόστους εργασίας για συγκεκριμένες ομάδες του εργατικού δυναμικού».¹⁸⁴ Είναι σαφής η σύνδεση αυτών των πρακτικών με την αντίληψη και την ερμηνεία περί των πηγών και των αιτίων της ανεργίας.

---

¹⁸³ Ειδικότερα τα τελευταία χρόνια που το πρόβλημα της ανεργίας έχει διογκωθεί διαπιστώνει κανείς έναν οργανισμό τέτοιων πολιτικών. Σχεδόν όλα τα κέντρα λήψης αποφάσεων ενστερνίζονται τέτοιες θέσεις όπως λόγου χάρη στην Ευρωπαϊκή Ένωση τις πολιτικές των οποίων διεκπαιρεύσουν οι αντίστοιχοι Ο.Α.Ε.Δ σε όλα τα κράτη μέλη

¹⁸⁴ Γιώργος Τσιώλης «Προς μια νέα ηθική της εργασίας;», στο http://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2014/02/files/MELETH_23.pdf, σ. 18, ανακτήθηκε 06.09.2017

Στο τέλος εύλογα αναρωτιέται κανείς: αν η κατάσταση χαρακτηρίζεται από τόσο έντονα στοιχεία αβεβαιότητας, αστάθειας, ανασφάλειας, ανταγωνισμού, κατακερματισμού της εργασίας και της ταυτότητας, διάβρωσης των συλλογικών διαδικασιών, ευελιξίας και ελαστικότητας, υπάρχει άραγε χώρος για την ανάπτυξη της συλλογική δράσης; Αυτά τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στο τελευταίο μέρος της εργασίας μας.

3.3 Τα Συνδικάτα στο Νέο Περιβάλλον

Στο αντίστοιχο κεφάλαιο του πρώτου μέρους είδαμε τον τρόπο που ο κόσμος της μισθωτής εργασίας προσπάθησε να υπερασπιστεί και να προωθήσει τα συμφέροντά του συγκροτώντας μορφές οργάνωσης όπως τα συνδικάτα. Στην συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, εστίασαμε σε μια εκδοχή των αποτελεσμάτων αυτών των προσπαθειών και διαπιστώσαμε ότι στον κοινωνικό κορπορατισμός, τα συνδικάτα, παρότι απώλεσαν την επαναστατική τους διάσταση, κατάφεραν να μετέχουν στην διαδικασία λήψης αποφάσεων των όρων απασχόλησης και διαβίωσης των μελών τους. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρώτη φάση μπορεί να χαρακτηριστεί ως συγκρουσιακή ενώ η δεύτερη ως συναινετική.

Με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και των ευρύτερων μεταβολών στην κοινωνία την πολιτική, την οικονομία και την κουλτούρα δεν θα μπορούσε παρά να επηρεαστούν και τα συνδικάτα. Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις επιπτώσεις που προκλήθηκαν σε αυτή την παραδοσιακή μορφή οργάνωσης της εργατικής τάξης και τις προσπάθειες συγκρότησης νέων μορφών οργάνωσης στο πλαίσιο της επισφαλούς εργασίας.

Κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1970 λοιπόν, παράλληλα με μια σειρά μετασχηματισμών, ο ρόλος και η λειτουργία των συνδικάτων θεωρήθηκε ως άλλη μια ακαμψία που εμποδίζει την ανάπτυξη και την ευημερία. Με αυτή την έννοια, τα συνδικάτα, τέθηκαν στο επίκεντρο της επίθεσης, καθώς η υπό διαμόρφωση νέα κατάσταση αμφισβητούσε τον ρόλο τους στην οικονομία (και στην δημοκρατία). Οι πάλαι ποτέ κοινωνικοί εταίροι, οι θεωρούμενοι δηλαδή μέχρι πρότινος ως εγγυητές της εργασιακής (κοινωνικής) ειρήνης, αντιμετωπίστηκαν τώρα, ως προασπιστές συντεχνιακών συμφερόντων που αδιαφορούσαν για το «γενικό καλό» της κοινωνίας.

Συνεπώς, και αφού τα συνδικάτα θεωρήθηκαν ως παρωχημένα, δεν υπήρχε πια λόγος οι κυρίαρχες δυνάμεις να ανεχτούν ως ισότιμο συνομιλητή τα συνδικάτα στον σχεδιασμό των πολιτικών/οικονομικών αποφάσεων. Έτσι, υπό την καθοδήγηση συντηρητικών (αρχικά, και σοσιαλδημοκρατικών στην συνέχεια) κυβερνήσεων και με την πολύτιμη συμβολή του κράτους, εξαπολύθηκε επίθεση ενάντια στα συνδικάτα σε μια προσπάθεια άρσης των ακαμψιών και «απελευθέρωσης» των αγορών. Το μεταπολεμικό κράτος που για τα συνδικάτα είχε γίνει, στο πλαίσιο του κορπορατισμού, κάτι σαν φυσικό περιβάλλον, μετασχηματίστηκε αυτό καθαυτό λόγω της διεθνοποίησης της οικονομικής δραστηριότητας αλλά και της αύξηση του ρόλου των διεθνών ρυθμιστικών αρχών με συνέπεια το τριμερές συνεργατικό σχήμα να φτάσει στα όριά του. Το πολιτικό σκέλος όμως δεν αρκεί για να εξηγήσει την αποδυνάμωση των συνδικάτων.

Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαίο να ξαναθυμηθούμε κάποια βασικά χαρακτηριστικά σχετικά με τον ρόλο της τεχνολογίας στον μετασχηματισμό της εργασίας και στον τρόπο οργάνωσης των επιχειρήσεων καθώς όλα τούτα συνδέονται το ένα με το άλλο, αλλάζοντας το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στο οποίο δρούσαν τα συνδικάτα. Ή μάλλον πριν προχωρήσουμε πρέπει να επισημανθεί το εξής: μια από τις αιτίες που τα συνδικάτα αποδυναμώθηκαν δεν αφορά διόλου τους μετασχηματισμούς του 1970. Αντιθέτως, έχει περισσότερο να κάνει με τον κορπορατισμό, στο πλαίσιο του οποίου η διάρθρωση των συμφερόντων ήταν τέτοια που απέκοβε ολόένα και περισσότερο την βάση (τα μέλη) από την ηγεσία. Σε αυτή την κατεύθυνση, η «χαλάρωση» των σχέσεων και της αλληλεγγύη καθώς και η αδρανοποίηση των μελών είχε χαλαρώσει τα ανταντακλαστικά του κινήματος. Ας επιστρέψουμε στην δεκαετία του 1970.

Ορισμένες συνέπειες λοιπόν των νέων τεχνολογιών (και της διεθνοποίησης) συγκροτούν με την σειρά τους, τις αιτίες που εξηγούν την υποχώρηση των συνδικάτων ως παραδοσιακής μορφής οργάνωσης του κόσμου της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμφάνιση λόγου χάρη των πολύ-εθνικών επιχειρήσεων και άρα ο «διεθνισμός» του κεφαλαίου έναντι της εθνικού τύπου οργάνωσης του κόσμου της εργασίας ήταν μια τέτοια αιτία/παράμετρος που είχε ως αποτέλεσμα ποιοτικές μεταβολές στην σχέση κεφαλαίου – εργασίας, παρότι στον πυρήνα της παρέμενε η εκμετάλλευση. Στην νέα αυτή κατάσταση οι εργαζόμενοι δεν έχουν (απαραίτητα) έναν εγχώριο κεφαλαιοκράτη ως εργοδότη και οι δράσεις τους περιορίζονται

σημαντικά. Ειδικότερα δε, υπό την συνεχή απειλή «της φυγής των κεφαλαίων από την – εκάστοτε- χώρα» το πλαίσιο γίνεται πιο ασφυκτικό.

Μια άλλη παράμετρος που συνέβαλε στην «πτώση» της επιρροής των συνδικάτων ήταν η αύξηση της ανεργίας και ο μετασχηματισμός της εργασίας και της δομής της απασχόλησης βάσει των όσων αναφέραμε προηγούμενα περί ευελιξίας, ελαστικότητας, μη σταθερής απασχόλησης, δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας και διαφορετικών σχέσεων με την εργοδοσία (ενοικιαζόμενοι, μπλοκάκηδες κ.λπ.).

Επιπλέον, οι ιδιωτικοποιήσεις είχαν ως αποτέλεσμα την μείωση ενός σημαντικού αριθμού συνδικαλισμένων ανθρώπων προερχόμενων από τον δημόσιο τομέα, ενώ η μετατόπιση των εργαζομένων από την βιομηχανία προς τον ιδιωτικό τομέα των υπηρεσιών μείωσε τα ποσοστά απασχόλησης στους χώρους μαζικής παραγωγής, όπου η συνδικαλιστική πυκνότητα ήταν ανέκαθεν σημαντική.¹⁸⁵ Ίσως η μεγαλύτερη επίδραση της τεχνολογίας στην κατεύθυνση μείωσης της επιρροής των συνδικάτων αποτελεί το γεγονός «ότι η ‘αυτοματοποίηση’ εξουδετέρωσε, σε μεγάλο βαθμό, το σημαντικότερο όπλο τους – την απεργία».¹⁸⁶

Επιπροσθέτως, η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού στο επίπεδο των ιδεών με την «επικαιροποίηση» της προτεσταντικής ηθικής οδήγησαν στην υποκειμενοποίηση της εργασίας και στον σκληρό ατομικισμό και ανταγωνισμό περισσότερο μεταξύ των εργαζομένων παρά μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών. Από το 1990 μέχρι σήμερα, ο ρόλος των συνδικάτων, φαίνεται πως έχει περιοριστεί σε επιμέρους τομείς και χώρους εργασίας, δείχνοντας να μην είναι σε θέση υπερασπιστεί αποτελεσματικά τα κεκτημένα του παρελθόντος πόσο μάλλον να τις διευρύνει.

Το παραπάνω μπορεί να ερμηνευτεί ως μια κρίση του συνδικαλιστικού κινήματος ως προς τις οργανωτικές δυνατότητες/ικανότητες, την αναπροσαρμογή στο νέο περιβάλλον/διεθνές πλαίσιο, τον προσανατολισμό/στρατηγική και την άμεση πρακτική/τακτική. Υπό αυτό το πρίσμα, τα προβλήματα της αποδυνάμωσης της διαπραγματευτικής θέσης των συνδικάτων, της αδρανοποίησης των μελών τους και της συρρίκνωσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας κατανοήθηκαν ως προβλήματα

---

¹⁸⁵ Waddington. J. & Hoffmann. R., Τα συνδικάτα στην Ευρώπη: μεταρρύθμιση, οργάνωση, και αναδιοργάνωση, ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ σ. 1-10

¹⁸⁶ Καραλής. Δ.(2006), Οι περιπέτειες ενός ενοχλητικού θεσμού, Θέσεις, τεύχος 96, ανακτήθηκε: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=947&Itemid=29 (τελευταία πρόσβαση 5.09.2017)

απονομιμοποίησης ενός συγκεκριμένου ιστορικού μοντέλου συνδικαλισμού. Για να το θέσουμε με τα λόγια του Νίκου Παλαιολόγου: η αδυναμία αυτή συμβαδίζει με τη μείωση της οργανωτικής δύναμης του συνδικαλιστικού κινήματος και αποτυπώνεται στη μείωση του αριθμού των συνδικαλισμένων μισθωτών και του βαθμού συνδικαλιστικής οργάνωσης, στον περιορισμό της αντιπροσωπευτικότητας του και στο χαμηλό βαθμό ενεργοποίησης και κινητοποίησης των μελών του¹⁸⁷.

Πράγματι, τα συνδικάτα έχουν χάσει σημαντικά την διαπραγματευτική τους ισχύ, ωστόσο, όσοι έτρεξαν να προφητέψουν το τέλος τους μάλλον διαψεύστηκαν. Άλλωστε, όπως είδαμε σε τούτη την εργασία, δεν είναι η πρώτη φορά που τα συνδικάτα περνάνε κρίση, χωρίς αυτό βέβαια να μεταφράζεται σε μια μοιρολατρία ή ντετερμινισμό, ή εν πάση περιπτώσει, σε μια λογική του τύπου «κρίση είναι θα περάσει».

Πάντως, η πορεία των συνδικάτων προς τον «αφανισμό» δεν είναι μη αναστρέψιμη. Η αντιστροφή αυτής της τάσης όμως είναι ζήτημα πολιτικής πρακτικής που θα ακολουθήσουν τα συνδικάτα στο πλαίσιο του υφιστάμενου συσχετισμού δυνάμεων. Σε κάθε όμως περίπτωση, η ανάλυση αναδεικνύει ένα έλλειμμα στρατηγικής. Μιας στρατηγικής η οποία θα μπορούσε να διασφαλίσει την ικανότητα πρόσβασης και ανάπτυξης του συνδικαλισμού στο χώρο των ευέλικτων μορφών απασχόλησης γενικότερα και στον χώρο των υπηρεσιών ειδικότερα, δεδομένης της τριτογενοποίησης της αγοράς εργασίας. Επιπλέον, η θεσμοποίηση των εργατικών συμφερόντων στην λογική του έθνους – κράτους, αναδεικνύει περαιτέρω ζητήματα σε μια εποχή που το κράτος συρρικνώνεται, και το κεφάλαιο διεθνοποιείται. Σε αυτό το πλαίσιο φανερώνεται μάλλον μια ανάγκη για έναν νέο εργατικό διεθνισμό που προϋποθέτει πάνω από όλα την επανασύνδεση των συνδικάτων με την κοινωνική τους βάση και την εκ νέου οργάνωση της αλληλεγγύης.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η σταδιακή υποχώρηση των συνδικάτων δεν σηματοδότησε το τέλος της συλλογικής δράσης. Μολονότι δηλαδή το οργανωμένο εργατικό κίνημα σταδιακά αδυνατούσε να κινητοποιήσει τα μέλη του, εμφανίστηκαν, άλλες μορφές συλλογικής δράσης. Τα λεγόμενα ως νέα κοινωνικά κινήματα, (φοιτητικό, αντιπολεμικό, οικολογικό, φεμινιστικό, LGBTQI κ.λπ.) συγκροτήθηκαν σε διαφορετικά ρεπερτόρια δράσεων, συχνά μονοθεματικών,

---

¹⁸⁷ Παλαιολόγος, «Εργασία και συνδικάτα στον 21^ο αιώνα», ο.π., σ. 123

πετυχαίνοντας μάλιστα πολλούς από τους στόχους τους. Η ποιοτική διαφορά των νέων αυτών μορφών συλλογικής δράσης εντοπίζεται στην απομάκρυνση από την διαιρετική τομή κεφαλαίου – εργασίας που χαρακτηρίζει το εργατικό κίνημα. Η συζήτηση για τα νέα κοινωνικά κινήματα είναι πλούσια και ίσως εδώ αδικείται ωστόσο οφείλουμε να παραμείνουμε στο αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας. Με αυτή την έννοια, πρέπει τώρα να δούμε τι συνέβη με το «κενό» που φάνηκε να μην καλύπτεται από τα παραδοσιακά συνδικάτα, σχετικά με την οργάνωση και την εκπροσώπηση του «ευέλικτου εργαζόμενου».

3.3.1 Οργανώνοντας την Επισφάλεια: Δυσκολίες και Προοπτικές

Ο νεοφιλελευθερισμός παρουσίασε την ευελιξία της εργασίας ως μια εναλλακτική, έναντι της γραφεικρατικοποίησης και της ιεραρχίας του φορντισμού. Εναλλακτική που θα ικανοποιούσε επιχειρηματίες, εργαζόμενους και καταναλωτές. Πρότεινε τυπικά την «επανασύνδεση» του ατόμου με την εργασία και το προϊόν, πέρα και μακριά από την ρουτίνα και την μονότονη μηχανική παραγωγή. Επί του πρακτέου, όμως, η εφαρμογή της ευελιξίας έχει συνδεθεί στενά με την έννοια της επισφάλειας¹⁸⁸ και την μεταφορά των κινδύνων/ρίσκων από το κράτος στα άτομα και τις οικογένειές τους¹⁸⁹.

Στην έννοια της επισφάλειας συμπεκνώνονται ουσιαστικά τα χαρακτηριστικά της σημερινής εργασίας, συμπεριλαμβάνοντας και την περίπτωση των αναζητούντων εργασία. Η έννοια «επισφάλεια» είναι η ελληνική μετάφραση της λατινικής λέξης *precarium*, που σημαίνει παραχώρηση χρήσης, την ενοικίαση δηλαδή ενός πράγματος, του οποίου η χρήση μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανακληθεί από τον παραχωρητή. Ο Claus Dorge σημειώνει πως η επισφάλεια προσδιορίζει μια αβέβαιη, ασταθή και ανακλητή σχέση, στην οποία ο αποδέκτης ενός αγαθού εξαρτάται από τον δότη. Η χρήση της έννοιας στις κοινωνικές επιστήμες, όπως προσθέτει ο ίδιος, γίνεται για να προσδιορίσει ανασφαλείς και ασταθείς συνθήκες εργασίας, απασχόλησης και

¹⁸⁸ Κατά τη γνώμη μας, η εφαρμογή της ευελιξίας στην εργασία μπορεί να ενταχθεί στην ευρύτερη έννοια της επισφάλειας, η οποία όπως είδαμε χαρακτηρίζεται κυρίως από το επίπεδο του μισθού που γεννά την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα για το μέλλον καθώς δεν εξασφαλίζει έναν αξιοπρεπή βίο. Την ίδια στιγμή, μια επισφαλής εργασία, με πολύ χαμηλό μισθό δηλαδή, δεν είναι απαραίτητα και ευέλικτη εργασία καθώς δύναται να καλύπτει τις προϋποθέσεις της κανονικής εργασίας πλην του υψηλού μισθού.

¹⁸⁹ Guy Standing, *The precariat, the new dangerous class*, Bloomsbury Academic, N. Y. 2011, σ. 1-3

διαβίωσης.¹⁹⁰ Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και η Donatella Della Porta, η οποία υποστηρίζει ότι παρότι η έννοια της επισφάλειας (και της επισφαλοποίησης) έχει χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως, ανάλογα δηλαδή με το εκάστοτε εθνικό και πολιτιστικό πλαίσιο, συνήθως η χρήση της συνδέεται με συνθήκες που ενέχουν ανασφάλεια, ευελιξία ή καθιστούν ευάλωτο το άτομο. Συνθήκες οι οποίες συνδέονται μεν κοινωνικο-οικονομικά με την δυναμική της αγοράς εργασίας, ωστόσο δεν περιορίζονται σε αυτήν, καθώς διαχέονται σε ολόκληρο το φάσμα της ζωής.¹⁹¹

Ακριβώς επειδή πρόκειται για συνθήκες που επεκτείνονται πέρα από τη σφαίρα της παραγωγής, η επισφάλεια τελικά επηρεάζει βαθιά εκείνον, ή εκείνη που την υφίσταται, καθιστώντας το μέλλον του/της αβέβαιο, εξαλείφοντας και προεξοφλώντας, σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu, εκείνο το ελάχιστο πίστης και ελπίδας για το μέλλον, που πρέπει να έχει κανείς για να εξεγείρεται - κυρίως συλλογικά- ενάντια στο παρόν, ειδικά όταν αυτό είναι ανυπόφορο.

Πράγματι, η επισφάλεια μειώνει τις ικανότητες για κινητοποίηση, όπως δείχνουν σχετικές έρευνες, καθώς υπάρχει η μόνιμη απειλή της ανεργίας, ενώ οι επισφαλώς εργαζόμενοι είναι, συχνά, πολιτικά απαθείς, πράγμα που οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι είναι επισφαλείς και αδυνατούν να δουν τον εαυτό τους στο μέλλον. Στην περίπτωση των ανέργων, ειδικότερα, τα πράγματα είναι δυσκολότερα, καθώς υφίσταται ο παράγοντας της χαμηλής αυτοεκτίμησης και το γεγονός ότι οι άνεργοι αδυνατούν να συγκροτήσουν μια κοινή ταυτότητα, γύρω από μια κατάσταση που λαμβάνει χαρακτηριστικά στίγματος. Παρά τους (σιωπηρούς ή έκδηλους) εκβιασμούς, όμως, από τους εργοδότες, έχουν υπάρξει περιπτώσεις επισφαλώς εργαζομένων και ανέργων που κινητοποιήθηκαν στην βάση μιας κατάστασης αγανάκτησης και της αίσθησης ότι δεν «έχουν κάτι να χάσουν».¹⁹²

Το παραπάνω πλαίσιο πάντως καθιστά περισσότερο κατανοητή την αδυναμία των παραδοσιακών συνδικάτων να παρέμβουν με αποτελεσματικούς όρους στον κόσμο της επισφαλούς εργασίας. Όντας προϊόντα ενός άλλου ιστορικού πλαισίου, φαίνεται πως δεν καταφέρνουν να διαδραματίσουν έναν κομβικό ρόλο στην επίλυση

---

¹⁹⁰ Claus Dorre, *Το γερμανικό εργασιακό θαύμα: μοντέλο για την Ευρώπη*; , μτφρ. Λ. Φιλοπούλου, Ίδρυμα Rosa Luxemburg, Αθήνα 2015 σ.16

¹⁹¹ Donatella Della Porta, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen, Tiina Silvasti, «The Precarization Effect» στο Della Porta Donatella, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen, Tiina Silvasti, *The new social division, making and unmaking precariousness*, Palgrave Macmillan, UK 2015, σ.1-5

¹⁹² Ο.π σ. 15

αυτών των σύγχρονων προβλημάτων, όπως για παράδειγμα είχαν πράξει με το κοινωνικό ζήτημα του 19^{ου} αιώνα. Παρά ταύτα, καταβάλλονται προσπάθειες εξεύρεσης μιας νέας στρατηγικής, που έχει στον ορίζοντά της τους επισφαλώς εργαζομένους, καθώς σύμφωνα για παράδειγμα με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας η ένταξη των νέων εργαζομένων στα συνδικάτα αποτελεί καθοριστική μάχη για το μέλλον του συνδικαλιστικού κινήματος.¹⁹³ Πάντως, ακόμα και αν επί χάρτου σχεδιαστεί η καλύτερη στρατηγική για την σύνδεση του παραδοσιακού συνδικαλιστικού κινήματος με τις νέες κατηγορίες ευέλικτων εργαζομένων, σε τελική ανάλυση η ουσιαστική σύνδεση, εάν και εφόσον επιτευχθεί, θα είναι στην «αρμοδιότητα» της κοινωνικής πρακτικής.

Συνεπώς, τα τελευταία χρόνια, κυρίως κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και ύστερα, μπορούν να διακριθούν δυο τάσεις στο εσωτερικό της μισθωτής εργασίας. Η μια έρχεται από τα παραδοσιακά συνδικάτα, τα οποία αναζητούν στρατηγική, για να συμπεριλάβουν τον κόσμο της επισφαλούς εργασίας, που τείνει να γίνει, αν δεν έχει ήδη γίνει, η πλειοψηφία της μισθωτής εργασίας. Ως εκ τούτου, η οργάνωση στους χώρους εργασίας έχει γίνει δυσκολότερη με τα συνδικάτα να χάνουν την επιρροή τους λόγω και της στέρησης περιεχομένου της οργανωμένης δράσης που έχουν καταφέρει οι νεοφιλελεύθερες δυνάμεις μέσω, λόγου χάρη, της κατάργησης των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, οι οποίες ισχύουν σε πρώτο βαθμό, μεταξύ δηλαδή εργαζομένων και επιχείρησης, όπου η πλευρά της εργοδοσίας έχει σχεδόν πάντα μεγαλύτερη διαπραγματευτή δύναμη.

Η δεύτερη τάση έρχεται από τις προσπάθειες που έχουν αναπτυχθεί για συλλογική δράση στο πλαίσιο της επισφαλούς εργασίας, η οποία όπως έγινε κατανοητό συμπεριλαμβάνει και τον κόσμο της ανεργίας. Πρόκειται για προσπάθειες κάλυψης του συνδικαλιστικού κενού στις νέες συνθήκες. Αυτό που έχει παρατηρηθεί είναι ότι οι επισφαλώς εργαζόμενοι προβαίνουν σε «άτυπες» συλλογικές διαδικασίες συγκροτώντας χαλαρές οργανωτικές δομές με συστατικό στοιχείο όχι το αντικείμενο εργασίας, ούτε τον χώρο εργασίας, αλλά την κατάσταση που προκαλεί η εργασία τους που είναι δηλαδή η ανασφάλεια κ.λπ. Οι δομές αυτές συχνά πλαισιώνονται από μέλη άλλων κοινωνικών κινημάτων, ενώσεων, ή/και πολιτικών κομμάτων που έχουν

---

¹⁹³ Δυο πρόσφατες συνεδρίες της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας σε αυτό το πλαίσιο φέρουν τίτλο «Meeting the challenge of precarious works, a workers' agenda (2011) & Policies and regulations to combat precarious (2013)

αναφορά στην αριστερά. Ως μεγαλύτερο αγκάθι σχετικά με την κινητοποίηση του επισφαλών εργαζομένων είναι η έλλειψη κοινής ταυτότητας και παραστάσεων καθώς η επισφάλεια απλώνεται σε διάφορα αντικείμενα εργασίας (π.χ. εκπαίδευση – τουρισμός-εστίαση-εμπόριο) γεγονός που καθιστά δύσκολο την κατασκευή μιας ατζέντας αιτημάτων και διεκδικήσεων με αποτέλεσμα, τις περισσότερες φορές η άρνηση να είναι ο κοινός παρανομαστής, άρνηση δηλαδή προς τις επισφαλείς συνθήκες που εκφράζεται πολλές φορές με θετικούς όρους στην φράση «δουλειά με αξιοπρέπεια». Στην περίπτωση των ανέργων οι πιθανότητες για κινητοποίηση δεν είναι υψηλές καθώς υπάρχει ακόμα πιο μεγάλη δυσκολία συγκρότησης ταυτότητας όπως αναφέραμε και οι άνεργοι θεωρούν εαυτούς ως «αόρατους» και «χωρίς όνομα». Η αυτή καθαυτή, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα, συντονισμένη, δράση των ανέργων, έχει χαρακτηριστεί «κοινωνικό θαύμα»¹⁹⁴ που πρέπει να γενικευτεί. Στην Ελλάδα έχουν γίνει προσπάθειες συγκρότησης παρόμοιων εγχειρήματα που οδηγούν μεν σε κάποια μορφή δράσης δίχως όμως να διέπεται από μακροπρόθεσμη προοπτική όπως ήταν παράδειγμα τα δίκτυα «Επισφαλώς Εργαζομένων και Ανέργων» τα οποία είχαν ως αίτημα δωρεάν μετακινήσεις ανέργων στα μέσα μεταφοράς, αύξηση επιδομάτων ανεργίας κ.ο.κ. Αναπτύχθηκαν στις αρχές του 2010 ωστόσο τώρα είτε δεν υφίστανται είτε «υπολειτουργούν» και περιορίζονται σε ενημερωτικά κείμενα στο διαδίκτυο.

Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες έχουν αναπτυχθεί μορφές συλλογικές δράσεις στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης όχι μόνο με βάση την κατάσταση ζωής που αναφέραμε παραπάνω και πράγματι είναι το κυρίαρχο στοιχείο. Βάσει όμως τις συγκεκριμένες διαστάσεις που ξεχωρίσαμε όταν μελετήσαμε την ευελιξία (χρόνος, χώρος, σχέση με την εργοδοσία) μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια σχετική αντιστοιχία ανάπτυξης της συλλογικής δράσης πάνω σε αυτούς τους άξονες. Για παράδειγμα σχετικά με την ευελιξία με άξονα τον χώρο υπάρχει το παράδειγμα στις ταχυμεταφορές, (Σ.Ε.Τ.Τ.Ε.Α, δευτεροβάθμιο σωματείο), και στην ACS (πρωτοβάθμιο σωματείο) ήδη από το 199. Πιο πρόσφατα, με άξονα την σχέση με την εργοδοσία έχουμε ανάπτυξη της οργάνωσης των συμφερόντων του κόσμου της επισφαλούς εργασίας μέσω του συλλόγου δανειζόμενου προσωπικού τραπεζικού τομέα (Συ.Δα.Π.Τ.Τ), ή με βάση την ευελιξία ως προς τον χρόνο υπάρχει το παράδειγμα των εργαζομένων στα προγράμματα επιταγής εισόδου στην αγορά

---

¹⁹⁴ Βλ. Pierre Bourdieu ο.π. σ. 158-161 και Dela Porta Donatella ο.π σ. 215-246

εργασίας (εφεξής Voucher) στο οποίο θα εστιάσουμε παρακάτω μιας και έχουν ενδιαφέρον καθώς αφορούν όλες τις ηλικίες και σχεδόν όλα τα επαγγέλματα.

Το παράδειγμα αφορά λοιπόν μια κοινή, σε ευρωπαϊκές χώρες, ευέλικτη μορφή απασχόλησης, η οποία αποτελεί τυπικά πολιτική αντιμετώπισης της ανεργίας και ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας. Πρόκειται για μια μορφή απασχόλησης, η οποία συγκεντρώνει σχεδόν όλες τις δυνατές μορφές ευελιξίας παρότι εδώ ξεχωρίζουμε την διάσταση του χρόνου καθώς έχουν 6 μήνες ζωής. Αρχικά, είναι χαρακτηριστικό ότι τα προγράμματα δεν αναφέρονται στην λέξη «εργαζόμενος», αλλά προτιμούν την έννοια του «ωφελούμενου», καθώς όποιος αποκτά πρόσβαση αντιμετωπίζεται ως προνομιούχος. Οι άνεργοι αντιμετωπίζονται ως εάν να μην έχουν εκπαιδευτική επάρκεια και ως εκ τούτου, στο πλαίσιο των προγραμμάτων, συμπεριλαμβάνονται θεωρητικά μαθήματα που στοχεύουν στην κατάρτισή¹⁹⁵ τους. Πρόκειται για προγράμματα ορισμένου χρόνου όπου υπάρχει σύγχυση ως προς την σχέση με την εργοδοσία¹⁹⁶ και η αμοιβή καταβάλλεται προς τους «ωφελούμενους» (τυπικά) μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος. Ύστερα οι ωφελούμενοι βρίσκονται ξανά στην ανεργία, καθώς ο εργοδότης δεν έχει καμία απολύτως ευθύνη, πέρα από του ότι εκμεταλλεύεται απλήρωτη, και άρα δίχως κόστος για εκείνον, εργασιακή δύναμη. Παρά τις, ομολογουμένως, μη εύφορες συνθήκες, στο πλαίσιο των παραπάνω προγραμμάτων Voucher συγκροτήθηκε μια συλλογικότητα με όνομα «V for Voucheraδες», με βασικό στόχο την συσπείρωση των νέων εργαζομένων μέσω αυτών των προγραμμάτων. Διακηρυγμένος σκοπός των «Voucheraδων», ήταν τα πλήρη εργασιακά δικαιώματα και η αναδιανομή της χρηματοδότησης αυτών των προγραμμάτων από τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης, στους «ωφελούμενους».

Ως προς τις ποιοτικές διαφορές με τα παραδοσιακά συνδικάτα, οι λέξεις κλειδιά σε παρόμοια εγχειρήματα, όπως αναφέρει ο Παλαιολόγος, είναι «μικρό», «δικτύωση», «ευελιξία» «υποστήριξη», «συντονισμός» κ.λπ.¹⁹⁷ Πράγματι οι Voucheraδες λειτουργούν ως δίκτυο, όπου δίκτυο συνιστά ένα σύνολο από πρόσωπα

---

¹⁹⁵ Τα συγκεκριμένα προγράμματα αρχικά στόχευαν στις νεαρές ηλικίες και σε συγκεκριμένα επαγγέλματα. Στην συνέχεια επεκτάθηκαν σε όλες της ηλικίες και σχεδόν σε όλα τα επαγγέλματα. Η κατάρτιση που παρέχουν συνήθως περιορίζεται σε μαθήματα χρήσης ηλεκτρονικού υπολογιστή και διαλέξεις διοίκησης επιχειρήσεων. Πάντως, η λογική περί κατάρτισης ειδικότερα στην Ελλάδα είναι τουλάχιστον αστεία καθώς όλες οι σχετικές έρευνες δείχνουν πως το εργατικό δυναμικό της χώρας είναι υπερ-καταρτισμένο σε σχέση με τις (όποιες) υπάρχουσες θέσεις εργασίας.

¹⁹⁶ Στα προγράμματα αυτά έχει κανείς πρόσβαση μέσω των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης τα οποία αναλαμβάνουν την καταβολή της αμοιβής στους «ωφελούμενους».

¹⁹⁷ Νίκος Παλαιολόγος, *Εργασία και συνδικάτα..*, ο.π., σ. 323

που βρίσκονται, για ορισμένο χρόνο, σε μια ορισμένη σχέση αλληλεξάρτησης. Μια ποιοτική διαφορά, λοιπόν, με τον συλλογικό εργάτη είναι πως ο ευέλικτος εργαζόμενος βλέπει του εαυτό του ως άτομο, με τα δικά του προσωπικά συμφέροντα, τα οποία εξυπηρετούνται για ένα ορισμένο διάστημα, σε μια ορισμένη δράση. Με το πέρασ, λόγω χάρη, του προγράμματος, ο Voucheras παύει να θεωρεί τον εαυτό του ως τέτοιο¹⁹⁸. Οι διαφορές οργανωτικού τύπου είναι, δε, πολύ περισσότερο αισθητές συγκριτικά με το παραδοσιακό συνδικάτο. Σε αυτά τα εγχειρήματα τύπου «δίκτυο» η οργανωτική μορφή είναι χαλαρή, η ενημέρωση των ενδιαφερομένων γίνεται στα μέσα κοινωνική δικτύωσης, συνήθως δεν υπάρχει καταστατικό και άρα υπό την σκοπιά ενός αυστηρού φορμαλισμού βρίσκονται στα όρια της νομιμότητας. Παράλληλα δεν υπάρχει η έννοια τους εκλεγμένου αντιπροσώπου, πράγμα που τα κατατάσσει στην κατηγορία «χαλαρών δομών» που- για λόγους που δεν είναι της παρούσης- δεν συμμετέχουν στις δομές του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος. Οι δράσεις τους συμπεριλαμβάνουν υπηρεσίες υποστήριξης, αποκλεισμούς χώρων εργασίας όπου έχει καταγραφεί εργοδοτική αυθαιρεσία, συμμετοχή σε κινητοποιήσεις με το οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα, ενημέρωση για τα προγράμματα που τρέχουν και ιδιαίτερα ψηλά βρίσκεται η παροχή «προειδοποιήσεων» για τους κακοπληρωτές εργοδότες (Black list).

Παρά τις όποιες δυσκολίες λοιπόν, που αναφέραμε σχετικά με την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης, στο πλαίσιο της επισφάλειας, λόγω των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η συλλογική δράση στους χώρους εργασίας δεν έχει υποχωρήσει, αν και η αποτελεσματικότητά της είναι αμφιλεγόμενη.

---

¹⁹⁸ Στο βαθμό πάντα που κάποιος/α δέχεται πως είναι Voucheras έστω και για το διάστημα του θηννου διότι υπάρχει και η άποψη ότι είναι μια παρένθεση στην ζωή και ότι δεν πρόκειται για πολύ χρόνο να είμαι φορέας αυτής της συγκεκριμένης ταυτότητας και άρα δεν έχει νόημα να συμμετέχω σε συλλογικές διαδικασίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σχετικά με την υπόθεση που θέσαμε υπό έλεγχο στην μελέτη μας, εξάγουμε το συμπέρασμα πως πράγματι ο τρόπος οργάνωσης της παραγωγής επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο οργάνωσης του κόσμου της εργασίας. Δεδομένων λοιπόν των μεταβολών στο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής εξηγείται σε κάποιο βαθμό το γεγονός, ότι τα παραδοσιακά συνδικάτα δεν έχουν καταφέρει να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες. Η νέα κατάσταση φαίνεται να απαιτεί νέα καθήκοντα. Η μείωση της δύναμης των παραδοσιακών συνδικάτων οφείλεται στο γεγονός ότι με την μετάβαση από την μαζική παραγωγή στις υπηρεσίες, μειώθηκε εκ των πραγμάτων η πρώτη ύλη των συνδικάτων, που είναι τα μέλη τους. Οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι ο νεοφιλελευθερισμός και οι πολιτικές που εφαρμόζει, όπως η κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, στερούν νόημα και περιεχόμενο από την λογική της συλλογικής δράσης. Οφείλεται όμως και στην κοντόθωρη λογική της οχύρωσης ορισμένων κατηγοριών εργαζομένων, την ίδια στιγμή που όλες οι τάξεις δείχνουν πως το ποτάμι της επισφάλειας είναι αρκετά ισχυρό ώστε να άρει τα όποια εναπομείναντα κεκτημένα.

Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη, πως η ιστορική αναδρομή που κάναμε εδώ δεν ήταν μια παράθεση πληροφοριών, αλλά επρόκειτο για οργανικό ζήτημα της κεντρικής μας ερώτησης. Η ανάλυσή μας έδειξε ότι δεν είναι μόνο ο τρόπος παραγωγής που επηρεάζει τον τρόπο κοινωνικής εκπροσώπησης, αλλά ισχύει και το αντίθετο. Εξηγούμαστε: η τευλορική αντίληψη περί ορθολογικοποιημένης παραγωγικής διαδικασίας εφαρμόστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μόνο όμως μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο υπήρχε κοινωνική ασφάλιση, δωρη εργασία, αμελητέα ανεργία, και το κράτος εφάρμοζε προνοιακές πολιτικές κ.ο.κ. Ο καθοριστικός παράγοντας, αναφερθήκαμε διεξοδικά στο δεύτερο μέρος, της κανονικής εργασίας, δεν ήταν ο φορντισμός, ως τρόπος οργάνωσης της παραγωγής, αλλά η ισχύς των συνδικάτων.

Υπό αυτό το πρίσμα, θα είχε ενδιαφέρον μια μελλοντική εργασία που θα έθετε το ερώτημα διαφορετικά από ότι κάναμε εδώ. Θα ξεκινούσε δηλαδή με την «απορία» το πως η οργάνωση των συμφερόντων επηρεάζει την παραγωγή. Όλα αυτά γεννούν επιπλέον προβληματισμούς για την στρατηγική των συνδικάτων σήμερα που

ενδεχομένως θα έπρεπε να βαθύνουν περισσότερο τις αναλύσεις τους, πέρα δηλαδή από το πολύ χρήσιμο, του πως προσεγγίσουν τους ευέλικτα εργαζόμενους.

Την ίδια στιγμή, είδαμε πως από τα σπλάχνα των νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής, ξεπηδούν νέες προσπάθειες οργάνωσης της αλληλεγγύης οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαλαρές και οριζόντιες οργανωτικές δομές. Ο κόσμος της επισφαλούς εργασίας δεν συγκεντρώνει ορισμένα χαρακτηριστικά τα οποία στο παρελθόν αποτελούσαν συστατική ύλη για την ανάπτυξη την συλλογικής δράσης όπως η κοινή ταυτότητα, τα κοινά αιτήματα κ.ο.κ. Εδώ εντάσσεται και η συζήτηση του κατά πόσο οι φορείς της επισφάλειας, το «πρεκαριάτο» δηλαδή, δύναται να συγκροτηθούν σε μια ενιαία ομάδα, η καλύτερα αν μπορεί να συγκροτηθούν ως κοινωνική τάξη. Για λόγους οικονομίας αποφύγαμε την συζήτηση αυτή η οποία επίσης παραμένει ανοιχτή. Αυτό που επίσης μπορεί να συναχθεί ως συμπέρασμα, υπό τις συνθήκες επισφάλειας, είναι η μετατόπιση της συλλογικής δράσης, από τους χώρους εργασίας, σε δίκτυα ανομοιογενή, με μόνο κοινό στοιχείο την κατάσταση ζωής ή σε πιο «κεντρικές» μορφές δράσης (π.χ πλατείες). Το στοιχείο λοιπόν του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος είναι η άμεση σύνδεσή του με τους εργαζόμενους στους χώρους εργασίας όπου βασιλεύει η συνθήκη της επισφάλειας.

Φτάνοντας προς το τέλος, εύλογα αναρωτιέται κανείς: χρειαζόταν η αναδρομή στις συνθήκες γέννησης του κεφαλαίου και της εργασίας για να φτάσουμε στον τρόπο που οργανώνεται ή προσπαθεί να οργανωθεί σήμερα ο κόσμος της επισφαλούς μισθωτής εργασίας; Η απάντηση είναι ναι για τους ακόλουθους λόγους.

Η σύγκριση της εποχής μας με την βιομηχανική επανάσταση έχει ορισμένες ομοιότητες, πέρα από το γεγονός ότι αρκετοί απεκάλεσαν τις εφευρέσεις των νέων τεχνολογιών μια επιπλέον επανάσταση. Οι ομοιότητες έγκεινται στην εμφάνιση των νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής, τότε και τώρα, στο ζήτημα συγκρότησης ταυτότητα, τότε και τώρα, στις έντονες συνθήκες αβεβαιότητας για την ζωή, τηρουμένων των αναλογιών, τότε και τώρα. Επίσης, επειδή τα τελευταία χρόνια, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε στην εργασία μας, ήταν αρκετοί εκείνοι που αναφέρουν πως η νέα τεχνολογία είναι η συνθήκη «θανάτου», τόσο του κεφαλαίου όσο και της εργασίας, επιστρέφοντας στην κατανόηση της λογικής της σύγχρονης κοινωνίας, προσπαθήσαμε με έμμεσο τρόπο, να απαντήσουμε σε αυτή την «νέα ορθοδοξία» περί του τέλους της εργασίας και του καπιταλισμού (χωρίς καπιταλιστές).

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον η σύγκριση του τρίτου μέρους με το δεύτερο και του τρίτου μέρους με το πρώτο διότι παρότι χρονικά η απόσταση του νεοφιλελευθερισμού με την περίοδο της βιομηχανικού καπιταλισμού είναι μεγαλύτερη, οι ομοιότητες είναι πιο έντονες. Ενώ όσον αφορά τις διαφορές, αυτές εντοπίζονται εντονότερα ανάμεσα στις εγγύτερες περιόδους του νεοφιλελευθερισμού δηλαδή με τον οργανωμένο καπιταλισμό.

Τα ζητήματα που ασχοληθήκαμε εδώ πάντως δεν αποτελούν μια ευθύγραμμη εξέλιξη, αλλά είναι περισσότερο προϊόν έντονων αντιφάσεων και αντιθέσεων. Ορισμένα από αυτά μάλιστα αφορούν την τρέχουσα συζήτηση και κυρίως την επικαιροποίησή τους στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Ως εκ τούτου, τα συμπεράσματά παρουσιάζονται εδώ όχι ως παγιωμένες κρίσεις και τελεσίδικες απόφασης αλλά ως «ανοιχτά» ζητήματα και διακύβευματα, ορισμένα εκ των οποίων θα κληθεί να τα απαντήσει η μελλοντική έρευνα και άλλα η μελλοντική πρακτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Allen, John, «Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός», μτφρ. Θ. Τσακίρης, στο Stuart Hall, Anthony Mcgrew, David Held {επιμ.}, *Η Νεωτερικότητα Σήμερα*, Σαββάλας, Αθήνα 2010
- Adamic, Loyis, *Η ταξική Βία στην Αμερική 1830-1930*, Διάδοση, Αθήνα 2008
- Αρανίτου, Βάλια, *Κοινωνικός διάλογος και εργοδοτικές οργανώσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2012
- Αριστοτέλης, *Άπαντα/Πολιτικά Α-Β*, Τόμος 1, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα 1992
- Bauman, Zygmunt, *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μτφρ. Κ. Γεώργιας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Beaud, Michel, *Η ιστορία του καπιταλισμού 1500-1981*, μτφρ. Μ. Βερεττάς, Μαλλιάρης-Παιδεία 1987
- Beck, Ulrich, *Η κοινωνία της διακινδύνευσης*, μτφρ. Η. Οικονόμου, Πεδίο, Αθήνα 2015
- Bourdieu Pierre, *Αντεπίθεση πυρών. Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*, μτφρ. Κ. Διαμαντάκου, Λ. Στυλιανούδη, Μ. Θανοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2017
- Coriat, Benjamin, *Ρομποτική, Ασυνέχεια*, μτφρ. Ει. Μιγάδη, Αθήνα 1988
- Γράβαρης, Διονύσης, «Αίτια και τύποι ανεργίας: η αποκατάσταση μιας σχέσης», στο Μανόλης Αγγελίδης, Διονύσης Γράβαρης, Δημήτρης Σακκάς {επιμ.}, *Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Ευθύνη*, Gutenberg, Αθήνα 2008
- Δεσποτόπουλος, Κωσταντίνος, *Συμβολή στη Φιλοσοφία της Εργασίας*, Παπαζήση, Αθήνα 1997
- Della Porta, Donatella , Hänninen, Sakari , Siisiäinen, Martti, Silvasti, Tiina, «The Precarization Effect» στο Della Porta Donatella, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen, Tiina Silvasti, *The new social division, making and unmaking precariousness*, Palgrave Macmillan, UK 2015
- Dorre, Claus *Το γερμανικό εργασιακό θαύμα: μοντέλο για την Ευρώπη;* , μτφρ. Λ. Φιλοπούλου, Ίδρυμα Rosa Luxemburg, Αθήνα 2015
- Eley, Geoff, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία. Ι Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-1923*, μτφρ. Α. Κατσικερός, Σαββάλας, Αθήνα 2010^[P. 1]_[SEP]

- Engels, Friedrich, *Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου*, μτφρ. Κ. Πίπτας, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2011
- Engels, Friedrich, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, τόμος α' μτφρ. Λ. Αποστόλου, Μπαϋρον, Αθήνα, 1975
- Engels, Friedrich, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, τόμος β' μτφρ. Λ. Αποστόλου, Μπαϋρον, Αθήνα, 1975
- Foster, William, *Ιστορία των Τριών Διεθνών, Το σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα από το 1848 μέχρι σήμερα*, Γνώσεις, Αθήνα 1980
- Freeman, Chris, Soete, Luc, *Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία;*, μτφρ. Κ. Παρασκευόπουλος, Θεμέλιο, Αθήνα 2000
- Giddens, Anthony, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*. μτφρ. Ντ. Τριανταφυλλου, Οδυσσέας, Αθήνα 1993
- Gough, Ian, *Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού Κράτους*, μτφρ: Λ. Βατικιώτης, Σαββάλας, Αθήνα 2008
- Gramsci, Antonio, *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, μτφρ. Ρ. Ρινάλντι, Α/συνέχεια, Αθήνα
- Grin, James, *Θάνατος στο Χειμάρκετ*, μτφρ. Δ. Φωτόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2008
- Harvey, David, *Νεοφιλελευθερισμός: ιστορία και παρόν*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, Καστανιώτη, Αθήνα, 2007
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848 [1962]*, μτφρ. Ε. Οικονομοπούλου, Α. Κασδάγλη, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2015
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875 [1975]*, μτφρ. Κούρτοβικ. Δ, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2012
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των άκρων, ο σύντομος 20ος αιώνας 1914-1991 [1994]*, Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2010
- Hobsbawm, Eric, *Επαναστάτες*, μτφρ. Π. Μπουρλάκης, Θεμέλιο, Αθήνα 2008
- Hobsbawm, Eric, *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση Εξέγερση και Τζαζ*, μτφρ. Π. Μάταλας, Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Hobson, John, *Ιμπεριαλισμός: Μια Μελέτη*, μτφρ. Θ. Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα 2013
- Keynes, John, *Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήση, Αθήνα 2001
- Κοντιάδης. Ι. Ξενοφών, *Εισαγωγή στην κοινωνική διοίκηση & τους θεσμούς κοινωνικής ασφάλειας*, Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Κουζής, Ιωάννης, *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990

- Lenin, Vladimir, *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, μτφρ Γ. Νικολαΐδης, Θεμέλιο, Αθήνα 1964
- Loughheed, Alan, «Βιομηχανία και Τεχνολογική Αλλαγή», μτφρ. Ν. Σταματάκης, στο Derek Aldcroft, Simon Ville {επιμ}, *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία: 1750-1914*, Αλεξάνδρια, Αθήνα 2005
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη, Μουρίκη, Αλίκη, *Η Αθόρυβη Επανάσταση*, Gutenberg, Αθήνα 2003
- Marx, Karl, *Το Κεφάλαιο*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, τόμος 1ος, Αθήνα 2016
- Marx, Karl, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, ΔΟΛ, Αθήνα 2010
- Μαστρογιαννόπουλος, Τάκης, *Η Άνοδος και η Πτώση των Εργατικών Διεθνών*, Τόπος, Αθήνα 2013
- Μελάς, Κώστας, *Αντιφάσεις της επονομαζόμενης «νεοκλασικής» οικονομικής θεωρίας*, ΕΚΚΕ 1987
- Mitcham, Carl, *Η τεχνολογική σκέψη. Το μονοπάτι μεταξύ μηχανοτεχνίας και φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ. Κόκκινος, Γ.Νιάδας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2005
- Μπιθυμήτρης, Γιώργος, *Σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα: Ιδεολογία, πολιτικές, οργάνωση, θεσμοί*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015
- Offe, Claus, *Κοινωνία της εργασίας*, μτφρ. Γ. Τουτζιαράκη, Θ. Παρασκευόπουλος, Νήσος, Αθήνα 1993
- Παλαιολόγος, Νίκος, *Εργασία και συνδικάτα στον 21ο αιώνα*, Μελέτες του Ι.Ν.Ε./Γ.Σ.Ε.Ε.-Α.Δ.Ε.Δ.Υ, Αθήνα 2006
- Πετράκη, Γεωργία, *Οι Νέες Μορφές Οργάνωσης της Εργασίας*, Gutenberg, Αθήνα 2007
- Piketty, Thomas, *Το κεφάλαιο στον 21ο Αιώνα*, μτφρ. Ε. Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2014
- Polanyi, Karl, *Ο μεγάλος Μετασχηματισμός. Οι Πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα 2007
- Πουλαντζάς, Νίκος, *Συζήτηση για το κράτος*, Αγώνας, Αθήνα 1980
- Πουλαντζάς, Νίκος, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2008
- Richta, Radovan, *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι [1967]*, μτφρ. Ν. Καράς, Κέδρος, Αθήνα 1976
- Rifkin, Jeremy, *Η Τρίτη Βιομηχανική Επανάσταση*, μτφρ. Α. Φιλιπάτος, Λίβανης, Αθήνα 2012
- Romer, David, *Προχωρημένη μακρο-οικονομική*, μτφρ. Θ. Βασιλείου, Τυπωθήτω, Αθήνα 2006

- Smith, Adam, *Έρευνα για την Φύση και της Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, μτφρ. Χ. Βαλλιάνος, ΔΟΛ, Αθήνα 2010
- Standing, Guy, *The precariat, the new dangerous class*, Bloomsbury Academic, N. Y. 2011
- Thompson, Edward, *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*, μτφρ. Β.Τομάνας, Νησίδες, Αθήνα 1994
- Weber, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ Δ. Κούρτοβικ, ΔΟΛ, Αθήνα 2010
- Waddington,Jeremy, Hoffmann, Reiner,«Τα συνδικάτα στην Ευρώπη: μεταρρύθμιση, οργάνωση, και αναδιοργάνωση», μτφρ. Χ. Τριανταφύλλου, *Ενημέρωση (μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ)*, τχ.88, Οκτώβριος 2002
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997

Ξενόγλωσση

- Atkinson. John., *Flexibility, uncertainty and manpower management*, The Institute of Employment Studies, Sussex, 1985
- Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, Monthly Review Press, N.Y 1974
- Castells, Manuel, *The rise of network society* {1996}, Willey-Blackwell, Sussex 2010
- Drucker, Peter, *Post-capitalist society*, Roadledge, NY 1993
- Durkheim, Emmanuel, *The division of labour in society*, Macmilan Press, London 1984
- Harvey, David, *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural changes*, Blackwell Publishers, Cambridge 1990
- Lash, Scott, Urry, John, *The end of organized capitalism*, Polity Press, Cambridge 1987
- Offe, Claus, *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson, London 1984
- Thompson, Edward, *The making of the English working class*, Vintage Books, New York, 1966
- Watson, Tony, *Sociology, Work and Industry* {1980}, Routledge Taylor and Francis, N.Y 2007

Διαδικτυακές

- Βερνδαρδάκης, Χριστόφορος, «Το Κοινωνικό Κράτος στην Δυτική Ευρώπη», στο http://www.vernardakis.gr/uplmed/100_notes%20koinonikokratos.pdf, ανακτήθηκε 30.08.2017
- Γεωργακοπούλου Β.Ν., «Ευελιξία της εργασίας και γυναικεία απασχόληση στον τραπεζικό τομέα» στο https://ine.otoe.gr/uploads/files/ine_FEMMES.pdf, ανακτήθηκε 15.09.217
- Γράβαρης, Διονύσης, Πανταζής, Αντώνης, «Ο Ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα: Κριτικές Προσεγγίσεις και Προκλήσεις», στο <http://eekp.gr/wp-content/uploads/2013/09/arxeio4.1.pdf>, ανακτήθηκε 03.09.2017
- Γράβαρης, Διονύσης, «Τρεις Θέσεις Σχετικά με την Κρίση του Κοινωνικού Κράτους», στο Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1993
- «Παλαιά Διαθήκη», στο <https://www.ebooks4greeks.gr/%CE%B7-%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BA%CE%B7>, ανακτήθηκε 10.07.2017
- Gregoire, Carolyn, «A field guide to anti-technology movement, post and present» στο http://www.huffingtonpost.com/2014/01/17/life-without-technology-t_n_4561571.html, ανάκτηση 03.09.2017
- Καραμεσίνη, Μαρία, «Ευελιξία και διαρθρωτική αλλαγή: Ο μετασχηματισμός των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών οικονομιών μέσα στην κρίση», στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=432, ανάκτηση 5/09/2017
- Λινάλδος, Ρυλμόν, «Νέες τεχνολογίες, οργάνωση της εργασίας και σχηματισμός των ειδικοτήτων», στο <http://www.inegsee.gr/ekdosi/Nees-texnologies-organwsh-ths-ergasias-kai-sxhmatismos-twn-eidikothwn/>, ανάκτηση 29/08/2017
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη, «Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και ευέλικτη εξειδίκευση», στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=303&Itemid=29, ανακτήθηκε 26/08/2017
- Marcou, Lilly, «Οι Διεθνείς του Εργατικού Κινήματος» στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=461 ανακτήθηκε 15/07/2017
- Μηλιός, Γιάννης, Οικονομάκης, Γιώργος, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: ταξική θέση και ταξική

τοποθέτηση», http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=979&Itemid=29, ανακτήθηκε 22.08.2017

- Μητρόπουλος, Αλέξης, «Το Μέλλον του Συνδικαλιστικού Κινήματος», στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=194&Itemid=29 ανακτήθηκε 22.08.2017
- Πεχλιβανίδης, Τάσος, «Μεταβιομηχανική κοινωνία, μεταφορντισμός, μεταμοντερνισμός. Μετάλλαξη ή μεταμόρφωση», στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=768&Itemid=29, ανακτήθηκε 20.08.2017
- Taylor F.W., *The Principle of Scientific Management*, στο <https://archive.org/stream/principlesofscie1911tayl#page/n5/mode/2up> ανακτήθηκε 25.06.2017
- Τσακίρης, Θανάσης, «Φορντισμός και Μεταφορντισμός και τα Ενδιάμεσα», στο <https://greekunions.wordpress.com/2009/03/27/%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%B1/> ανακτήθηκε 30/08/2017

Χρήσιμοι Σύνδεσμοι

1. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών <http://www.ekke.gr/>
2. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ <http://www.inegsee.gr/>
3. Ινστιτούτο «Νίκος Πουλαντζάς» <https://poulantzas.gr/>
4. Περιοδικό «Ουτοπία- Επιθεώρηση θεωρίας και Πολιτισμού» <http://www.u-topia.gr>
4. Περιοδικό «Θέσεις-Αναλύσεις, Κριτική, Ζητήματα της Πάλης των Τάξεων», <http://www.theseis.com>
5. International Labour Organization(Διεθνής Οργάνωση Εργασίας) <http://www.ilo.org>
6. Για την ζωή και τα έργα του Henry Ford <http://www.henryford150.com>
7. Λεξικό, πύλη της ελληνικής γλώσσας <http://www.greek-language.gr>